

Internacionalni univerzitet
Brčko distrikt BiH

NIR

Časopis za NAUKU-ISTRAŽIVANJE-RAZVOJ

godina III broj 6.

Brčko, decembar 2014.

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

<i>Dr Maria Popović, mr Tena Perović</i>	
Turistička valorizacija Starog grada Kotora.....	9
<i>Mr Branimir Miletić, Đorđe Vranješ</i>	
Predlog modela formiranja tela za dubinske nezavisne istrage saobraćajnih nesreća u pojedinim vidovima saobraćaja	21
<i>Mr Vladimir Stanojević, dr Mladen Veinović</i>	
Administriranje i zaštita Lan mreže obrazovne institucije multifunkcionalnim Linux Box-om	31
<i>Vesna Vujačić</i>	
Klajnov model hiperboličke geometrije.....	41
<i>Mr Ivan Petrović, mr Nataša Perović</i>	
Međunarodni krivični sudovi između prava i politike	51
<i>Mr Biljana Petrović</i>	
Pravni položaj vlasnika založene nekretnine u hipotekarnopravnom odnosu.....	65
<i>Monika Radetić, Mr Romana Rovčanin</i>	
Korupcija i organizovani kriminal u Bosni i Hercegovini i u zemljama u okruženju.....	75
<i>Mr Goran Jovanović</i>	
Ekonomske aktivnosti u rimskim provincijama na Zapadnom Balkanu u Antičko doba	85
<i>Mr. Esad Čović</i>	
Istorijat i strateški ciljevi Privrednog društva "Agrokomerca" i uloga menadžera u njegovom razvoju	97
<i>Mr Snežana Dragičević</i>	
Obrazovanje u novom tehnološkom okruženju	119
<i>Mr Dragan Vulin, Msc Teodora Mitić</i>	
Uvreda kao krivično djelo.....	125
<i>Mr. Branislav Božičković, mr. Sandi Božičković</i>	
Specifičnosti svjedočenja i vještačenja u kompjuterskom kriminalu nezgoda u Republici Srbiji prema postojećim modelima vrednovanja u EU.....	141

Marija Novaković, master

Zvučne figure u antologijskim pesmama Dušana Radovića 151

Ernata Dolić-Begović

Drumski saobraćaj i njegov razvoj.....157

Ms.c Valentina Krtolica

Čitanje i stvaranje čitalačke kulture kod učenika..... 163

ISTRAŽIVANJA

Mr. Amra Imširagić, Almira Kurtić

Stavovi učenika oštećenog sluha o rasprostranjenosti nasilja..... 181

Mr. Dragana Milojković-Čović

Analiza relacija između materijalnih prilika mladih i oblika asocijalnog ponašanja.....191

Uputstvo za saradnike

CONTENTS

ARTICLES AND STUDIES

<i>Maria Popović, Ph.D., Tena Perović, M.Sc.</i>	
Tourist valorization of old town of Kotor	9
<i>Branimir Miletić, M.Sc., Đorđe Vranješ</i>	
Model proposition for establishing an insightful and independent road traffic accident investigation in certain transport modes.....	21
<i>Vladimir Stanojević, M.Sc., Mladen Veinović, Ph.D.</i>	
Lan network administration and protection of educational institutions using the multifunctional linux box-tv.....	31
<i>Vesna Vujačić</i>	
Hyperbolic geometry in Klein's model.....	41
<i>Ivan Petrović, M.Sc., Nataša Perović, M.Sc.</i>	
International criminal courts between law and politics.....	51
<i>Biljana Petrović, M.A</i>	
Legal status of the owner of a pledged property in legal relations in mortgage.....	65
<i>Monika Radetić, Romana Rovčanin, M.Sc.</i>	
Corruption and organized crime in bosnia and herzegovina and the neighboring countries	75
<i>Goran Jovanović, M.Sc.</i>	
Economic activities in Roman provinces of Western Balkan during ancient time.....	85
<i>Esad Čović, M.Sc.</i>	
History and strategic aims of the "Agrokomerc" company and the manager's role in its expansion.....	97
<i>Snežana Dragičević, M.Sc.</i>	
Education in the new technological environment.....	119
<i>Dragan Vulin, M.Sc., Teodora Mitić, M. Sc.</i>	
Insult as a criminal offense.....	125

Branislav Božičković, M.Sc., Sandi Božičković, M.Sc.

Specifics of testimony and expertise in computer crime..... 141

Marija Novaković, M.A

Sound figure of the anthology poems by Dusan Radovic.....151

Ernata Dolić-Begović

Road traffic and its development..... 157

Valentina Krtolica, M.Sc

Reading and creating reading culture with pupils..... 163

RESEARCH

Amra Imširagić, M.Sc., Almira Kurtić

Attitudes hearing impaired students the prevalence of violence.....181

Dragana Milojkovic-Čović, M.Sc.

Analysis of relation between the material opportunities of young people and a form of anti-social behaviour.....191

Instructions for submitting a journal

STUDIJE I ČLANCI

TURISTIČKA VALORIZACIJA STAROG GRADA KOTORA

SAŽETAK: Potencijali razvoja Crne Gore kao turističke destinacije bazirani su na prepoznavanju i valorizaciji atraktivnih reursa koje čini većina primorskih gradova. U tom pogledu posebno se diferencira grad Kotor. Osvrtom na njegov razvoj i značaj, kulturna baština se ističe kao dominantna komponenta turističke ponude i perspektivna osnova za progresivni evolutivni tok turističkih kretanja na ovom području.

U radu se nastoji izložiti postojeće, trenutno stanje turističke privrede u Kotoru, mjere koje je potrebno sprovesti u cilju poboljšanja turističke ponude, kao i targetiranje novih segmenata potrošača na turističkom tržištu. Analizom koja je sprovedena po Hillary du Cross metodu istraživanja izvršena je evaluacija turističkih privlačnosti grada, na osnovu koje su markirane pozitivne strane, kao i „slabosti“ koje je potrebno na vrijeme otkloniti.

Cilj je ne samo održati u životu turistički proizvod ove izuzetne lokacije na vrlo turbulentnom tržištu, već pružiti novu percepciju i motivaciju potrošaču uz pomoć inoviranog proizvoda, baziranog na kulturno-istorijskom nasljeđu, tradiciji, folkloru i svim ostalim kulturnim i društvenim vrijednostima.

KLJUČNE RIJEČI: valorizacija, kultura, turizam, resursi, proizvod.

Uvod

Kotor je grad na Crnogorskom primorju koji kada turisti jednom posjete, uvijek mu se žele ponovo i iznova vraćati. Kada se dotakne nogom njegovo kameno tlo i udahne miris Mediterana, kad se prošetala njegovim trgovima i pjacama, utisak je da se sa svakim korakom prilazi nekoj drugoj epohi. Palaci, katedrale, samostani i crkve, svi oni kao da vjekovima čekaju da svoju životnu priču ispovjedu.

Izuzetna vrijednost graditeljstva Kotora sa Perastom, sačinjenog od velikog broja sakralnih i profanih objekata, palata i nekoliko arheoloških lokaliteta, učinili su da se ovaj grad od 26. oktobra 1979. godine nađe na UNESCO-voj listi svjetske prirodne i kulturne baštine. Ovakav izuzetan status ima 936 područja, lokaliteta i gradova izuzetne kulturne i prirodne vrijednosti čiji se značaj vezuje za cjelokupno čovječanstvo. Univerzalna vrijednost Kotora ne ogleda se samo u jedinstvenom skladu prirodnih i kulturnih vrijednosti koji nadmašuju nacionalni i regionalni značaj, već je njegov značaj jednako prepoznat resurs za sadašnje i buduće generacije.

Kotor je jedan od gradova u kojima je civilizacija davno prokrčila put, pa je tako Ilija Nikolić u monografiji „Kotor“ o njemu napisao, „sačuvani su brojni spomenici duhovne i materijalne kulture koji govore o burnim i slavnim vremenima u kojima je Kotor doživljavao velike trenutke uspona“ (1970: 8).

Arhitektonska vrijednost – Stari grad Kotor počiva na stjenovitoj hridi, na spoju planinskog prevoja i morskog zaliva koji je duboko zašao u kopno. Tokom nastajanja grada izgrađivane su brojne fortifikacije, koje su izgradnjom novih potpuno srasle jedna sa drugom i vizuelno se pretopile u jedinstven urbani kompleks. Grad ima trouglasti oblik, što je proizvod prirodne omeđenosti obalom mora, izvora ponornice Škurde i planinskog masiva na koji se grad naslanja. Najstarije sačuvane i obnovljene građevine potiču iz XII, XIII i XIV vijeka, a stilski potpuno

odgovaraju srednjovjekovnim građevinama primorskog tipa. „Pojedine zgrade su dijelom fundirane na živoj stijeni iznad nivoa parcele. Ovakav sastav i konfiguracija terena čine da se jednom uspostavljeni urbani projekat trajno održi, nasuprot pojedinačnim gradnjama koje se ruše i obnavljaju“, navodi se u „Menadžmentu planu prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora“. Tokom duge istorije grada nije došlo do značajnijih nestručnih civilnih intervencija na građevinama, pa je njihova struktura i izgled autentičan. Gusta mreža nepravilnih krivolinijskih ulica sastavljena je sa centralnom koja povezuje gradska vrata i Gurdić i koja prolazi pored katedrale Sv. Tripuna. Stari grad Kotor iako nevelike površine posjeduje devet palata izgrađenih sa stilskim elementima gotike, renesanse, baroka. Na neizgrađenim površinama nalaze se gradski trgovi koji po svojoj formi, funkciji i položaju okolnih zgrada podsjećaju na trgove ostalih srednjovjekovnih primorskih gradova: Trg Sv. Tripuna, Trg od oružja, Trg od brašna, Trg Bokeljske mornarice, Trg Sv. Luke, Trg od mlijeka i Trg od salate. Osim toga, ispred nekih sakralnih objekata (Sv. Marije Koledate, Sv. Ane, Sv. Klare, Sv. Nikole, Sv. Josifa i Sv. Franja) nalaze se proširene ulice – pjacete. Ukupan dojam ovog srednjovjekovnog grada obilježavaju izuzetno vrijedni sakralni spomenici građeni u romaničkom i baroknom stilu. Sve ovo ga čini najbolje očuvanim srednjovjekovnim primorskim gradom iz perioda XII vijeka.

Položaj, pristupačnost, uređenost – Kotor se nalazi u jugoistočnom dijelu Bokokotorskog zaliva, ispod planine Lovćen, sa sjeverne i sjeveroistočne strane okružen planinama, a sa juga i jugozapada poluostrvom Vrmac.

Savremene kopnene komunikacije, prvenstveno Jadranski put koji je povezan sa Jadranskom magistralom, omogućava relativno dobru povezanost Kotora sa bližim i daljim primorskim i kontinentalnim tačkama. Kotor je raskrsnica turističkog puta koji sjevernom obalom Zaliva povezuje Dubrovnik sa Budvom, Barom i Ulcinjem. Planinski put za Cetinje izuzetno je neobičnog izgleda i posebne atraktivnosti, sa 42 zavoja (serpentine) ušao je u putopise skoro svih autora koji su pisali o Crnoj Gori. Strategija razvoja saobraćaja Crne Gore uvrstila je između dvadeset pet prioriternih saobraćajnica izgradnju kraka Jadransko-jonske saobraćajnice kojom bi se Crna Gora uključila na Transevropsku transportnu mrežu. Plan je da se postojeća Jadranska magistrala unaprijedi sanacionim radovima i izgradnjom treće trake, a koja bi podrazumijevala izgradnju zaobilaznica oko gradova, čime bi se u dobroj mjeri rasteretio gradski saobraćaj.

Položaj Jadranske saobraćajnice u odnosu na Stari grad veoma je nepovoljan sa aspekta očuvanja vrijednosti kulturnog ambijenta. Naime, kako je njena prvobitna trasa rađena prije stotinjak godina, sa stanovišta današnjeg izgleda modernih saobraćajnica predstavlja neadekvatno rješenje. Za naše istraživanje veliki problem predstavljaju negativne posljedice koje Stari grad trpi zbog činjenice da saobraćajnica prolazi na svega nekoliko desetina metara udaljenosti od gradskih zidina. Ovdje ćemo navesti najdrastičnije prijetnje ovom kulturnom dobru koje su prepoznate i u Menadžment planu: sanacija saobraćajnice, izgradnja novih potpornih zidova na postojećoj saobraćajnici, vibracije putničkih i teretnih vozila, ispuštanje štetnih izduvnih gasova koji neposredno ili posredno ugrožavaju resurs, posebno sa aspekta turističke valorizacije. Ogromna koncentracija automobila tokom ljetnjih mjeseci ugrožava neometanu cirkulaciju turista na potezu Stari grad – riva, a duži boravak na trgu ispred zidina čine neprijatnim i nepodnošljivim.

Posebno mjesto u turističkoj valorizaciji kulturnih dobara imaju svakako parking prostori koji se nalaze u njegovoj neposrednoj blizini. Dva veća parking platoa nalaze se u blizini zidina, jedan koji se nalazi uz rivu, odvojen glavnom saobraćajnicom od Starog grada i drugi, napo-

sredno pored zidina i Škurde. Nekoliko stotina parking mjesta nedovoljno je da zadovolji potrebe tokom ljetnjih mjeseci, te u danima velikih svetkovina (Kotorskog ljetnjeg karnevala, maskem-bala, Kotorske smotre mode, Tripundana), kada nastaje potpuni saobraćajni kolaps.

Neposredno ispred zidina Starog grada nalazi se Luka Kotor, a u obližnjem Prčnju manja Luka Kordić. Planira se izgradnja većeg broja vezova na području hotel „Fjord“ – Peluzica. Ovo je veoma važan strateški aspekt za razvoj turizma u Starom gradu. Aktiviranjem kraćih pomorskih linija, kojima bi se dovozili turisti iz obližnjih turističkih mjesta, a masovnijim posjetama turista ne bi dolazilo do zastoja u saobraćaju na saobraćajnicama koje vode ka Starom gradu, a postojeći parking prostori u neposrednoj blizini gradskih zidina bi postali rasterećeniji i funkcionalniji.

Aerodrom Tivat nalazi se u blizini Kotora, na udaljenosti od samo četiri kilometra, i predstavlja izuzetno važnu tačku povezivanja ovog turističkog resursa sa cijelim svijetom. Aerodrom u Tivtu, pored Podgoričkog, predstavlja glavnu vazdušnu luku Crne Gore i njegova upotrebna vrijednost za turističke dolaske naročito u ljetnjim mjesecima raste iz godine u godinu.

Prednost Kotora u odnosu na druge crnogorske luke je u tome što se našao na mapi najznačajnijih kruzing kompanija današnjice, pa turisti uglavnom imaju priliku da borave u Starom gradu i okolini do 10 sati. Po podacima koje smo dobili u lokalnoj Turističkoj organizaciji, broj kruzera koji pristaju u Kotor stalno raste. Tako je 2013. godine uplovilo 387 kruzera sa 317.764 turista. Ukoliko bi se ovaj podatak uporedio sa prethodnim godinama poput 2010. godine kada je evidentirano 309 brodova sa 145.185 turista, primjećuje se izuzetno veliki rast ne toliko u pogledu broja plovila koliko u broju putnika. Prema njihovim prognozama, ove godine će se ta cifra udvostručiti.

Jedan od problema za valorizaciju Starog grada u funkciji turizma je buka. Nemamo precizne podatke o kolikom stepenu buke je riječ, ali u ljetnjim mjesecima muzika koja dopire iz raznih kafića i drugih ugostiteljskih objekata premašuje dozvoljene vrijednosti.

U toku jesenjih i zimskih mjeseci, kada je najveći procenat turista koji su na kruzing turama, najveći problem za obilazak Starog grada su enormne količine vode koje se slivaju gradskim ulicama. Pristup pojedinačnim spomenicima kulture je otežan ili sasvim onemogućen. Posljednje dvije godine intenzivno se radi na unaprjeđenju odvodnih kanala, no zbog delikatnosti rada i osjetljivosti samog kulturnog dobra do potpunog rješenja se još uvijek nije došlo. Ovo predstavlja jednako veliki problem za razvoj turizma, ali i prijetnja spomeničkom nasljeđu kao faktoru razvoja održivog kulturnog turizma.

Kotor bilježi pad broja domaćih i stranih posjetilaca posljednjih pet godina. Najveći broj turista zabilježen je u ljetnjim mjesecima, mada intenziviranjem jahting, kruzing i nautičkog turizma turistička sezona se bitno produžila, pa možemo govoriti o trajanju od sredine marta do početka novembra.

Na osnovu analize podataka tabele br.1 i br.2, broj turista koji je posjetio Kotor, kao i broj ostvarenih noćenja za posmatrani period je opao. Navedeni pokazatelji smatraju se relevantnim za ocjenu turističkog prometa.

Tabela br. 1: Broj ostvarenih turističkih noćenja ostvarenih u Kotoru u periodu od 2007. do 2013. godine

Godina	Noćenja			
	Domaći	Strani	Ukupno	Indeks/uk
2007.	42.111	336.545	378.656	109,12
2008.	7.268	52.771	60.039	89,45
2009.	16.534	299.596	316.130	91,52
2010.	12.785	242.400	255.185	80,72
2011.	14.061	272.055	286.116	112,12
2012.	18.999	284.899	303.898	106.21
2013.	14.548	279.230	293.778	96.67

Izvor: Turistička organizacija Kotor, 2014. god.

Tabela br. 2: Broj turista koji su boravili u Kotoru u periodu od 2007. do 2014. godine

Godina	Turisti			
	Domaći	Strani	Ukupno	Indeks/uk
2007.	7.801	59.317	67.118	111,79
2008.	7.268	52.771	60.039	89,45
2009.	4.681	50.206	54.887	91,42
2010.	3.685	41.216	44.901	81,81
2011.	3.311	48.539	51.850	115,48
2012.	3.993	52.067	56.060	108.11
2013.	2.780	54.241	57.021	101.71

Izvor: Turistička organizacija Kotor, 2014. god.

U radu smo se poslužili Hillary du Cross modelom turističke valorizacije koja se prilikom formiranja ovog metodološkog sredstva vodila idejom da kulturno dobro može biti resurs razvoja turizma destinacije. Stoga je autorica uvela turističke i kulturne subindikatore i gradirala ih po tačno određenoj skali (H. du Cross, 2000). „Model je kompleksan i kompletan, budući da vrednuje kako turistički, tako i sektor upravljanja kulturnim dobrima, kao i za ocjenu robusnosti kulturnog dobra da primi posetioce“ (Hadžić, prema: Besemernji i dr., 2008: 158).

1. **Turistički sektor** – Tržišna privlačnost Starog grada Kotor se vrednuje na osnovu ocjene subindikatora koji su ocijenjeni od nula (0) do pet (5).

- *Ambijent* – Ambijent Starog grada kao jedinstveni sklad prirodnih i antropogenih elemenata srednjevjekovnog primorskog grada i vrijednost ovog kulturnog dobra ocjenjujemo najvišom ocjenom pet (5).

- *Lokalitet poznat van lokalne oblasti* – Stari grad Kotor je vrlo dobro poznat van države i regije, mada pojedini aspekti ponude ovog starog grada nisu dovoljno poznati. Zato smo se odlučili za ocjenu četiri (4) kod ovog subindikatora.

- *Važan nacionalni simbol* – Ne možemo sagledavati Stari grad Kotor kao nacionalni simbol u rangu Istorijskog jezgra Cetinja, ali ni uskratiti mu značaj kao resursu koji ima neosporan potencijal. Ocjena za ovaj subindikator je po našem mišljenju četiri (4).

- *Evokativno mjesto* – Postoji veliki broj legendi o gradu Kotoru. O samom nastanku Starog grada postoje tri legende i dvije narodne priče. O njima možemo čitati u „Kotorskim medaljonima“ Rista Kovijanića iz 1979. godine. Takođe, postoji veliki broj priča o nastanku pojedinačnih spomenika kulture koji se nalaze u sastavu Starog grada. U skalu sa navedenim, ovaj subindikator je ocijenjen najvišom ocjenom (5).

- *Lokalitet jasno diferenciran od ostalih kulturnih dobara u okruženju* – Stari grad Kotor, osim što arhitektonski odgovara izgledu starih primorskih gradova, posjeduje vizuelne i funkcionalne specifičnosti u odnosu na ostale i jasno se diferencira od drugih kulturnih dobara. U tom smislu smo i ovaj subindikator ocijenili peticom (5).
- *Lokalitet privlačan za specijalne potrebe* – Izuzetna pogodnost za organizovanje manifestacija, priredbi, predstava na otvorenom (dječije pozorišne i lutkarske predstave, koncerti, festivalske svečanosti) čine ovaj grad jedinstvenim na prostoru cijele Crne Gore. Tokom ljetnjih mjeseci može se reći da su svi trgovi i pjacete u tom smislu dobro iskorišćeni, pa je i ocjena najviša – pet (5).
- *Komplementarnost s drugim turističkim proizvodima na destinaciji* – Nivo komplementarnosti sa drugim elementima turističkog proizvoda je veoma visok. Kupališni, manifestacioni, nautički, vjerski i neki drugi vidovi turizma su takođe afirmisani, pa smo se i kod ovog subindikatora odlučili za ocjenu pet (5).
- *Vezuje se za kulturu* – Stari grad Kotor direktno asocira na kulturu samim resursom i brojnim kulturnim manifestacijama koje se odvijaju tokom cijele godine. Ovdje smo se odlučili za najvišu ocjenu pet (5) jer smatramo da je nivo asocijativnosti Starog grada sa kulturom odličan.
- *Turistička aktivnost u regionu* – Aktivnost Nacionalne turističke organizacije i Turističke organizacije Kotor intenzivno je usmjerena na turističku promociju kulturnih potencijala Starog grada. Koordinacija kulturnog i turističkog sektora je, po našem mišljenju, vrlo dobra. Ocjena ovog subindikatora je četiri (4) zbog izostanka velikog broja potencijalnih pogodnosti koje bi ova saradnja mogla omogućiti.

Faktori pri dizajniranju turističkog proizvoda se ocjenjuju od 0 do 3, osim uslužnih pogodnosti koje se ocjenjuju od 0 do 5:

- *Pristup kulturnom dobru* – Pristup Starom gradu Kotor je odličan. Glavna saobraćajnica prolazi veoma blizu zidina, a stajalište za autobuse omogućava gotovo neposredan ulazak u grad iz autobusa. Ocjenom tri (3) smo ocijenili subindikator pristupa ovom kulturnom dobru.
- *Transport do kulturnog dobra* – Transport do posmatranog kulturnog resursa smo zbog svih pogodnosti dolaska gotovo svim prevoznim sredstvima (osim voza) ocijenili najvišom ocjenom tri (3).
- *Blizina kulturnih atrakcija* – U neposrednoj okolini Starog grada Kotor nalazi se područje koje se uz njega nalazi na Listi svjetske kulturne baštine UNESCO. Riječ je o gustoj mreži pojedinačnih spomenika kulture, pa je i ovaj subindikator ocijenjen najvišom ocjenom tri (3).
- *Uslužne pogodnosti* – Uslužne pogodnosti u neposrednom okruženju i samom Starom gradu nisu na najvišem nivou. Oskudan parking prostor, relativno slabo obilježeni putevi, nepotpuna signifikacija građevina unutar Starog grada i osrednji nivo dostupnosti informacija učinili su da se ovaj subindikator ocijeni srednjom ocjenom tri (3) (za ovaj subindikator ocjene su od 0 do 5).

Indikator turističkog sektora dobijen sabiranjem ocjena svih indikatora iznosi 54, što ga na skali tržišne privlačnosti čini visoko privlačnim (41-60) resursom. Napominjemo, slabu privlačnost imaju oni kulturni resursi čiji je zbir subindikatora od 0 do 20, srednju privlačnost od 21 do 40 i visoku privlačnost od 41 do 60.

2. Drugi segment našeg istraživanja po navedenoj metodi odnosi se na **menadžment kulturnih dobara**. Sastoji se od dva segmenta: ocjene kulturnog značaja i robusnosti kulturnog resursa (eng. robustness – snažnosti, izdržljivost). Kulturni značaj je, sagledan na osnovu sljedećih subindikatora:

- *Estetska vrijednost* – Estetska vrijednost Starog grada Kotora je veoma visoka. Sagledan kao arhitektonska cjelina crkava, palata, fortifikacije savršeno uklopljenih u ambijen opredijelio nas je da subindikator ocijenimo najvišom ocjenom dva (2) (prvih pet subindikatora ocjenjuju se od 0 do 2).
- *Istorijska vrijednost* – Istorijska vrijednost Starog grada Kotora sagledavali smo u kontekstu istorijskog značaja zdanja koje ga sačinjavaju kao svjedočanstva davno minulih vremena. Sačuvana zdanja sa početka XII i iz XIII vijeka opredijelili su nas da i ovaj subindikator ocijenimo sa najvišom ocjenom – dva (2).
- *Edukaciona vrijednost* – Edukacijski značaj posmatranog kulturnog resursa je izvanredan, svako zdanje bilo profane, bilo sakralne funkcije svjedoči o istorijskim, društvenim i duhovnim gibanjima na ovom dijelu Mediterana. Ocjena koju smo dali je takođe maksimalna – dva (2).
- *Društvena vrijednost* – Društveni značaj lokaliteta ocjenjujemo najvišom ocjenom – dva (2) za ovaj subindikator. Stari grad predstavlja naseljeni grad u kom se odvija život i gdje turisti mogu “na izvoru” doživjeti lokalnu kulturu. Osim toga, brojne manifestacije i sadržaji koje se odvijaju u njemu namijenjeni su i lokalnom stanovništvu i turistima.
- *Naučno-istraživačka vrijednost* – Stari grad Kotor predstavlja sublimat kulturnih, društvenih i prirodnih naučnih i tehnoloških izazova koji se nameću istraživačima, pa smo ocjenom dva (2) vrjednovali njegov naučno-istraživački potencijal.
- *Rijetkost kulturnog dobra* – Stari grad Kotor je najkompletniji srednjevjekovni grad u zidinama, jedinstven u svojoj urbanoj koncentraciji na ovom dijelu Jadrana. Bogaštvo antropogenih elemenata stapa se u izvanrednu urbanu cjelinu koja je čvrsto uklopljena u kamene litice ispod Lovćena. Kako spada u red izuzetno rijetkih kulturnih dobara, ocjena ovog subindikatora je tri (3) (ocjene su od 0-3).
- *Reprezentativnost lokaliteta* – Reprezentativnost ovog srednjevjekovnog primorskog grada je na najvišem nivou, izuzetno je atraktivan za turističke posjete. Tipičan je urbani spomenik kulture ovog područja i podneblja uskih krivudavih ulica i visokih zgrada. I ovaj subindikator je ocijenjen sa najvišom ocjenom četiri (4) (ocjene su od 1 od 4).

Robusnost starog Kotora ocijenili smo na sljedeći način:

- *Osjetljivost kulturnog dobra* – Posmatrani kulturni resurs je u stanju da primi veliki broj turista, a da pri tom na dođe do oštećenja samog kulturnog dobra. Kako postoji jedan broj sakralnih i profanih spomenika koji ima nešto veću osjetljivost od oštećenja, nismo dali najvišu, nego smo se odlučili za ocjenu tri (3) (ocjene su od 0 do 4).

- *Stanje reparacije* – Nakon zemljotresa 1979. godine izvedeni su ozbiljni restauratorski radovi sa obnovom kuća, sakralnih objekata i javnih prostora sa temeljnim građevinskim i tehničkim unaprijeđenjem u odnosu na ranije stanje. Stoga smo subindikatoru reparacije dali ocjenu četiri (4) (ocjene su od 0 do 4).

- *Postojanje plana upravljanja kulturnim dobrom* – Kako se Stari grad Kotor nalazi na UNESCO-voj listi zaštićenih spomenika kulture, postoji jasno koncipiran sistem planske restauracije, konzervacije i zaštite. Centar za konzervaciju i arheologiju i Uprava za zaštitu kulturnih dobara intenzivno i planski vode brigu o ovom kulturnom dobru, pa smo se odlučili da ocjena ovog subindikatora bude pet (5) (ocjene su od 0 do 5).

- *Regulatorni monitoring* – Regulatorni monitoring se sprovodi u skladu sa principima zaštićenih spomenika kulture sa UNESCO-ve liste. I ovaj subindikator smo ocijenili najvišom ocjenom pet (5) (ocjene su od 0 do 5).

- *Negativni uticaj velikog broja posjetilaca* – Mogućnost negativnog uticaja velikog broja posjetilaca potencijalno postoji ali do sada to nije ugrožavalo stanje Starog grada niti njegovih pojedinačnih spomenika. To je naročito vidno na svečanostima i manifestacijama kada je broj posjetilaca najveći, na primjer za Bokeljskoj noći. Ipak, visokoosjetljivi resursi zahtijevaju pažljiviji tretman, pa je ocjena ovog subindikatora četiri (4) (ocjene su od 1 do 5).

- *Mogućnost negativnog uticaja modifikacije* – Stari grad Kotor ima odličnu mogućnost modifikacije, kao dio razvoja proizvoda, koji ne bi ugrozio kulturno dobro. Veliki broj trgova moguće je transformisati u pozornice i otvorene scene, pa je i ovaj subindikator visoko ocijenjen – pet (5) (velika mogućnost 1, srednja 2-4, mala mogućnost 5).

- *Potencijal za investiranje i konsultaciju ključnih stejkholdera* – Kada su u pitanju investicije neophodne za aktivaciju i unaprijeđenje određenih resursa potrebne su konsultacije ključnih stejkholdera u smislu adekvatnog sprovođenja planiranih projekata. Opština Kotor u saradnji sa Turističkom organizacijom i drugim nadležnim institucijama ima u planu da realizuje dva značajna projekta: žičaru Kotor – Lovćen i zaobilaznicu. Imajući u vidu navedeno, ovaj subindikator smo ocijenili ocjenom četiri (4).

Ocjena indikatora za menadžment kulturnih dobara je 47 što predstavlja visoku vrijednost. Na osnovu svedenih podataka, dobijene ocjene smo unijeli u tabelu „Matrica tržišne privlačnosti/robusnost“.

Po izvršenoj analizi svih subindikatora postavlja se matrica tržišne privlačnosti/ robusnosti sa devet ćelija. Zavisno od ocjene koju smo izveli, određujemo "mjesto" kulturnom dobru. Ćelije su s M (i, j) (i, j = 1, 2, 3, 4).

U skladu s korišćenom metodom, ćelije su definisane na sljedeći način:

- o M (1,1) – Visoka vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i mala tržišna privlačnost,
- o M (1,2) – Visoka vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i srednja tržišna privlačnost,
- o M (1,3) – Visoka vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i velika tržišna privlačnost,

- o M (2,1) – Osrednja vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i mala tržišna privlačnost,
- o M (2,2) – Osrednja vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i osrednja tržišna privlačnost,
- o M (2,3) – Osrednja vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i velika tržišna privlačnost,
- o M (3,1) – Mala vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i mala tržišna privlačnost,
- o M (3,2) – Mala vrijednost indikatora kulturnog značaja/ robusnost i osrednja tržišna privlačnost,
- o M (3,3) – Mala vrijednost indikatora kulturnog značaja / robusnost i velika tržišna privlačnost.

Tabela br. 3: Matrica tržišne privlačnosti i robusnosti

Robusnost	41-60	M (1,1)	M (1,2)	M (1,3)
	21-40	M (2,1)	M (2,2)	M (2,3)
	0-20	M (3,1)	M (3,2)	M (3,3)
		0-20	21-40	41-60
	Tržišna privlačnost			

Prema: Hilari Du Kros, 2000.

Za turističku valorizaciju najpodesniji su spomenici kulture kojima je nakon pažljivog ocjenjivanja svih subindikatora dodijeljena matrica M (1,3) i M (2,3). Njihov kulturni značaj/ robusnost i tržišna vrijednost su ocijenjeni tako da valorizacija ne zahtijeva dodatni pripremni period za njihovo inkorporiranje u turistički proizvod (prema: Popović, 2013: 704).

Analizom dobijene ćelije M (1,3) na osnovu sabranih subindikatora uvidjeli smo da je Stari grad Kotor izuzetno pogodan za turističku valorizaciju kao resurs kulturnog turizma. Tome doprinosi visok stepen tržišne privlačnosti i kulturnog značaja/robusnost.

Zaključna razmatranja

Kada sagledamo ukupan turistički promet Crne Gore, zaključićemo da je procenat učešća Kotora skroman (prema Republičkom zavodu za statistiku – MONSTAT za 2009. iznosio je svega 4,54 %) u odnosu na njegove realne potencijale. Razloge za to možemo tražiti u nedostatku osnovnih smještajnih kapaciteta. Prema „Menadžment planu prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora“ (2011: 127), postojeći hoteli, njih 18 manjih i dva veća, sa ukupno 1.425 ležaja, nisu dovoljni za turistički razvoj. Ovaj scenario u velikom dijelu podržava i neaktivnost lokalnih vlasti u rješavanju imovinsko-pravnih odnosa i investicionih ulaganja u dva velika hotelska objekta koji su krajem devedesetih godina XX vijeka činili oko 80 % smještajnih kapaciteta.

Najoptimističniji podatak koji smo dobili u lokalnoj Turističkoj organizaciji je da je Kotor tokom 2013. godine posjetilo 316.864 izletnika, odnosno 33 % više u odnosu na 2012. godinu, koji su se u Starom gradu zadržali prosječno 6 sati. Prosječna potrošnja izletnika uključujući cijenu ulaznica je oko 60 eura. Ova činjenica nam može ukazati na preusmjeravanje i promovisanje ponude ka drugačijim profilima i segmentima turističkog tržišta. Uz sve navedeno valja

imati u vidu da velike izletničke ture predstavljaju potencijalnu opasnost za očuvanje kulturnih dobara. Kako je izletnički turizam u urbanim jezgrima postao veoma prisutan, Pasinović smatra da ga treba usmjeravati mjerama turističke i kulturne politike, a ne prepuštati stihiji (Pasinović, 2006: 79).

Da bi se turistički proces optimizirao, neophodno je omogućiti više parking prostora, povećati raznolikost ponude ugostiteljskih objekata i postojeću ponudu trgovinskih radnji. Potrebno je uvesti prenamjenu poslovnih jedinica na području Starog grada zbog trenutne jednolične ponude koja je nastala kao rezultat agresivne potražnje sezonski najbrojnijih gostiju s krucera. Potrebno je unaprijediti komunalnu higijenu i razvijati komplementarne turističke grane povećavanjem kvaliteta vode i širenjem ponude rekreativnim i zabavnim sadržajima.

Kulturni turizam u Starom gradu bi morao biti stimulisan oprobanim iskustvima uspješnih destinacija koje se takođe nalaze na Listi UNESCO-a. Postmoderni turista bira destinaciju o kojoj ima dovoljno informacija, pa je formiranje novih i unaprjeđenje postojećih informativnih punktova sa informacijama o istoriji, kulturi, hotelima, prevozu i sl. imperativ za uposlene u menadžerskim strukturama iz oblasti turizma. Adekvatna prezentacija ovog kulturnog dobra moguća je jedino uz pomoć profesionalno obučениh vodiča i predavača. Promotivni materijal (brošure, mape, flajeri), kada je Stari grad Kotor u pitanju, nudi jedan broj informacija koje nisu u skladu sa aktuelnim naučnim saznanjima. U tom smislu, smatramo da je unutarsektorska saradnja naučnih i kulturnih institucija sa turističkim sektorom prioritet, kako bi turisti dobili informacije o ovom drevnom gradu i njegovoj istoriji na temelju činjenica, a ne paušalnih ocjena i poluistina.

LITERATURA

- Cros, du H. (2000). „Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong“, *Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council*. SAR
- Grupa autora (1970). *Kotor*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Hadžić, O. (2005). *Kulturni turizam*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- Pasinović, M. (2006). Menadžment prirodnih i kulturnih resursa. Bar: Fakultet za turizam, hotelijerstvo i trgovinu.
- Popović, M. (2013). „Kulturno-turistička valorizacija istorijskog jezgra Cetinja“, *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije*, br 5, god.V, Univerzitet Megatrend, Beograd.
- Romelić, J., Pivac, T., Košić, K. (2006). „Turistička valorizacija starog gradskog jezgra Novog Sada po modelu H. Du Kros“, *Glasnik Srpske geografskog društva*, sveska LXXXVI, br. 2.
- Stanojlović, A., Čurčić, N., Pavlović, N. (2010). „Turistička valorizacija lokaliteta Lazarev grad u Kruševcu“, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU Zbornik radova, knj. 60 № 2

STRATEGIJE

- „Master plan za turizam“ i sažetak „Strategija razvoja Crne Gore do 2020 god“, Vlada Crne Gore, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine i DEG Njemačko društvo za investicije, januar, 2008. godine.
- „Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore“, Vlada Crne Gore, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, januar, 2007. godine.
- „Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020 godine“, Vlada Crne Gore, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Podgorica, decembar, 2008. godine.

- „Prostorni plan Crne Gore do 2020 godine“, Ministarstvo za ekonomski razvoj Crne Gore, Podgorica, mart 2008. godine.
- „Strategija razvoja ljudskih resursa u turizmu u Crnoj Gori“, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine i GTZ (Njemačka organizacija za tehničku saradnju), maj, 2007. godine.
- „Nacionalni program razvoja kulture 2011-2015“, Ministarstvo kulture, mart 2011. godine.
- „Mendžment plan prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora“, Vlada Crne Gore, Ministarstvo kulture, UNESCO, Cetinje, decembar, 2011. godine.
- „Akcioni plan za implementaciju nacionalnog programa razvoja kulture“, Ministarstvo kulture, decembar, 2011. godine.

Maria Popović, Ph.D
Tena Perović, M.Sc.

TOURIST VALORIZATION OF OLD TOWN OF KOTOR

Summary

The potential development of Montenegro as a tourist destination based on the recognition and valorisation of attractive resources within that makes most of the coastal towns. In this regard, especially to differentiate town of Kotor. Review of its development and the importance of cultural heritage stands out as the dominant component of the tourism offer and promising basis for the progressive movement of the evolution of tourism in this area.

This paper attempts to outline the existing , the current state of the tourism industry in Kotor, measures need to be implemented in order to improve tourism, as well as targeting new customer segments in the tourism market. The analysis conducted by Hillary du Cross method of research was carried out evaluations of tourist attractiveness of the city, on the basis that you have marked the positive side, as well as the "weaknesses" that need to be rectified in time.

The aim is not only to keep alive the tourism product of this exceptional location in a very turbulent market, but to provide a new perception and motivation of the consumer with the help of innovated products, based on the cultural and historical heritage, tradition, folklore, and all other cultural and social values.

Key words: valorization, culture, tourism, resources, product.

Mr Branimir Miletić*

Agencija za bezbednost saobraćaja Vlade Republike Srbije,
Sektor za planiranje, razvoj i kvalitet, Republika Srbija

Dorđe Vranješ

Agencija za bezbednost saobraćaja Vlade Republike Srbije,
Sektor za planiranje, razvoj i kvalitet, Republika Srbija

UDK 656.1/5.08:614.86

Pregledni članak

Primljen: 15. VII 2014.

PREDLOG MODELA FORMIRANJA TELA ZA DUBINSKE NEZAVISNE ISTRAGE SAOBRAĆAJNIH NESREĆA U POJEDINIM VIDOVIMA SAOBRAĆAJA

SAŽETAK: Nezavisne istrage nesreća koje se događaju u svim vidovima saobraćaja predstavljaju strateški pomak na polju jačanja institucionalnih kapaciteta za unapređenja bezbednosti saobraćaja. Analizirajući iskustva razvijenih država Evropske unije koje imaju formirana tela za sprovođenje nezavisnih istraga, u ovom radu smo dali predlog modela za uspostavljanje i funkcionisanje Tela za sprovođenje dubinskih nezavisnih istraga nesreća i incidenata u svim vidovima saobraćaja u Republici Srbiji. Rad takođe detaljno prikazuje položaj Tela u odnosu na druge državne organe i subjekte koji sprovode istražne radnje iz svojih nadležnosti. Mišljenja smo da bi model tela prikazanog u ovom radu mogao da bude koristan i za zemlje u okruženju, koje još uvek nisu započele sa sprovođenjem nezavisnih istraga u saobraćaju.

KLJUČNE REČI: Nezavisne dubinske istrage, telo, nesreće, bezbednost saobraćaja.

1. Uvod

Poslednjih godina u svetu se dešavaju tragični događaji koji sa sobom ostavljaju velike posledice za društvo u celini. Ovi događaji ne utiču samo na stanovnike lokalnog regiona, već i na sve druge koji zbog svojih svakodnevnih aktivnosti i obaveza imaju potrebu da tranzitiraju kroz određene destinacije koje su u prošlosti bile izložene uticaju velikih tragičnih događaja i incidenata (u daljem radu; „nesrećama“) sa velikom materijalnim i ljudskim posledicama.

Većina istraga koje se sprovode u vezi sa nesrećama u saobraćaju imaju za cilj da otkriju učinioce koji su prouzrokovali nastanak nesreća, odnosno da utvrde sve okolnosti u vezi sa nastankom i posledicama tih nesreća. Veoma mali broj istraga u svetu sprovodi se sa ciljem da se ovakvi događaji više ne ponove, odnosno da se dođe do određenih zaključaka i preporuka koji će biti usmereni ka povećanju nivoa bezbednosti posmatranog područja (ETSC, 2001).

Sagledavajući celokupnu statistiku o broju nesreća u svim vidovima saobraćaja (drumski, železnički, vodni i vazdušni) može se zaključiti da najveći broj ljudi svakako gine u saobraćajnim nezgodama u drumskom saobraćaju. U prilog tome, treba dodati i podatak Svetske zdravstvene organizacije da u svetu samo u toku jedne godine oko 1.300.000 lica smrtno strada u saobraćajnim nezgodama u drumskom saobraćaju, a više od 50.000.000 bude lakše ili teže povređeno (WHO, 2011). Samo u toku 2012. godine na području Evropske unije (EU) u saobraćajnim nezgodama u drumskom saobraćaju poginulo je oko 28.000 lica (CARE, 2012).

Direktivom Evropskog Saveta i Parlamenta 2008/96/EC koja je počela da se primenjuje od 19. novembra 2008. godine definisane su osnovne procedure za unapređenje bezbednosti put-

---

* branimir.miletic@abs.gov.rs

ne infrastrukture. Jedna od osnovnih procedura je i nezavisna dubinska analiza saobraćajnih nezgoda sa poginulim licima.

U toku 2009. godine u nesrećama u železničkom saobraćaju, na području EU poginulo je 1.428 lica (Eurostat, 2010). Od svih nesreća koje su se desile u železničkom saobraćaju, 5 % poginulih su putnici u vozu ili radnici na održavanju železničkih pruga. Preko 60 % nesreća događa se u situacijama kada je železničko vozilo u pokretu, a oko 30 nezgoda se događa na pružnim prelazima na kojima se ukrštaju drumski i železnički saobraćaj. Najveći broj nesreća u železničkom saobraćaju na području EU događa se u Poljskoj i Nemačkoj. Na području EU, u sektoru železničkog saobraćaja, ključni dokumenti za sprovođenje nezavisnih istraga su Direktive 95/18/EC, 2001/14/EC i 2004/49/EC koja je počela da se primenjuje od 29. aprila 2004. godine. Na području EU (Finska, Holandija i Švedska) poseduju nezavisne organizacije koje sprovode istrage o nesrećama u sektoru železničkog saobraćaja (ETSC, 2001).

U vazдушnom saobraćaju generalno je prisutan najmanji broj nesreća, zbog čega se u stručnim krugovima smatra da je ovaj vid saobraćaja svakako najbezbedniji. Međutim, kada se nesreće ipak dešavaju, zbog specifičnih okolnosti u vazдушnom saobraćaju, posledice tih nesreća su veoma velike. Prepoznavajući značaj istraživanja nezgoda u vazдушnom saobraćaju (za civilni sektor) Evropska unija je još 1980. godine donela Direktivu 80/1266/EEC koja se odnosi na saradnju i kooperaciju između država članica na polju istraživanja nesreća u vazдушnom saobraćaju. Ovo je bio jedan od prvih akata kojima je ova oblast bila regulisana u vazдушnom saobraćaju. Kao nadogradnju na prvobitnu, Evropska unija je usvojila novu Direktivu 94/56/EC. Prebacujući normativu u veliki broj ključnih principa koji su sadržani u Aneksu 13 Čikaške Konvencije za čije sprovođenje je nadležna Međunarodna organizacija za civilne letove (ICAO), nova Direktiva je značajno doprinela harmonizaciji istraživanja nesreća u sektoru vazdušnog saobraćaja na području Evropske unije. Posebno, od 13. juna, 2003. godine na snagu je stupila i Direktiva 2003/42/EC Evropskog Saveta i Parlamenta koja pokriva oblast izveštavanja u sektoru vazdušnog saobraćaja.

U toku 2010. godine Evropska komisija je izvršila sveobuhvatnu reviziju propisa na području EU u cilju modernizacije postojeće prakse u ovoj oblasti. Današnji nivo sprovođenja istraga za nesreće u sektoru vazdušnog saobraćaja zahteva daleko veći stručni kadar, odgovarajuće procedure i resurse u odnosu na nivo koji je važio pre deset godina. Institucionalni i normativni okviri na području EU značajno su se promenili kako je Evropska Agencija za bezbednost vazdušnog saobraćaja (EASA) dobila veliki broj nadležnosti na području EU. U nastavku, usvajanjem dokumenta No.996/2010 od strane EU, stvoren je normativni okvir za sprovođenje istraga za nesreće koje se dešavaju u sektoru vazdušnog saobraćaja.

U sektoru vodnog saobraćaja takođe se beleži veliki broj nesreća i nastradalih lica. Prema podacima iz izveštaja Evropske Agencije za bezbednost vodnog saobraćaja, najveći broj nesreća se dešava usled otkaza pojedinih sistema na brodovima, usled prevrtanja broda, usled dejstva vremenskih prilika na posadu broda, nastanka požara i havarija na brodovima, posledica nastalih u toku rada na brodu itd. (EMSA, 2010). Prema podacima Evropskog saveta za bezbednost saobraćaja ukupan broj poginulih u sektoru vodnog saobraćaja u toku 1995. godine, u zemljama EU bio je 180 lica (ETSC, 1997).

Ključni pravni dokument koji je obezbedio mogućnost sprovođenja istraga u sektoru vodnog saobraćaja predstavlja Konvencija Ujedinjenih nacija o Zakonu na moru (UNCLOS).

Pored toga, Međunarodna Asocijacija za pomorski saobraćaj je novembra 1997. godine usvojila Rezoluciju A.849(20) koje se odnosi na normativu za istraživanje nesreća i incidenata u pomorskom saobraćaju, a u nastavku je usvojena i dopuna Rezolucije A884(21). Takođe, u nastavku, EU je usvojila Direktivu 2009/18/EC. Ova Direktiva omogućila je uspostavljanje ključnih pravnih principa za sprovođenje istraga u svim državama članicama EU. Ona takođe definiše okvire sistema za sprovođenje istraga, postupanja u slučaju velikih incidenata na brodovima, sačinjavanja izveštaja i uspostavljanja baze podataka o nesrećama u sektoru vodnog saobraćaja na području EU. Prema podacima Evropskog saveta za bezbednost saobraćaja, svega četiri države (Finska, Norveška, Švedska i Velika Britanija) poseduju nezavisne organizacije koje sprovode istrage o nesrećama u sektoru vodnog saobraćaja (ETSC, 2001).

Sagledavajući najznačajniju normativu koja se primenjuje na području EU, a u neposrednoj vezi sa sprovođenjem nezavisnih istraga u svim vidovima saobraćaja, pojedine države, članice, su preduzele značajne korake ka formiranju posebnog nezavisnog tela koje će sprovoditi navedene istrage. Značajan napredak na tom polju omogućilo je i formiranje ekspertske grupe za nezgode u sektoru transporta pri Evropskoj komisiji. Ova grupa je imala zadatak da sumira najbolja iskustva i prakse, kako bi se istraživanje nezgoda podiglo na maksimalni mogući nivo.

2. Međunarodna iskustva u pogledu sprovođenja nezavisnih istraga

Ekspertska grupa za nezgode u sektoru drumskog transporta pri Evropskoj komisiji, definisala je nekoliko nivoa istraživanja nezgoda (RO-SAT, 2006):

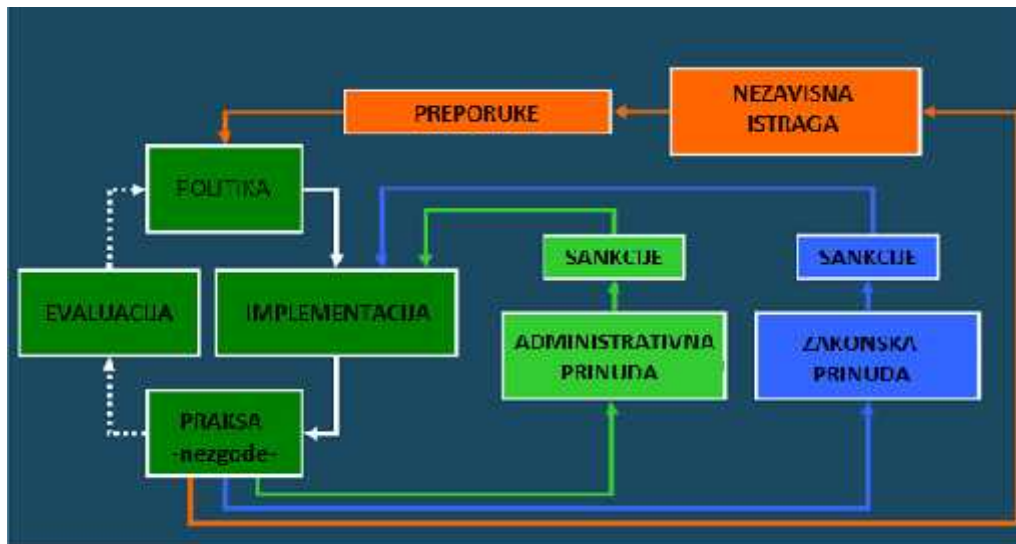
1. Statistička analiza podataka o nezgodama,
2. Prosečni (srednjoročni) nivo istraživanja,
3. Dubinska analiza saobraćaja (zavisna, odnosno nezavisna),
4. Specijalna analiza nezgoda.

Nivo detalja u policijskim dokumentima (izveštajima) o saobraćajnoj nezgodi svakako nije dovoljan za izradu dubinskih analiza. Policijski službenici prikupljaju isključivo podatke koji su strogo definisani. Od njih se ne može očekivati da istražuju i druge faktore u vezi sa okolnostima nastanka saobraćajne nezgode.

Organizacija koja sprovodi dubinske analize mora biti potpuno nezavisna u pogledu istraživanja nezgoda, a sama nezavisnost mora biti i formalno zagarantovana.

Sistem kontrole nad sprovođenjem dubinskih analiza je svakako veliki problem u velikom broju država. Postoje određena ograničenja u pogledu inicijativa da dubinske analize sprovodi nezavisna privatna kompanija (organizacija). Ova ograničenja vezuju se za zloupotrebe u vezi sa podacima o saobraćajnoj nezgodi i nedostatku uvida javnosti u okolnosti saobraćajne nezgode.

Finska je primer države u kojoj je pravna regulativa u vezi sa sprovođenjem dubinskih analiza saobraćajnih nezgoda definisana pravnim aktom (ACT No. 24/2001). Ovim aktom definisano je da se svaka istraga u vezi sa saobraćajnim nezgodama mora sprovoditi u saradnji sa ministarstvom unutrašnjih poslova. Položaj dubinskih analiza saobraćajnih nezgoda u pravnom sistemu Holandije prikazan je na slici 1.

Slika 1. Položaj dubinske nezavisne istrage saobraćajnih nezgoda u Holandiji
(izvor: RO-SAT, 2006)

Dubinska nezavisna istraga saobraćajnih nezgoda je u istom položaju kao i ostale istražne radnje koje se sprovode u vezi sa nezgodama u Holandiji. Osnovna korist od dubinske nezavisne istrage je davanje određenih preporuka u cilju sprečavanja saobraćajnih nezgoda. Telo koje sprovodi istrage u Holandiji ima svega tri zaposlena stručnjaka, a po potrebi mogu angažovati dodatne eksperte čije će znanje i stručnost doprineti kvalitetu sprovođenja istrage i pisanju odgovarajućih izveštaja.

Položaj tela koje sprovodi dubinske analize mora biti definisan zakonom. Ovo telo takođe mora posedovati odgovarajući budžet. Regulatorna za dubinske analize mora definisati prioritete i identifikovati mogućnosti i troškovnu efektivnost uvođenja određenih mera namenjenih unapređenju bezbednosti saobraćaja.

2.1. Iskustva u Švedskoj

Pored osnovnih analiza podataka o saobraćajnim nezgodama koje sprovode pripadnici policije, postoje tri osnovna nivoa analiza saobraćajnih nezgoda:

- Prvi nivo: Na ovom nivou sprovode se nezavisne istrage koje sprovodi Odbor za istraživanje nezgoda u Švedskoj (The Swedish Accident Investigation Board). Ova organizacija je potpuno nezavisna, poseduje sopstveni budžet i ima mogućnost da upućuje posebne zahteve ka drugim institucijama u određenim situacijama. Sastoji se od grupe eksperata za pojedine vidove saobraćaja. Prosečno se u toku jedne godine sprovedu svega 2 do 3 nezavisne istrage.
- Drugi nivo: Na ovom nivou sprovode se studije u kojima učestvuju eksperti iz pojedinih oblasti i službenici u pojedinim državnim institucijama, dok se ponekad uključuju i predstavnici automobilske industrije. Cilj ovih studija je da se donosioci odluka u pojedinim oblastima maksimalno uključe u probleme bezbednosti saobraćaja iz svoje nadležnosti. Ove studije se sprovode na nacionalnom i regionalnom nivou. Od svih dono-

silaca odluka očekuje se da predlože i preduzmu odgovarajuće mere za rešavanje problema sa kojima se suočavaju. Na nacionalnom nivou u toku jedne godine prosečno se sprovede 4 do 5 studija, dok se na regionalnom nivou sprovede od 40 do 45 studija.

- Treći nivo: U okviru ovog nivoa istrage sprovodi lokalni tim eksperata koji pripadaju *Regionalnoj kancelariji administracije za puteve*. Istrage se sprovode za svaku saobraćajnu nezgodu sa poginulim licem. Prosečno se u toku godine sprovede oko 450 studija koje realizuje oko 25 stručnjaka. Proveru kvaliteta i nadzor nad radom ovih komisija vrši *Inspektorat za puteve*.

2.2. Iskustva u Nemačkoj

Vlada Nemačke finansirala je projekat pod nazivom „GIDAS (*German In-Depth Accident Study*)“. Projekat je imao budžet od milion evra na godišnjem nivou i sproveden je na području Hanovera i Drezdena. Projektom je bilo obuhvaćeno oko 1.000 saobraćajnih nezgoda za oba područja u periodu od 1999. godine. Za potrebe istraživanja razvijeno je 25 težinskih faktora. Projektom je bila obuhvaćena svaka šesta saobraćajna nezgoda sa nastradalim licima. U istraživanju je učestvovao i *Nemački Institut za istraživanje puteva (BASt)* i *Asocijacije za istraživanja u oblasti motornih vozila (FAT)*.

2.3. Iskustva u Velikoj Britaniji

Dubinske analize saobraćajnih nezgoda u Velikoj Britaniji beleže veliku tradiciju. Studija o istraživanju saobraćajnih nezgoda sprovodi se već dvadeset dve godine. Finansiranje ove studije obezbeđuje Departman za transport i proizvođači automobila (Ford, Toyota i dr.). Studija se sastoji od retrospektive svega u vezi sa okolnostima nastanka nezgode, uključujući i medicinsko zbrinjavanje povređenih. Timovi za istraživanje nezgoda locirani su u odgovarajućim univerzitetima (fakultetima) i u *Agenciji za inspekciju vozila*.

Posebna studija koja se realizuje u Velikoj Britaniji poznata je pod nazivom „Studija na tački“. Ona se finansira od strane Departmana za transport i istražuje pojedine faktore (*čovek-vozilo-put-okruženje*) u vezi za uzrocima nastanka saobraćajne nezgode. U ovoj studiji istražuju se svi učesnici u saobraćaju. Sprovodi se već pet godina, a u njenoj realizaciji učestvuju dva istraživačka tima.

Poseban slučaj nezavisnog istraživanja saobraćajnih nezgoda su istrage za potrebe suda. Ovaj vid istrage se sprovodi za saobraćajne nezgode sa poginulim licem, koje se u istrazi tretiraju kao vid ubistva. Podaci iz ovih istraživanja čuvaju se u periodu do pet godina, nakon čega se uništavaju.

Iz svega navedenog, na primeru Velike Britanije, može se zaključiti da je u dubinskim analizama saobraćajnih nezgoda prisutan multidisciplinarni pristup istraživanja, odnosno istraživački timovi su iz različitih institucija i različitih specijalnosti.

2.4. Iskustva u Francuskoj

Dubinske analiza saobraćajnih nezgoda u Francuskoj sprovede se od strane nekoliko organizacija. Na lokalnom nivou sprovede se prosečne analize saobraćajnih nezgoda koje inicira lokalni organ. Dostupnost rezultata ovih analiza je posebno ograničena.

Nacionalni institut za istraživanja u transportu (INRETS) takođe sprovodi dubinske analize nezgoda u naučno-istraživačke svrhe. Departman za mehanizme nezgoda proučava putem dubinskih analiza obeležja i mehanizme nastanka saobraćajnih nezgoda. Oni su kreirali posebnu bazu podataka u kojoj se nalazi preko 500 dubinskih analiza i u toku jedne godine prosečno ažuriraju 50 novih slučajeva. Generalno, u toku jedne godine uradi se oko 1.000 analiza nezgoda na srednjoročnom nivou ili na nivou dubinske analize.

Posle tragičnog događaja u tunelu *Mont Blanc* 1999. godine, Francuska je formirala posebnu agenciju za istraživanje nezgoda u drumskom saobraćaju. Od 2004. godine ova agencija (*Le Bureau d'Enquêtes sur les Accidents de Transport Terrestre-BEA-TT*) ima deset zaposlenih i zadužena je za sprovođenje istraživanja na celokupnom području Francuske. Izuzev nezgoda koje se dešavaju u železničkom saobraćaju, direktor BEA-TT može doneti odluku o sprovođenju dubinskih analiza nezgoda u svim drugim granama saobraćaja. U toku jedne godine ova agencija uradi prosečno 30 dubinskih analiza u svim granama saobraćaja.

Generalno, sve dubinske analize nezgoda u Francuskoj administrativno su locirane u ministarstvu nadležnom za transport.

2.5. Iskustva u Finskoj

Dubinske tehničke analize saobraćajnih nezgoda u Finskoj sprovodi *Jedinica centra za osiguranje motornih vozila* (VALT). Ovaj vid istraživanja nezgoda sprovodi se pod nadzorom ministarstva nadležnog za transport u skladu sa aktom 24/2001 koji je donelo ovo ministarstvo. Aktom su definisane procedure (prava i obaveze) u vezi sa sprovođenjem dubinskih analiza saobraćajnih nezgoda, dok je posebno preciziran način upotrebe dobijenih podataka. U toku jedne godine prosečno se sprovede oko 450 dubinskih analiza nezgoda sa smrtno nastradalim licima. Timovi koji sprovode istraživanja raspoređeni su u 20 oblasti i u njima je 8 stalno zaposlenih radnika i preko 300 radnika koji se povremeno angažuju. Za prikupljanje podataka koriste za različiti upitnici. Za svako istraživanje radi se poseban izveštaj koji je dostupan samo određenim institucijama.

Pored ovog tela, pri Ministarstvu pravde formirano je multi-modalno *Telo za istraživanje nezgoda* u svim vidovima saobraćaja. Jedan deo delatnosti ovog Tela odnosi se na istraživanje saobraćajnih nezgoda sa karakterističnim obeležjima. Kada su u pitanju neki značajni nacionalni slučajevi nesreća i incidenata, odluku o pokretanju istrage donosi Vlada Finske, dok se kod manje značajnih slučajeva ova odluka donosi od strane *Tela za istraživanje nezgoda*. U istraživanjima najčešće učestvuju nezavisni eksperti, dok se pojedine istrage sprovode u koordinaciji sa policijom. U toku jedne godine, od jedne do tri nezgode budu podvrgnute ovakvom istraživanju. Ovo telo poseduje jedno stalno zaposleno lice i do 10 lica koja se povremeno angažuju. Za svako istraživanje se takođe sačinjava izveštaj.

2.6. Iskustva u Holandiji

Odbor za bezbednost u Holandiji je zvanično telo koje je zaduženo za istraživanje svih vrsta nezgoda i incidenata. U okviru ovog tela, postoji posebna organizacija koja je zadužena za istraživanja u sektoru drumskog transporta (*The Dutch Transport Safety Board –RvTV*). Njihov osnovni cilj je da se na osnovu podataka dobijenih od istraživanja kreiraju određeni zaključci i smernice kako bi se sprečio nastanak ovih ili sličnih događaja u budućem periodu. U ovom telu radi pet počasnih članova (eksperata), 50 stalno zaposlenih i 75 povremeno zaposlenih stručnih lica. Za svako istraživanje sačinjava se odgovarajući izveštaj. Izveštaj sadrži i preporuke za unapređenje postojećeg stanja i smernice za preduzimanje određenih akcija. Izveštaj se dostavlja svim nadležnim organizacijama i institucijama koje imaju određene nadležnosti u vezi sa saobraćajnom nezgodom. Nadležne institucije i organizacije imaju obavezu da u roku od godinu dana preduzmu mere kako bi se unapredilo postojeće stanje bezbednosti saobraćaja. Pored toga, oni su dužni da podnesu izveštaj *Odboru za bezbednost* u vezi sa preduzetim merama.

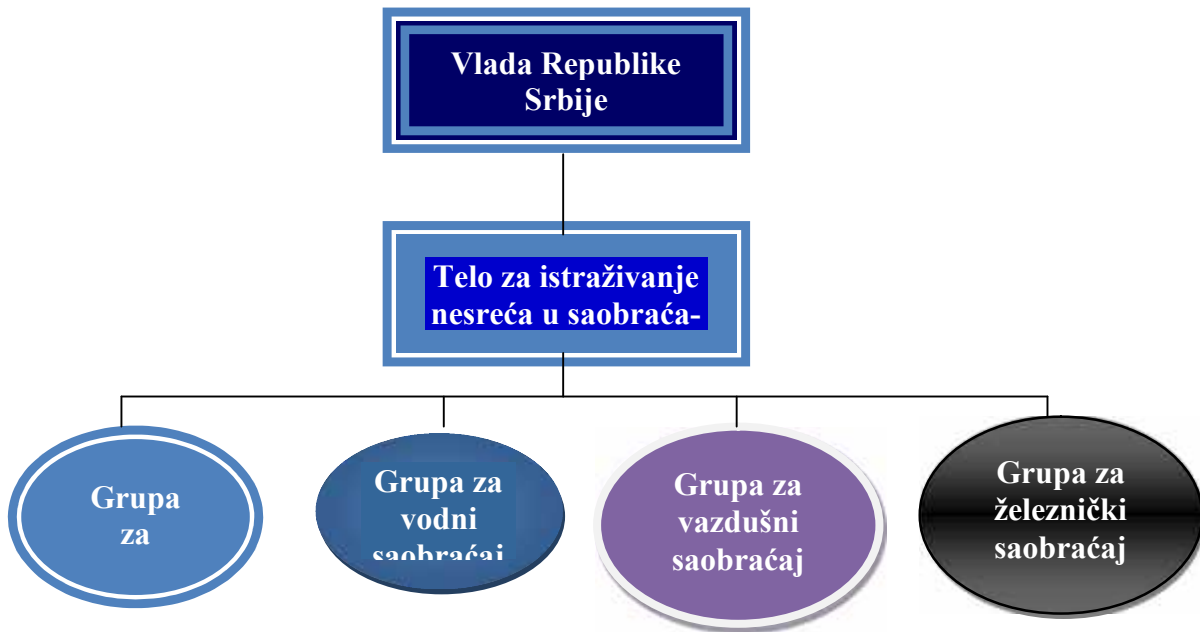
2.7. Iskustva u Norveškoj

Norveška uprava za puteve (NPRA) sprovodi dubinske analize saobraćajnih nezgoda sa poginulim licima. U toku jedne godine sprovede se oko 250 ovakvih analiza. Dubinske analize sprovode se u saradnji sa policijom.

Od septembra 2005. godine formiran je Odbor za istraživanje saobraćajnih nezgoda u Norveškoj (AIBN). Ovaj odbor u toku jedne godine prosečno analizira 10 do 15 slučajeva. AIBN sprovodi nezavisne dubinske analize nezgoda u vazdušnom, železničkom i drumskom saobraćaju. Od 2008. godine obuhvatili su i sektor vodnog saobraćaja. U odboru je zaposleno 30 lica od kojih se 4 isključivo bavi poslovima u drumskom saobraćaju. Nadležnost ovog odbora definisana je u različitim zakonima. Da bi se obezbedila njihova nezavisnost, istraživanja koja se sprovode su potpuno razdvojena od istražnih radnji koje preduzima policija. Međutim, odbor svakodnevno saraduje sa policijom. Ovo telo publikuje izveštaje o sprovedenim istragama koji su nezavisni od izveštaja policije i Uprave za puteve. Odbor se finansira od strane ministarstva nadležnost za transport. Izveštaji su dostupni javnosti u periodu do godinu dana.

3. Prilog razvoju modela nezavisnog tela za istraživanje nesreća u saobraćaju u Republici Srbiji

Sumirajući međunarodna iskustva, u nastavku smo dali predlog načina uspostavljanja i funkcionisanja Tela za istraživanje nesreća u saobraćaju u Republici Srbiji.

Slika 2. Predlog organizacijske strukture Tela za istraživanje nesreća u saobraćaju

Vlada Republike Srbije trebala bi da donese Odluku o osnivanju Tela za istraživanje nesreća u svim vidovima saobraćaja (u daljem tekstu: Telo). Telo treba da ima status pravnog lica i da poseduje svoje organe. Organi Tela treba da budu nadzorni odbor i direktor. Telo bi trebalo da se finansira iz budžeta Republike Srbije.

Izveštaje o radu u toku jedne kalendarske godine Telo bi trebalo da podnosi Vladi Republike Srbije i Skupštini Republike Srbije, odnosno Odboru za bezbednost. Shodno tome, nadzor nad radom Tela trebalo bi da vrši Vlada i Odbor za bezbednost Skupštine Republike Srbije.

Telo u svom organizacionom sistemu bi trebalo da poseduje četiri grupe:

- Grupa za drumski saobraćaj
- Grupa za železnički saobraćaj
- Grupa za vodni saobraćaj i
- Grupa za vazdušni saobraćaj.

Na ovaj način, organizaciono i hijerarhijski, pokriveni su svi vidovi saobraćaja. Ključne preporuke u vezi sa radom ovog Tela vezuju se za njegovu potpunu nezavisnost od rada svih drugih organa u Republici Srbiji. Na osnovu toga, osnovno načelo u uspostavljanju i funkcionisanju ovog Tela treba da je načelo „nezavisnosti“.

Nezavisnost Tela treba da bude:

- Strukturalna (nezavisnost od političkih struktura i obezbeđenje pravnog statusa).
- Finansijska (u cilju obezbeđenja sredstava za sprovođenje istraga).
- Funkcionalna (sloboda za istraživanjem, pristup podacima i učesnicima, publikovanje rezultata i dr.).

Telo u svom sastavu treba da ima direktora koga imenuje Vlada Republike Srbije. Direktor je dužan da donese akt o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji kadrova koji će raditi u

Telu. Telo treba da ima stalno zaposlene radnike i određeni broj radnika koji se angažuju povremeno za sprovođenje određenih poslova.

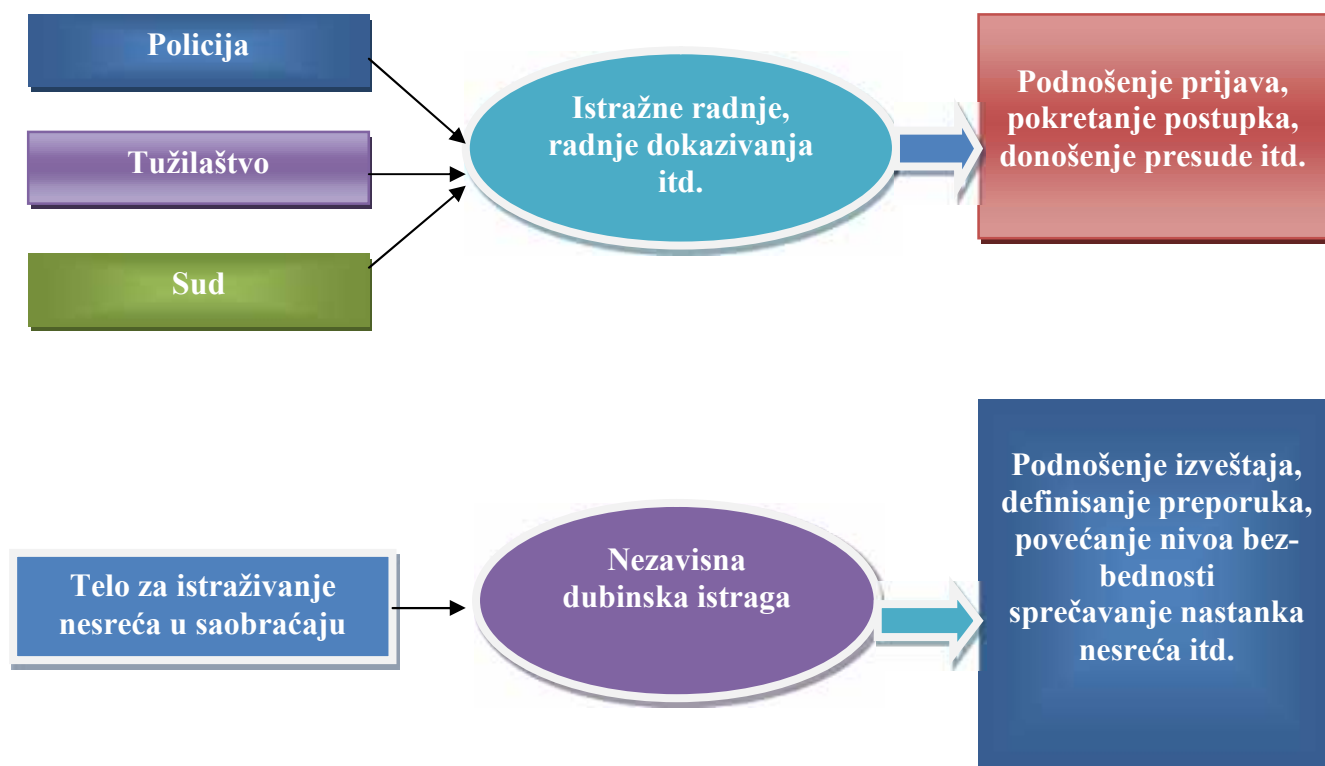
Izvršni nivo u okviru Tela predstavljaju komisije koje rade za pojedine Grupe u sastavu Tela. Svaka Grupa ima rukovodioca, koji je dužan da organizuje i prati rad komisija iz svoje nadležnosti. Komisija mora biti „nezavisna“ u pogledu:

- odluke šta će da istražuje,
- izbora kako da istražuje,
- načina publikovanja rezultata u vezi sa sprovedenom istragom.

Jasno je da komisija mora da bude nezavisna od političkog i bilo kod drugog uticaja prilikom sprovođenja nezavisne istrage. Članovi komisije treba da budu stručnjaci i eksperti iz prakse.

Svi državni organi, na zahtev Tela, trebalo bi da dostavljaju podatke koje im telo traži u posebno definisanom zahtevu. Ovde je potrebno uzeti u obzir normativna ograničenja po pitanju slobode za pristup informacijama od javnog značaja. Ovo se pre svega odnosi na istrage koje sprovode drugi državni organi (policija, tužilaštvo, sud i dr.) kada pojedini podaci ne mogu biti dostupni Telu, imajući u vidu da se radi o određenim istražnim postupcima i radnjama.

Podaci neophodni za sprovođenje istrage treba da se odnose isključivo na uzroke, okolnosti i posledice nesreća. Detaljni podaci o ličnostima koje su učestvovala u nesrećama nisu predmet nezavisne istrage. Istraga treba da identifikuje ključne uzroke i faktore koji su doveli do nastanka nesreća i posledica, kako bi se ovakvi događaji sprečili u budućnosti. Položaj dubinske nezavisne istrage u odnosu na istražne radnje koje sprovode drugi državni organi prikazan je na slici 3.

Slika 3. Položaj dubinske nezavisne istrage u odnosu na istražne radnje koje sprovode pojedini državni organi kod nastanka nesreća

Po završetku istrage, neophodno je da u definisanom roku komisija izradi izveštaj. Sadržaj, oblik, izgled i nivo detalja, odnosno podataka sadržanih u izveštaju odrediće nadzorni odbor Tela. Svaki izveštaj treba da prati i predlog mera i preporuka za unapređenje bezbednosti saobraćaja u narednom periodu. Mere treba da budu obavezujućeg sadržaja sa definisanim rokovima za njihovo sprovođenje. Telo je obavezno da prati rokove izvršenja mera naloženih u izveštaju i njihove efektivnosti u budućem periodu. Izveštaj treba da bude dostupan javnosti i da se objavi na zvaničnom web sajtu Tela.

Ključni izlaz (zaključak) iz svake sprovedene istrage treba da budu i preporuke za povećanje nivoa bezbednosti saobraćaja. One mogu biti usmerene ka učesnicima u saobraćaju, ali i ka pojedinim nadležnim ustanovama i institucijama koje su neposredno ili posredno povezane sa nastalim događajem. U preporukama treba da se definišu ključni koraci i postupci za unapređenje bezbednosti saobraćaja.

Kao što je praksa u pojedinim razvijenim državama pokazala, sprovođenje dubinskih istraga donosi značajne rezultate na unapređenju bezbednosti saobraćaja. Razmena stručnih iskustava i najbolje prakse, dala je najbolje rezultate u pogledu primene i podizanja kvaliteta dubinskih istraga, kao i sadržaja izveštaja i preporuka. Upravo zbog toga, prilikom sprovođenja pojedinih istraga dobro je uključiti i međunarodne eksperte za pojedine oblasti bezbednosti saobraćaja. Za podizanje nivoa dubinskih istraga, pored međunarodne saradnje, značajna je i saradnja između Tela i drugih subjekata u oblasti bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji.

Za koje nesreće je potrebno sprovođenje nezavisne istrage, pitanje je sa kojim su se suočavale sve države. Ne postoji tačno navedena lista nesreća za koje se obavezno moraju sprovođenje istrage. Konačnu odluku o sprovođenju istrage treba da donosi direktor Tela i ona mora biti sprovedena u što kraćem vremenskom roku. Istraga se ne može sprovođenje uporedno sa istražnim radnjama koje sprovode drugi istražni organi na licu mesta nesreće. Na osnovu mnogobrojnih iskustava, istrage je potrebno sprovođenje za nesreće sa:

- velikim materijalnim (finansijskim) posledicama,
- tragičnim posledicama po život i zdravlje ljudi i
- velikim posledicama po životnu sredinu.

Velike materijalne (finansijske) posledice mere se u novčanim vrednostima. Kada je u pitanju život i zdravlje ljudi, tu se prvenstveno misli na smrtne posledice za više lica, kao i teže oblike narušavanja zdravlja ljudi. Posledice po životu sredinu oglašavaju se u zagađenju vazduha, zemljišta, vode, hrane i sl.

U drumskom saobraćaju to su saobraćajne nezgode sa smrtnim ishodom, odnosno u kojima ima veći broj nastradalih lica. Zakonom o bezbednosti saobraćaja na putevima definisano je da se za svaku saobraćajnu nezgodu sa najmanje jednim poginulim licem mora sprovođenje nezavisna ocena doprinosa puta nastanku nezgode, odnosno težini posledica nezgode. Ova zakonska obaveza nametnuta je upravljaču puta koji je dužan da je sprovođenje.

Za nezgode u drumskom saobraćaju u Srbiji potrebno je sprovođenje nezavisne istrage samo u slučajevima kada ima tri i više poginulih lica, odnosno kada su materijalne posledice izuzetno velike. Posebno, za nezgode u kojima su učestvovala vozila koja su vršila transport opasnog tereta i došlo je do zagađenja životne sredine u većem obimu (izlivanje opasnog tereta u naselju, požari i eksplozije i dr.) zbog čega su nastale velike posledice. Nezavisne istrage potreb-

no je sprovoditi i kod saobraćajnih nezgoda u kojima je došlo do lakših ili težih povreda kod većeg broja lica koji su putnici u javnom prevozu u drumskom saobraćaju.

Kod železničkog saobraćaja to su posledice koje nastaju u nesrećama kada se vrši transport opasnog tereta i prevoz punika u domaćem ili međunarodnom putničkom saobraćaju. Železnice Srbije u svom sastavu imaju i Komisiju za vanredne situacije koja je zadužena za istraživanje svih nesreća u železničkom saobraćaju. Brojni su primeri u praksi zemalja kada usled sudara dva voza nastanu velike materijalne posledice, odnosno posledice po život ljudi. Saradnja Komisije i Tela treba da bude direktna i na visokom nivou, kako bi se obezbedilo povećanje nivoa bezbednosti železničkog saobraćaja i sprečile slične nesreće u budućem periodu.

Vodni saobraćaj u Republici Srbiji u najvećoj meri koristi se za transport tereta, dok se u znatno manjoj meri koristi za transport putnika i u turističke svrhe. Nesreće koje se dešavaju u ovom vidu saobraćaja nisu česta pojava. Povrede i posledice koje nastaju na brodovima uglavnom se vezuju za narušavanje procedura za bezbednost i zdravlje na radu. Upravo zato, Telo bi trebalo da istražuje sve pojedinačne slučajeve u kojima je došlo do nastanka posledica.

U vazdušnom saobraćaju, za civilni sektor, Telo bi trebalo da istražuje sve nesreće koje se dešavaju na području Republike Srbije. U ovom sektoru, Telo treba da saraduje sa Direktoratom civilnog vazduhoplovstva Republike Srbije. Kao što je slučaj i kod vodnog saobraćaja, i ovde treba istragu sprovoditi za sve pojedinačne slučajeve u kojima je došlo do neke od opisanih posledica.

Zbog specifičnosti celokupnog područja Republike Srbije i regionalne pokrivenosti za sprovođenje nezavisnih istraga, Telo u svom sastavu mora posedovati članove komisija koji su različito regionalno raspoređeni. Nakon analize celokupnog područja Republike Srbije, može se zaključiti da je poželjno da članovi komisija budu sa sedištem u najmanje tri grada: Beogradu, Novom Sadu i Nišu. Time bi se obezbedila mogućnost rada komisija na celokupnoj teritoriji države, na isti način kao što je urađeno u velikom broju razvijenijih zemalja EU.

Poslednjih godina, savremena praksa prepoznaje i značaj vođenja baza podataka o nesrećama u svim vidovima saobraćaja. Bazu podataka treba da vodi Telo kako bi se obezbedilo praćenje najznačajnijih indikatora performansi bezbednosti saobraćaja. Baza podataka treba da bude dostupna javnosti, pod određenim uslovima korišćenja. Ona takođe treba da omogući olakšanu izradu izveštaja i periodičnih publikacija.

4. Zaključna razmatranja

Praksa velikog broja razvijenih država pokazala je da se nezavisne istrage nesreća sprovode s ciljem unapređenja sistema bezbednosti saobraćaja i davanja odgovora na sledeća pitanja:

1. Šta se desilo?
2. Kako se desilo?
3. Zbog čega se desilo?
4. Šta se može uraditi kako bi se sprečili ovakvi događaji u budućnosti?
5. Šta se može uraditi kako bi se posledice minimizirale?

Odgovore na ovih pet pitanja nije lako dati, zbog čega svaka istraga tragičnih saobraćajnih nesreća mora biti dubinska i nezavisna, sprovedena od strane nezavisnog stručnog tima. Ova

istraga mora biti potpuno nezavisna od ostalih vidova istražnih radnji koje sprovode drugi organi i subjekti.

Zbog svega navedenog, u radu smo sumirali najznačajnija međunarodna dokumenta (direktive, rezolucije i dr.) koji daju normativni okvir za sprovođenje istraga u svim vidovima saobraćaja. Ovi dokumenti treba da budu temelj i osnova za izradu Odluke o osnivanju tela za istraživanje nesreća u svim vidovima saobraćaja u Republici Srbiji.

Osnivanjem i uspostavljanjem ovakvog vladinog Tela u Republici Srbiji, koristi bi bile višestruke. Po njegovom osnivanju moraju se obuhvatiti svi vidovi saobraćaja, kako bi se obezbedio multimodalni pristup rešavanju problema bezbednosti saobraćaja. Sredstva za rad Tela moraju biti obezbeđenja iz budžeta Republike Srbije.

Model prikazan u ovom radu, može biti primer i drugim zemljama u okruženju koje još uvek nisu uspostavile Telo za istraživanje nesreća u saobraćaju. Smernice koje smo prikazali u radu, dobijene su na osnovu pregleda iskustava sedam država EU koje su ostvarile značajan napredak u ovoj oblasti. U velikoj meri u ovom modelu rada Tela usvojene su i preporuke Ekspertske grupe za nezgode u sektoru transporta pri Evropskoj komisiji i Evropskog saveta za bezbednost saobraćaja.

Način rada Tela i njegova strukturalna i funkcionalna organizacija moraju obezbediti nesmetan i suštinski rad na polju sprečavanja nesreća i unapređenja nivoa bezbednosti saobraćaja. Poreg toga, svi izveštaji moraju biti sveobuhvatni i sistematizovani sa preporukama i merama za unapređenje bezbednosti saobraćaja.

Model Tela koji smo prikazali ne može biti univerzalan za sve države u okruženju. Međutim, njegove postavke mogu poslužiti kao osnova za rad drugih država i njihovih subjekata na polju unapređenja bezbednosti saobraćaja. Bitno je naglasiti da uspostavljanje i rad Tela predstavlja strateški pristup u procesu unapređenja bezbednosti saobraćaja. Ključnu osnovu u procesu njegovog uspostavljanja upravo predstavlja politička podrška na najvećem državnom nivou. Upravo zato donosioci odluka na najvišem nivou moraju shvatiti značaj i suštinu rada Tela za istraživanje nesreća u saobraćaju.

LITERATURA

- Act on the investigation of road and cross-country traffic accidents. No. 24/2001. Enacted in Helsinki od 19 January 2001.
- Convention on International Civil Aviation, ICAO, Chicago, 1944.
- Council Directive 94/56/EC of 21 November 1994 establishing the fundamental principles governing the investigation of civil aviation accidents and incidents.
- Directive 2003/42/EC of the European Parliament and of the Council of 13 June 2003 on occurrence reporting in civil aviation.
- Directive 2003/42/EC of the European Parliament and of the Council of 13 June 2003 on occurrence reporting in civil aviation.
- Directive 2004/49/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on safety on the Community's railways and amending Council Directive 95/18/EC on the licensing of railway undertakings and Directive 2001/14/EC on the allocation of railway infrastructure capacity and the levying of charges for the use of railway infrastructure and safety certification (Railway Safety Directive).
- Directive 2008/96/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on road infrastructure safety management.

- Directive 2009/18/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 establishing the fundamental principles governing the investigation of accidents in the maritime transport sector and amending Council Directive 1999/35/EC and Directive 2002/59/EC of the European Parliament and of the Council.
- Directive 80/1266/EEC of 16 December 1980 on future cooperation and mutual assistance between the Member States in the field of air accident investigation
- Directive 95/18/EC of the European Parliament and of the Council of 18. June 1995 on the licencing of railway undertakings.
- Global Plan for the Decade of Action for Road Safety 2011-2020, World Health Organization (WHO), 2011.
- Indicators about energy, transport and environment. Eurostat, European Commission, 2009.
- Maritime accident review, European maritime safety Agency (EMSA), 2010.
- Regulation (EU) No 996/2010 of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 on the investigation and prevention of accidents and incidents in civil aviation and repealing Directive 94/56/EC.
- Resolution A.849(20) adopted on 27 November 1997 Code for the investigation of marine casualties and incidents, International maritime organization, 1997.
- Resolution A.884(21) adopted on 25 November 1999 amendments to the code for the investigation of marine casualties and incidents (Resolution A.849(20)), International maritime organization, 1999.
- Road accident investigation in the European Union. Review and recommendations. (2006).
- Road fatalities in the EU, Community Road Accident Database (CARE), European Commission, 2012.
- Road Strategy for Accidents in Transport (RO-SAT). Working group of Commission of the European Communities, 2006.
- The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS).
- Transport accident and incident investigation in the European Union (2001). European transport safety Council (ETSC), Brussels, 2001.
- Transport accident costs and value of safety, European Transport Safety Council (ETSC), Brussels, 1997.
- Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima (Službeni glasnik RS broj 41/09, 53/2010 i 101/2011).

Branimir Miletić, M.Sc.
Dorđe Vranješ

MODEL PROPOSITION FOR ESTABLISHING AN INSIGHTFUL AND INDEPENDENT ROAD TRAFFIC ACCIDENT INVESTIGATION IN CERTAIN TRANSPORT MODES

Summary

Independent investigations of accidents that happen in all modes or means of transport represent a strategic shift in the field of institutional capacity in order to improve the traffic safety. Having analyzed the experience of developed countries of the European Union, that have formed the body for the implementation of independent investigations, we have proposed here a model for the establishment and functioning of the body for the implementation of in-depth independent investigation of accidents and incidents in all aspects of transportation in the Republic of Serbia. This paper also provides details about the position of the Body in relation to other State Bodies and entities that carry out investigative actions that are within their jurisdiction. We believe that the body model of this study could be useful for all countries in the region, which have not yet started to conduct independent investigations in traffic.

Key words: Independent in-depth investigations, body, accidents, traffic safety.

ADMINISTRIRANJE I ZAŠTITA LAN MREŽE OBRAZOVNE INSTITUCIJE MULTIFUNKCIONALNIM LINUX BOX-om

SAŽETAK: Bezbednost računarskih sistema i mreža je kompleksna oblast, koja obuhvata razno-raznu opremu i softverske alate. Najčešće ali ne i jedino korišćeni u te svrhe jesu ruteri, firewall-ovi i proxy serveri. Prikazana je objedinjena implementacija tih alata, na računaru koji radi na linux kernelu, a sve instalirano samo sa jednom namenom, a to je ispunjavanje zadatih bezbedonosnih standarda računarskih resursa i mreže.

KLJUČNE REČI: bezbednost računarskih mreža i sistema, Ruter, Firewall, Proxy, Linux.

Uvod

U ovom radu je obrađena problematika administriranja i zaštite LAN mreža na više nivoa, kao i korišćenjem skupa više alata. Sve to je implementirano objedinjeno na Linux kernelu. Polazna premisa je da je, u savremenim organizacijama i institucijama, elektronska obrada podataka, kao i njihovo distribuiranje kako u lokalnom nivou tako i preko interneta sve zastupljenije, pa samim tim i potreba za što efikasnijim administriranjem tih mreža, kao i zaštitom samih računarskih sistema i podataka sve veća. Prikazano je jedno rešenje koje objedinjuje više standardnih alata i tehnika u jednu kompleksnu funkcionalnu implementaciju bazirano na Linux kernel-u.

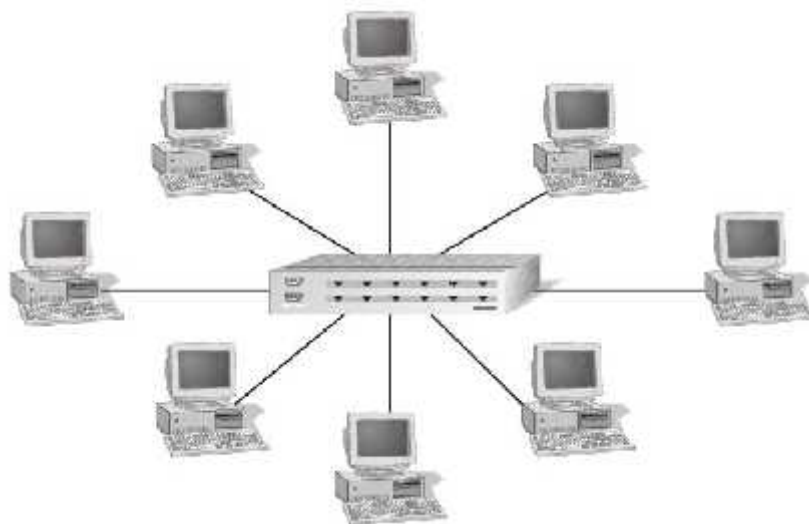
1. Lan mreža

1.1. Pojam i topologija Lan mreža

LAN mreža po definiciji podrazumeva neku grupu kompjutera koji se nalaze u blizini (u istoj zgradi, firmi i sl.) koji su međusobno umreženi. LAN se može povezati preko istih ili drugih mrežnih medijuma sa drugim LAN-ovima ili sa Internetom. Moderne LAN mreže uglavnom imaju topologiju „zvezde”, kao što je prikazano na slici 1.

---

*vlstanojevic@digipro.rs

Slika 1. Topologija „zvezde“ LAN mreže.

1.2. Problematika administriranja Lan mreža

Dakle, svi resursi koji su povezani u LAN su ravnopravno dostupni svim članovima LAN-a. Ovo je veoma pogodno za neke potrebe, ali je i uzrok potencijalnih problema kao što su:

- Ograničavanje ili potpuno sprečavanje prava pristupa određenim resursima pojedinim članovima LAN-a;
- Ograničavanje ili onemogućavanje prava pristupa internet sadržajima pojedinim ili svim članovima LAN-a;
- Ograničavanje ili onemogućavanje pristupa lokalnim resursima sa interneta.

Za postizanje ovih ciljeva koristi se raznovrsna hardverska oprema kao i softverski alati. Na tržištu već postoji veliki izbor uređaja koji izvršavaju pojedine od ovih funkcija, ali ne i uređaji koji omogućavaju dovoljno fleksibilno setovanje više objedinjenih funkcija. Npr. dostupni su raznovrsni router ili firewall uređaji, čak i proxy serveri, ali ne i u objedinjenom funkcionalnom obliku.

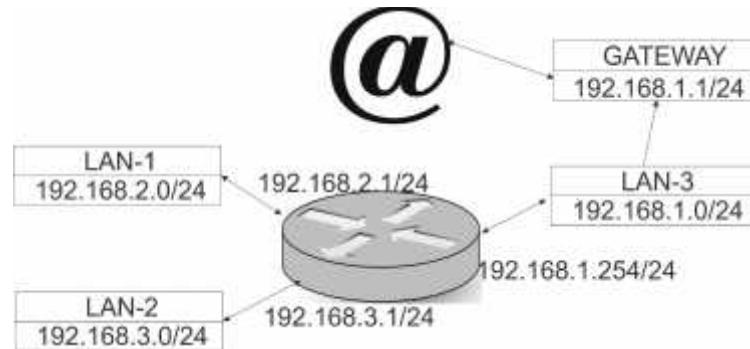
2. Objedinjena implementacija

Sve gore navedene funkcije se mogu objединiti korišćenjem običnog PC računara. Od dodatne opreme je jedino potrebno da isti poseduje više ethernet adaptera, konkretno $n+1$, gde je n =broj „podmreža“ u LAN-u. Na isti se instalira Linux kernel i odgovarajući softverski paketi, budući da su svi oni open-source i legalno dostupni, a u dugogodišnjoj praksi dokazani kao pouzdani i stabilni. U konkretnoj implementaciji korišćena je Ubuntu¹ serverska distribucija konkretno verzija 14.04 koja je aktuelna u vreme pisanja ovog rada. Po instalaciji samog servera, pristupa se konfiguraciji mreže.

Za konkretni primer uzeto je da se LAN mreža sastoji od 2 podmreže internih korisnika, i da postoji internet konekcija koja je logički povezana na treću podmrežu. Internet ruter je od internet provajdera i njegova IP adresa je 192.168.1.1. Pošto je potrebno pratiti i ograničiti

¹ <http://www.ubuntu.com>

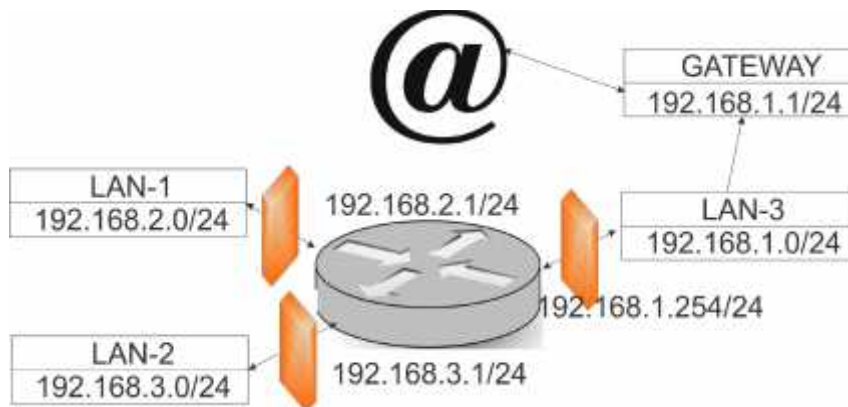
pristup neželjenim internet sadržajima, neophodno je da se taj ruter (u ovom slučaju gateway) prema internetu „izoluje“ od direktnog pristupa korisnika sa LAN-a. On dakle neće biti „član“ ni jedne od podmreža, već će pripadati trećoj podmreži, a međusobni saobraćaj između podmreža će se „rutirati“ na PC računaru koji će biti označen kao „box“ i tako nazivan u daljem tekstu. Dalje, zbog fleksibilnosti administriranja LAN mreže sa većim brojem računara koji rade kao radne stanice, obe „korisničke podmreže“ će biti konfigurisane korišćenjem DHCP servera koji će takođe biti implementiran na box-u.

Slika 2. Topologija LAN mreže sa implementiranim Box-om u funkciji rutera.

Konkretno setovanje mrežnih interfejsa i DHCP servera box-a je dato u prilogu 1. ovoga rada.

Osim funkcije rutera, box dakle vrši i funkciju DHCP servera i to za dve podmreže (192.168.2.0/24 i 192.168.3.0-24) kao što je prikazano na slici 2.

Slika 3. Box sa funkcijom firewall-a

Na slici 3 jasno je naznačeno da u okviru box-a funkcionišu 3 nezavisna (u smislu setovanja) firewall-a. Na taj način se postiže (ali ne samo to):

- Da računari iz podmreže LAN-1 ne mogu pristupiti računarima/resursima iz podmreže LAN-2 i obrnuto;
- Da računari iz podmreža LAN-1 i LAN-2 mogu po nezavisno definisanim pravilima pristupiti selektivno podmreži LAN-3 pa samim tim i/ili internetu;
- Da se računarski resursi obe podmreže LAN-1 i LAN-2 mogu zaštititi od neželjenog/neovlašćenog pristupa sa Interneta;

- Da se na samom box-u ili u okviru pod mreža LAN-1 i/ili LAN-2 mogu hostovati određeni resursi/ servisi dostupni autorizovanim korisnicima sa interneta na strogo definisan način u željenom obimu.

Konkretno setovanje firewall-a box-a je dato u prilogu 2. ovoga rada.

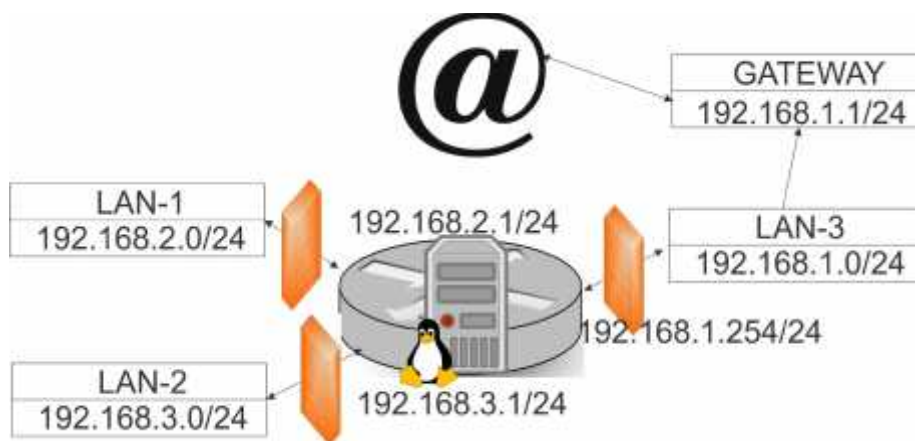
Osim ovih funkcija, na istom box-u moguće je implementirati i proxy server. Njegova funkcija je:

- Da „kešira“ internet sadržaje i da ih pruža kao odgovor na zahteve iz LAN-a, a da pri tom ne prenosi podatke tj. sadržaje koje već ima u svom kešu sve dok su isti aktuelni, neograničen broj puta za neograničen broj korisnika. Uštede u performansama i rasterećenju internet linka su značajne.

- Da ograničava/onemogućava pristup određenim internet sadržajima, bazirano na pravilima tipa „po korisniku“ i/ili „po sadržaju“.

U konkretnoj implementaciji prikazan je SQUID Proxy server verzija 3.1 aktuelna u vreme pisanja ovoga rada.

Na sledećoj slici je prikazana konačna implementacija „all-in-one“ „box“-a koja objedinjuje sve funkcionalne module.

Slika 4. Blok shema multifunkcionalne implementacije Linux box-a.

3. Spoljašnji rizici i pretnje

Osim razgraničenja pristupa pojedinim kategorijama korisnika/ računara unutar LAN mreže, sistem administratoru je potrebno da identifikuje potencijalne rizike i pretnje po bezbednost mreže, i da se preventivno zaštiti od njih. U zavisnosti od vrste servisa koji su aktivni unutar LAN mreže (deljeni folderi/dokumenti, printeri, proxy, ftp, email serveri itd), potrebno je zaštititi te resurse od neovlašćene upotrebe spolja.

Ako se posmatraju bezbednosni rizici vezani za email server, izuzevši očigledne rizike neovlašćenog čitanja elektronske pošte, od čega se svaki korisnik individualno štiti poverljivošću svoje lozinke, glavni rizici postoje od mogućnosti zloupotrebe lokalnog email servera od strane spammer-a, tj. subjekata koje spolja žele da zloupotrebe email server za masovno slanje email poruka na veliki broj email adresa. To osim što opterećuje lokalne resurse, povlači za sobom još niz potencijalnih problema kao npr. da se zloupotrebljeni server nađe na „crnim listama“, pa da i legitimna pošta upućena sa tog email servera bude odbijana od strane većine drugih email servera.

ra, ili potencijalni pravni problemi ako sadržina ili količina takvih email poruka naruše neki zakon ili nanese štetu nekom trećem licu.

Takođe, potpuno realan scenario kompromitovanja bezbednosti mreže koja ima pristup internetu je i mogućnost da neko od korisnika lokalne mreže slučajno ili namerno instalira na jedan ili više računara u lokalnoj mreži neki softver koji će samostalno slati masovne spam email poruke i time kako uzurpirati resurse, tako i kompromitovati u pravnom smislu javnu IP adresu lokalne mreže sa istim potencijalnim posledicama kao u prethodnom slučaju.

Proxy server koji je izuzetno koristan za „uštedu internet resursa“ mreže može takođe biti kompromitovan spolja, ako administrator mreže nesvestan opasnosti dozvoli neovlašćeno korišćenje istog. Najčešće u praksi se ne koristi autorizacija korisnika proxy servera (a naročito ne transparentnih proxy servera) individualnim korisničkim lozinkama, jer je to logistički veoma nezahvalno, i opet postoji realna mogućnost da neko spolja može zloupotrebiti jednu ili više korisničkih lozinki.

4. Mere zaštite od spoljašnjih rizika i pretnji

Na samom box-u potrebno je dakle:

- Onemogućiti slanje email poruka koristeći lokalni email server bez autorizacije, što je inače podrazumevano setovanje svih email servera. Najčešće korišćena metoda autorizacije je da se koristi korisničko ime i lozinka istovetne onima koje se koriste za čitanje primljene elektronske pošte. Na taj način autorizovani korisnici mogu čitati svoju elektronsku poštu i slati je, ali je zatvorena mogućnost da neki treći subjekt „spolja“ (sa interneta) zloupotrebi email server i neovlašćeno šalje elektronsku poštu sa njega.

Konkretno komanda za to pravilo na firewall-u je sledeća:

iptables -A FORWARD -p tcp -m tcp --dport 25 -j DROP

- Onemogućiti bilo kakvo slanje elektronske pošte koja potiče iz domena LAN mreže, a ne šalje se kroz implementirani email server, nego „direktno“ na odredišne email servere namenjenih primalaca. Ovo se postiže definisanjem pravila na ruteru box-a da se onemogući TCP komunikacija bilo kog računara kroz port 25 (SMTP port) direktno ka internetu, već taj port „kao izlazni“ ostaje otvoren i na raspolaganju samo legitimnom email serveru na LAN mreži.

Konkretno komanda za to pravilo na firewall-u je sledeća:

iptables iptables -A OUTPUT -p tcp -m tcp -o eth1 --dport 25 -j DROP

- Onemogućiti „dolazne konekcije“ na portu proxy servera (najčešće portovi 3128 ili 8080, zavisno od konkretne implementacije) koje potiču „od spolja“ (sa intrneta), i time efektivno sprečiti da neko neovlašćeno spolja koristi interni proxy server za neke nelegitimne i/ili nelegalne aktivnosti.

Konkretno komanda za to pravilo na firewall-u je sledeća:

iptables iptables -A INPUT -p tcp -m tcp -i eth1 --dport 3128 -j DROP

5. Rezultati

Ovakav „box“ je implementiran u Visokoj tehnološkoj školi strukovnih studija u Šapcu, i ovde su prikazani kvantitativni i statistički rezultati ovakve implementacije.

5.1. Kvantitativna analiza korišćenja Lan mreže

Tabela 1. kvantitativna analiza korišćenja LAN mreže i internet konekcije

U sledećoj tabeli su prikazani kvantitativni podaci o korišćenju LAN mreže sa akcentom na opterećenje/iskorišćenje internet konekcije za 24h.

Rb.	Vrsta saobraćaja	Broj IP paketa	Količina podataka	Relativni udeo
11.	Dolazni saobraćaj (protok podataka sa interneta)	6.21×10^6	588Mb	2.93%
22.	Unutrašnji saobraćaj koji uključuje sadržaje koji su potekli iz cache memorije proxy servera	35×10^6	14Gb	69.69%
33.	Odlazni saobraćaj (protok podataka ka internetu)	9.476×10^6	5.5Gb	27.38%
4.	UKUPNO:	50.686×10^6	20.088Gb	100%

Veoma indikativna je efikasnost proxy servera koji je opslužujući više stotina korisnika toga dana na otprilike 90 PC računara u lokalnoj mreži veliku količinu internet sadržaja „servira“ iz svoje keš memorije, rasterećujući u tolikoj meri internet konekciju ustanove, da je realni protok sadržaja sa interneta činio samo 2.93 % celokupnog mrežnog saobraćaja u lokalnoj mreži. Naravno ova brojka nije samo odnos keširanog/ internet sadržaja, već u „unutrašnji saobraćaj“ ulaze i svi interni transferi podataka u internim informacionim sistemima, te je realni udeo samih keširanih sadržaja nešto manji u realnom radu, a koliki tačno, prikazano je u tabeli br. 3.

U tabeli br.2 je prikazana struktura rutiranja paketa po specifičnim pravilima definisanim na ruterskoj servisnoj instanci box-a.

Tabela 2. Struktura paketa mrežnog saobraćaja koji potpadaju pod posebna pravila rutiranja.

Rb.	Vrsta saobraćaja prema pravilima rutiranja	Broj paketa	Relativni udeo
1.	Legitimni dolazni paketi sa interneta	2.42×10^6	52.27%
2.	Nelegitimni paketi - pokušaji zloupotrebe proxy server-a	0	0%
3.	Nelegitimni paketi - pokušaji pristupa facebook sajtu	32225	0.69%
4.	Nelegitimni paketi - pokušaji pristupa youtube sajtu	1898	0.04%
5.	Nelegitimni paketi - pokušaji http sesija mimo proxy server	4431	0.1%
6.	Nelegitimni paketi - pokušaji pristupa sadržajima na internetu na portovima 444-65535	183×10^3	3.95%
7.	UKUPNO	$4,63 \times 10^6$	100%

Analizirajući dostupne podatke iz tabele 2 može se analizirati efikasnost firewall-a. U konkretnom uzorku je uočljivo da nije bilo pokušaja zloupotrebe proxy servera spolja, a da je veći broj neželjenih internet aktivnosti uspešno blokiran kako od strane korisnika (pristup facebook i youtube sajtovima), tako i ne zanemarljiv broj (4431) pokušaja konekcija na portovima od 444 do 65535 što su uglavnom maliciozni softveri koji su instalirani sa ili bez znanja korisnika na pojedinim računarima.

6. Zaključak

U ovom radu prikazano je jedno kompletno multifunkcionalno rešenje „all in one“ tipa za administriranje i zaštitu jedne LAN mreže koja se sastoji od više funkcionalnih „podmreža“.

Koristeći standardno dostupne alate, prikazana je višeslojna implementacija koja zadovoljava osnove kriterijume bezbednosti računarske mreže kako na spoljašnjem, tako i na unutrašnjem planu. Prikazane implementirane funkcionalne celine su višeslojne i kompatibilne, u smislu da se određene funkcionalnosti „nadograđuju“ na druge, i/ili međusobno interaguju sa ciljem postizanja zadatih ciljeva.

Osim strogo bezbednosnih funkcija, u prikazanoj implementaciji su korišćene i neke napredne administratorske funkcije kao ilustracija kako se može ograničiti pristup internet sadržajima svim ili određenim korisnicima iz razloga npr. radne discipline i slično, što se postavlja kao što češći zadatak pred administratore mreža.

Prezentovani su i statistički podaci koji su rezultat implementacije iz kojih se može objektivno ceniti efikasnost, obim i dometi implementacije, ali i uočiti eventualni propusti i isti se ispraviti, kroz kontinualni monitoring i ažuriranje implementacije, administrator mreže može uočiti neželjene aktivnosti i iste onemogućiti koristeći implementirane alate, dodavanjem novog seta pravila u ciljani funkcionalni modul.

LITERATURA

- “Structure and Encapsulation in Distributed Systems: the Proxy Principle”. Marc Shapiro. International conference on Distributed Computer Systems (ICDCS), Cambridge, SAD, 1986.
- “Network Forensics”, Sherri Davidoff i Jonathan Ham, Prentice Hall, 2012.
- “Networking Bible”, Barry Sosinsky, Wiley Publishing Inc 2009.
- “The official Ubuntu Book”, 2nd Edition, B. M. Hill, J. Bacon Canocnial Ltd, 2007.
- “OpenFlow: Enabling Innovation in Campus Networks”, N. McKeown ACM Comp. Commun., april 2008.
- “TCP/IP Network Administration”, Hunt Craig, 3rd Edition. O'Reilly, 2002.
- “A security standard for LANs“, Kirkpatrick, M.E. Computer Security Applications Conference, 1989.
- “Protecting your organisation's most valuable asset [LAN security]“, Gahan, C. Designing Secure Systems, IEE Colloquium, 1992.
- “A Survey of Ethernet LAN Security”, Kiravuo, T. ; Sarela, M. ; Manner, J. Communications Surveys & Tutorials, IEEE Volume: 15 [1477 – 1491], 2013.
- „A Verification framework for Analyzing Security Implementations in an Enterprise LAN“, Bera, P. ; Dasgupta, P. ; Ghosh, S.K. Advance Computing Conference, 2009.

- “On Designing the Security System for LAN-Based Educational Management Information System”, Fangming Guo ; Hua Song ,e-Business and Information System Security (EBISS), 2010
- “A QoS-enabled secure LAN access control system”, Feng Xiaoping ; Zhang Yunliang Consumer Electronics, Communications and Networks (CECNet), 2011.
- “Maximizing Ethernet Security by Switch-Based Single Secure Domain”, Wahid, Khan Ferdous Information Technology: New Generations (ITNG), 2010.

Vladimir Stanojevic, M.Sc.
Mladen Veinovic, Ph.D.

LAN NETWORK ADMINISTRATION AND PROTECTION OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS USING THE MULTIFUNCTIONAL LINUX BOX-TV

Summary

Computer systems and Network security is a wide and complex area, involving various equipment and software tools. Mostly, but not only used for such purposes are routers, firewalls and proxy servers. In this paper, individual and combined implementations of these tools are displayed, all implemented on Linux based computer, all installed with just one purpose, which is fulfilling a set of goals and standards of computer resources and network security.

Key words: Computer network and systems security, Router, Firewall, Proxy, Linux.

KLAJNOV MODEL HIPERBOLIČKE GEOMETRIJE

SAŽETAK: Hiperbolički geometrijski sistem (geometrija Lobačevskog) jeste neeuklidski sistem, pošto se od Euklidskog razlikuje samo u aksiomi paralelnosti. Da bi se uverili u neprotivrečnost istog neophodno je konstruisati model te geometrije u nekoj teoriji za koju pretpostavljamo da je neprotivrečna. Najpoznatiji modeli hiperbolične geometrije su Klajnov i Poencareov.

KLJUČNE REČI: hiperbolička geometrija, aksioma Lobačevskog, Klajnov model.

1. Euklidov V postulat i pojava neeuklidske geometrije

Euklidska geometrija je geometrijski sistem koji se zasniva na Hilbertovom sistemu aksioma. Apsolutna geometrija je zasnovana na prve četiri grupe Hilbertovog sistema aksioma. Ukoliko sistemu aksioma Apsolutne geometrije pridružimo Euklidov V postulat (Plejferovu aksiomu paralelnosti), dobijamo Euklidsku geometriju. Ali ako sistemu aksioma pridružimo aksiomu Lobačevskog, dobijamo Hiperboličku geometriju (neeuklidsku geometriju). Lobačevski¹ je novi geometrijski sistem izgradio tako što je peti Euklidov peti postulat u Hilbertovom sistemu aksioma zamenio novom aksiomom : [1]

Aksioma Lobačevskog 1.1.: *U ravni, kroz tačku P van prave p, prolaze najmanje dve prave koje ne seku datu pravu. Za tačku P i pravu p kažemo da imaju svojstvo Lobačevskog.*

Pošto je peti postulat nezavisan od aksioma apsolutne geometrije, Lobačevski pristupa problemu indirektno. Kako je aksioma 1.1. protivrečna aksiomi paralelnosti Hilbertovog sistema aksioma, to se geometrijski sistem zasnovan na prve četiri grupe aksioma Hilbertovog sistema aksioma i aksiomi Lobačevskog razlikuje od Euklidske geometrije.

Definicija 1.4.1. Geometrijski sistem zasnovan na prve četiri grupe aksioma Hilbertovog sistema, i aksiomi Lobačevskog 1.1, naziva se *geometrija Lobačevskog* ili *hiperbolička geometrija*. Prostor čije tačke, prave i ravni stoje u međusobnim odnosima koji zadovoljavaju zahteve aksioma prve četiri grupe aksioma Hilbertovog sistema i aksiome Lobačevskog se zove *hiperbolički prostor* i obeležava se sa $\mathcal{H}^3$.

Teorema 1.3. Sledeći iskazi su ekvivalenti aksiome Lobačevskog:

1. Ugao paralelnosti je oštar.
2. Zbir unutrašnjih uglova svakog trougla je manji od π .
3. Zbir unutrašnjih uglova svakog prostog ravnog četverougla je manji od 2π .
4. Zbir unutrašnjih uglova bilo kog pravilnog n-tougla hiperbolične ravni je manji od $(n - 2)\pi$.
5. Uglovi na protivosnovici Sakerijevog četverougla su oštri.
6. Postoji prava u ravni oštrog ugla koja je normalna na krak tog ugla, a ne seče njegov drugi krak.
7. Trougao je određen svojim uglovima pa zato ne postoje slični trouglovi.

---

*vujacicvesna@gmail.com

¹ Nikolaj Ivanovič Lobačevski ruski matematičar (1792–1856).

8. Postoji trougao najveće površine.
9. Skup tačaka jednako udaljenih od prave nije prava.
10. Postoji apsolutna jedinica za merenje dužine... [2]

U apsolutnoj geometriji bilo je moguće dokazati pet stavova o podudarnosti trouglova. Pored pet navedenih stavova, u hiperboličkoj geometriji će važiti još jedan, takozvani *šesti stav o podudarnosti trouglova* kojim se karakteriše hiperbolički prostor.

Teorema 1.4. *Dva trougla su podudarna ako i samo ako su im odgovarajući uglovi međusobno podudarni.*

Posledica 1.5. *U hiperboličkoj geometriji svaka sličnost je podudarnost.*

Većina teorema hiperboličke geometrije razlikuje se od euklidskih. S druge strane, u malim delovima hiperboličke ravni svi odnosi su približno euklidski.

2. Hiperbolička geometrija

Geometrija Lobačevskog može se posmatrati na hiperboloidu u $\mathcal{R}^3$, zbog čega i dobija naziv hiperbolička geometrija. Da bi se uverili u neprotivrečnost planimetrije Lobačevskog neophodno je konstruisati model te geometrije u nekoj teoriji za koju pretpostavljamo da je neprotivrečna.

Najpoznatiji modeli hiperbolične geometrije su Bertrami – Klajneov² i Poencareov. [3] Baratmo sa poljem $(\mathcal{R}, +, \cdot)$. Takođe $\mathcal{R}^2$ je vektorski prostor nad $\mathcal{R}$.

Definicija 2.1. Neka su $x = (x_1, x_2)$, $y = (y_1, y_2) \in \mathcal{R}^2$.

Definišemo skalarni proizvod $\langle \cdot, \cdot \rangle : \mathcal{R}^2 \times \mathcal{R}^2 \rightarrow \mathcal{R}$ $\langle x, y \rangle = x_1 y_1 + x_2 y_2$

Definicija 2.2 U unitarnom prostoru $\mathcal{R}^2$ definišimo funkciju $\|\cdot\| : \mathcal{R}^2 \rightarrow \mathcal{R}$ koju nazivamo **norma** koja preslikava $\|x\| = \sqrt{\langle x, x \rangle}$.

Uz tu normu $(\mathcal{R}^2, \|\cdot\|)$ je normirani prostor. [4]

Tražimo ravan koja ima barem dve paralele kroz jednu tačku. Označavaćemo je sa $\mathcal{H}^2$.

Posmatrajmo funkciju $f: \mathcal{R}^3 \times \mathcal{R}^3 \rightarrow \mathcal{R}$, $f: (x, y) \rightarrow x_1 y_1 + x_2 y_2 - x_3 y_3$.

Lema 1. f ima svojstva skalarnog proizvoda osim pozitivne definisanosti.

Definicija 2.3. Neka je f bilinearna forma definisana u $\mathcal{R}^3$ na sledeći način:

$$f(\vec{x}, \vec{y}) = x_1 y_1 + x_2 y_2 - x_3 y_3,$$

gdje je $\vec{x} = (x_1, x_2, x_3)$ i $\vec{y} = (y_1, y_2, y_3)$. f nazivamo kvaziskalarni proizvod.

Definicija 2.4. Funkciju $\times : \mathcal{R}^3 \times \mathcal{R}^3 \rightarrow \mathcal{R}^3$ koja vektorima $u, v \in \mathcal{R}^3$ pridružuje vektor $z \in \mathcal{R}^3$ takav da je za svaki $x \in \mathcal{R}^3$ važi $f(x, z) = \det(x, u, v)$.

Definicija 2.5. Za nenula vektor $\vec{v} \in \mathcal{R}^3$ kažemo da je

1. prostorni vektor (p-vektor) ako je $f(\vec{v}, \vec{v}) > 0$. Posebno, ako je $f(\vec{v}, \vec{v}) = 1$, kažemo da je $\vec{v}$ jedinični prostorni vektor.
2. vremenski vektor (v-vektor) ako je $f(\vec{v}, \vec{v}) < 0$. Posebno, ako je $f(\vec{v}, \vec{v}) = -1$, kažemo da je $\vec{v}$ jedinični vremenski vektor.
3. svetlosni vektor (s-vektor), ako je $f(\vec{v}, \vec{v}) = 0$.

² Feliks Kristijan Klajn, nemački matematičar; 1849–1925.

Vektor je normiran s obzirom na formu f ako je on jedinični prostorni ili jedinični vremenski vektor. [5]

Definicija 2.6. Dva vektora u i v su ortogonalna s obzirom na formu f ako je $f(u, v) = 0$.

Definicija 2.7. Dužinu vektora $|v|$ definišemo kao $|v| = \sqrt{f(v, v)}$.

Lema 2. Sa $\times_f$ označavamo vektorski proizvod vektora x i y s obzirom na formu f . Taj proizvod je ortogonalan na vektore x i y s obzirom na formu f .

Lema 3. Svaki ortonormirani skup u $\mathcal{R}^3$ je baza.

Lema 4. Ako je $\{u, v\}$ ortonormirani par, onda je $\{u \times v, u, v\}$ ortonormirana baza.

Može se pokazati da svaka ortonormirana baza obzirom na formu f u $\mathcal{R}^3$ sadrži dva prostorna i jedan vremenski vektor.

Lema 5. Za svaki p tj. za svaki v - vektor postoji ortonormirana baza koja ga sadrži.

Lema 6. Za svaki $x \in \mathcal{R}^3$ i ortonormiranu bazu $\{e_1, e_2, e_3\}$ važi da je

$x =$

Lema 7. Ako su v i w vektori, onda je $f(v, w)^2 \geq f(v, v)f(w, w)$.

Definicija 2.8. Poluprava sa početkom u tački P i vektorom v je skup $P + \alpha v, \alpha \in \mathcal{R}^+$.

Definicija 2.9. Ugao je unija dve poluprave sa zajedničkim početkom.

Definicija 2.10. Mera ugla određenog jediničnim vektorima u i v je broj

3. Model hiperboličke ravni

Definicija 3.1. Hiperbolička ravan je skup

$$\mathcal{H}^2 = \{X \in \mathcal{R}^3 \mid X = (x_1, x_2, x_3), x_3 > 0, f(r_x, r_x) = -1\},$$

gde je sa r_x označen radijus vektor tačke X .

Napošemo li uslov iz definicije hiperboličke ravni $f(r_x, r_x) = -1$ i uzmemo li u obzir da se posmatraju samo tačke kojima je treća koordinata pozitivan broj, zaključujemo da hiperboličku ravan u $\mathcal{R}^3$ možemo prikazati kao gornju polutku hiperboloida zadanog jednačinom

$$x_{21} + x_{22} - x_{23} = -1 \text{ kojoj je teme u tački } (0, 0, 1).$$

Definicija 3.2. Prava sa polom $e^\rightarrow$ u hiperboličkoj ravni je skup $p = \{X \in \mathcal{H}^2 \mid f(e^\rightarrow, r_x) = 0\}$, gde je $e^\rightarrow = (e_1, e_2, e_3)$ jedinični prostorni vektor. Vektor $e^\rightarrow$ zovemo vektorom normale prave p . Posmatramo li grafički, prava u hiperboličkoj ravni je presek ravni s vektorom normale $(e_1, e_2, -e_3)$ koja sadrži koordinatni početak koordinatnog sistema i gornje polutke hiperboloida, tj. grana hiperbole u $\mathcal{R}^3$

Teorema 3.3. Neka su P i Q dve različite tačke ravni $\mathcal{H}^2$. Tada postoji jedinstvena prava ravni $\mathcal{H}^2$ koja sadrži tačke P i Q . [6]

Dokaz: Neka su P i Q različite tačke ravni $\mathcal{H}^2$. Tada je $f(r_P, r_P) = -1$ i $f(r_Q, r_Q) = -1$.

Neka je $p = \{X \in \mathcal{H}^2 \mid f(e^\rightarrow, r_x) = 0\}$, $f(e^\rightarrow, e^\rightarrow) = 1$. Ako tačka P pripada pravoj p , onda je $f(e^\rightarrow, r_P) = 0$. Isto tako, ako tačka Q pripada pravoj p , onda je $f(e^\rightarrow, r_Q) = 0$. Sledi da je $e^\rightarrow$ proporcionalan vektoru $r_P \times_f r_Q$ i $e^\rightarrow$ je jedinični vektor. Treba proveriti dali je $e^\rightarrow$ prostorni vektor. Znamo da je $\{r_P, e^\rightarrow\}$ ortonormirani par vektora i da je r_P vremenski vektor. Možemo dopuniti taj skup do ortonormirane baze od $\mathcal{R}^3$ (s obzirom na formu f) pa sledi da je $e^\rightarrow$ prostorni

vektor. Jedinstvenost je posledica činjenice da postoji samo jedan jedinični prostorni vektor proporcionalan vektoru $r_P \times_f r_Q$.

Ovom teoremom smo pokazali da uvedeni model hiperboličke ravni zadovoljava prvu aksiomu incidencije.

3.1. Međusobni odnos dve prave

Definicija 3.4. Neka su p i q prave ravni $\mathcal{H}^2$ sa jediničnim vektorima normale (polovima) $e^{\vec{}}$ i $v^{\vec{}}$.

1. Ako je $e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}$ (v-vektor) vremenski vektor, kažemo da se prave p i q **seku**.
2. Ako je $e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}$ (s-vektor) svetloliki vektor, kažemo da su prave p i q **paralelne**
3. Ako je $e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}$ (p-vektor) prostorni vektor, kažemo da su prave p i q

hiperparalelne (ultraparalelne). [7]

Lema 8. Prave u $\mathcal{H}^2$ se seku ako i samo ako imaju zajedničku tačku.

Teorema 3.5. Ako su p i q prave ravni $\mathcal{H}^2$ sa jediničnim vektorima normale $e^{\vec{}}$ i $v^{\vec{}}$ takvim da je $e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}$ vremenski vektor, tada postoji jedinstven presek pravih p i q čiji je radijus vektor proporcionalan vektoru $e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}$.

Dokaz: Neka su $p = \{x \in \mathcal{H}^2 \mid f(e^{\vec{}}, r_x) = 0\}$ i $q = \{x \in \mathcal{H}^2 \mid f(v^{\vec{}}, r_x) = 0\}$ prave hiperboličke ravni koje se seku. Tada je $f(e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}, e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}) < 0$. Označimo tačku preseka sa S . Tačka S pripada pravoj p pa je $f(e^{\vec{}}, r_S) = 0$. Analogno, tačka S pripada pravoj q pa je $f(v^{\vec{}}, r_S) = 0$. Sledi da je r_S proporcionalan vektoru $e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}$ i jedinični. Kako je $e^{\vec{}} \times_f v^{\vec{}}$ vremenski vektor, zaključujemo da je r_S jedinični vremenski vektor pa je samim time $S \in \mathcal{H}^2$.

Posledica ovog dokaza je i činjenica da ni paralelne ni ultraparalelne prave nemaju ni jednu zajedničku tačku.

Definicija 3.6. Za prave p i q sa odgovarajućim polovima $e^{\vec{}}$ i $v^{\vec{}}$ kažemo da su **normalne** ako su njihovi polovi ortogonalni, tj. ako je $f(e^{\vec{}}, \perp)$. Pišemo $p \perp q$.

Lema 9. Dve prave imaju zajedničku normalu ako i samo ako su hiperparalelne, pri čemu još važi da je ta normala jedinstvena.

Lema 10. Ako je $p \perp q$, onda se p i q seku.

4. Sferna ravanska geometrija

Moguće je posmatrati hiperboličku ravan i kao podskup projektivne ravni. Pre razmatranja Klajnovog modela hiperboličke ravni uvešćemo osnovne pojmove iz projektivne ravanske geometrije. [8]

Sfernu ravansku geometriju možemo proučavati u sledećem modelu.

Definicija 4.1. Neka su $u, v \in \mathcal{R}^3$.

$u \times v$ je vektor $z \in \mathcal{R}^3$, ozn. $u \times v = z$ za koji važi $\det [x, u, v] = \det [x, u, v]$.

Lema 4.1.1. $u \times v = -v \times u$.

Lema 4.1.2. $u \times v = v \times u$.

Lema 4.1.3. $(u \times v) \times w = \dots$

Lema 4.1.4. $u \times v = 0 \Leftrightarrow \exists \lambda \in \mathcal{R} \quad u = \lambda v$.

Lema 4.1.5. $|u \times v|^2 = |u|^2|v|^2 - (u \cdot v)^2$.

Lema 4.1.6. $|u \times v|^2 = |u|^2|v|^2 - (u \cdot v)^2$.

Definicija 4.2. Ortnormirana baza u $\mathcal{R}^3$ je baza u kojoj su vektori međusobno normalni i dužine 1.

Definicija 4.3. Ravan u $\mathcal{E}^3$ je jednoznačno određena smerom i tačkom.

Lema 4.4. Ravan je neprazan netrivialan skup Π u $\mathcal{E}^3$ koji ima svojstvo da nije prava ni $\mathcal{E}^3$, a za svake dve tačke A i B u Π prava $AB \subset \Pi$.

Lema 4.5. Neka su PQR tri nekolinearne tačke. Tada postoji i jedinstvena je ravan koja ih sadrži. Tu ćemo ravan označavati sa Π_{PQR} .

Teorema 4.6. Neka je $P \in \mathcal{E}^3$ i n jedinični vektor.

Onda je skup $\Pi = \{X \in \mathcal{E}^3 \mid X \cdot n = 0\}$ ravan koja sadrži tačku P .

Definicija 4.7. Vektor n iz prethodne teoreme nazivamo normalom ravni.

Definicija 4.8. Sferna ravan je skup

Tačke su elementi od $\mathcal{E}^3$ u trodimenzionalnom euklidskom prostoru, a prave velike kružnice koje pripadaju toj sferi. Prave su preseci $\Pi \cap S^2$ gde je Π ravan.

Teorema 4.9. Za svaku pravu p u $\mathcal{E}^3$ postoje dve tačke $\zeta \in p$ i $-\zeta \in p$ za koje važi

$\zeta \cdot n = 0$ za svako $P \in p$. U smislu $\mathcal{E}^3$ tačke $\zeta, 0$ i $-\zeta$ su kolinearne. Te tačke zovemo polovima i one su jedinstvene (nema drugih polova).

Definicija 4.10. Tačke X i Y sferne ravni Π su antipodalne ako je $r_X = -r_Y$.

$X, 0$, i Y su kolinearne u smislu $\mathcal{E}^3$.

Lema 4.11. Neka je p prava u $\mathcal{E}^3$. Ako je $X \in p$, onda je $-X \in p$.

Lema 4.12 Neka su $X, Y \in \mathcal{E}^3$, $X \neq Y$. Tada postoji jedinstvena prava p koja ih sadrži.

Lema 4.13. Svake dve prave u $\mathcal{E}^3$ seku se u dve antipodalne tačke.

4.1. Projektivna ravanska geometrija

Kako su svi modeli geometrije Lobačevskog na neki način povezani sa projektivnom geometrijom u sledećem poglavlju napravićemo kratak osvrt u tu geometriju.

Skup $\mathcal{P} = \{\{X, -X\} \mid X \in \mathcal{E}^3\}$ je model projektivne ravni.

Figure projektivne ravni sastoje se od određenog broja tačaka i pravih, dok se figure projektivnog prostora sastoje od određenog broja tačaka, pravih i ravni. [9] **Definicija 4.14.** Bilo koji skup komplanarnih tačaka i pravih zvaćemo ravanskom figurom.

Bilo koji skup tačaka, pravih i ravni u projektivnom prostoru zvaćemo prostornom figurom. **Definicija 4.15.** Tačke projektivne ravni su skupovi $\{X, -X\}$ za $X \in \mathcal{E}^3$.

Označimo sa $F: \mathcal{P} \rightarrow \mathcal{E}^3$ preslikavanje koje tački sferne ravni pridružuje tačku projektivne ravni definisano sa $F(\{X, -X\}) = \{X, -X\}$.

Definicija 4.16. Neka je p prava u $\mathcal{P}$. Tada je Πp prava u $\mathcal{E}^3$.

Teorema 4.17. Projekтивna tačka Πx je na projektivnoj pravoj Πp s polom $\Pi \zeta$ ako i samo ako je

Definicija 4.18. Za tačku Πx kažemo da je normalna na tačku Πy ($\Pi x \perp \Pi y$) ako i samo ako je $X \perp Y$ odnosno $x \perp y$. Za prave kažemo da su normalne akko su im polovi normalni.

Lema 4.19. U $\mathbb{R}^3$ dve prave imaju zajedničku tačku i ona je jedinstvena. U $\mathbb{R}^3$ za svake dve tačke postoji jedinstvena prava koja ih sadrži.

Teorema 4.20. Jednačina prave sa polom ζ je

Definicija 4.21. Neka je $\{e_1, e_2, e_3\}$ baza od $\mathbb{R}^3$. Tada za svaki $x \in \mathbb{R}^3$ postoji jedinstvena trojka realnih brojeva (x_1, x_2, x_3) takva da je $x = x_1 e_1 + x_2 e_2 + x_3 e_3$.

Neka je $F(X)$ tačka ravnini $\mathbb{R}^3$, a λ proizvoljan realan broj različit od nule i $\lambda = u_1 e_1 + u_2 e_2 + u_3 e_3$.

Trojku (x_1, x_2, x_3) zovemo homogenim koordinatama tačke $F(X)$.

Lema 4.22. Ako su $P, Q, R, S \in \mathbb{R}^3$, među kojima nema kolinearnih trojki, tada u $\mathbb{R}^3$ postoji baza takva da su homogene koordinate tih tačaka $P = (1, 0, 0), Q = (0, 1, 0), R = (0, 0, 1)$ i $S = (1, 1, 1)$.

Lema 4.23. Ako su x, y homogeni koordinatni vektori dve različite tačke iz $\mathbb{R}^3$, onda je prava kroz te dve tačke skup svih tačaka čiji su homogeni koordinatni vektori oblika $\lambda x + \mu y$, gde su $\lambda, \mu \in \mathbb{R}$.

Definicija 4.26. Neka je bf proizvoljna bilinearna forma. Ako je $\{e_1, e_2, e_3\}$ baza od $\mathbb{R}^3$, tada je

gde

su (x_1, x_2, x_3) i (y_1, y_2, y_3) komponente vektora r_X i r_Y , a $B = [b_{ij}] = [bf(e_i, e_j)]$ matrica kojoj je u i -toj vrsti i j -toj koloni vrednost $bf(e_i, e_j)$, $i, j \in \{1, 2, 3\}$.

Definicija 4.27. Neka je bf proizvoljna bilinearna forma. Ako je $\{e_1, e_2, e_3\}$ baza od $\mathbb{R}^3$ i $B = [b_{ij}] = [bf(e_i, e_j)]$, $i, j \in \{1, 2, 3\}$.

Konika u projektivnoj ravnini je skup $\{F(X) \mid B^{-1} F(X) = 0\}$.

Teorema 4.28. Ako je $B = [b_{ij}] = [bf(e_i, e_j)] = [x_1 y_1 + x_2 y_2 - x_3 y_3]$, tada je $B = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & -1 \end{bmatrix}$,

a konika je skup tačaka $\{F(X) \mid B^{-1} F(X) = 0\} = \{F(X) \mid x_1^2 + x_2^2 - x_3^2 = 0\}$.

4.2. Klajnov model. Odnos prema euklidskoj ravni

Neka je $K = \{X \in \mathbb{R}^3 \mid B^{-1} F(X) < 0\}$ podskup ravnini $\mathbb{R}^3$, unutrašnjost konike u ravnini $\mathbb{R}^3$.

Tačke za koje je $B^{-1} F(X) > 0$ pripadaju spoljašnjosti konike.

p_∞ je prava projektivne ravnini određena jednačinom $x_3 = 0$, odnosno svaka tačka koja pripada toj pravoj ima treću koordinatu jednaku 0. [10]

Definicija 4.29. Neka je $f: \mathcal{E}^2 \rightarrow \mathcal{E}^3$ funkcija koja svakoj tački $(x, y, 1)$ ravni $\mathcal{E}^2$ (koju predstavljamo sa ravn $\mathcal{E}^3$) pridružuje tačku (x_1, x_2, x_3) ravni sa homogenim koordinatama.

Lema 4.30. Preslikavanje f je bijekcija ako kodomen od f restringiramo na $\mathcal{E}^3 \setminus p_\infty$.

Lema 4.31. p_∞ označava skup tačaka koje nisu slika ni jedne tačke iz $\mathcal{E}^2$.

Definicija 4.32. Odaberimo pravu $p_\infty = p$, njen pol označimo homogenim koordinatama $(0, 0, 1)$, a p_∞ sa $(x, y, 0)$. Definišemo preslikavanje

$$\mathcal{E}^2 \setminus p_\infty \rightarrow \mathcal{E}^3 \text{ koje } (x_1, x_2, x_3) \rightarrow (x, y, 1).$$

Lema 4.33. Ako je prava u $\mathcal{E}^2$, onda je p_∞ projektivna prava bez jedne tačke.

Lema 4.34. f je bijekcija skupa pravih (koje nemaju presek sa p_∞) iz bez p_∞ u skup euklidskih pravih.

Teorema 4.35. Slike euklidskih pravih koje su paralelne preko f su delovi pravih u koje se seku u p_∞ . Kažemo da se euklidske prave seku u beskonačno dalekoj tački.

Definicija 4.36 **Disk** možemo posmatrati kao skup tačaka za koje važi $x_3 < 1$ ravni $x_3=1$ u $\mathcal{E}^3$. S obzirom na f , konika $\{F(X) | F(X) = 0\}$ projektivne ravni je slika kružnice $\{(x_1, x_2) | x_1^2 + x_2^2 = 1\}$ u $\mathcal{E}^2$.

Lema 4.37. Važe sledeća tvrđenja:

- Uobičajena projekcija (homogene koordinate) $\Pi: \mathcal{R}^3 \setminus \{0\} \rightarrow \mathcal{H}^2$ bijektivno preslikava $\mathcal{H}^2$ na
- Za svaku tačku X koja pripada spoljašnjosti konike postoji par jediničnih prostornih vektora $\{r_Y, -r_Y\}$ takav da je $F(Y) = F(-Y) = X$. Obratno, svaki jedinični prostorni vektor određuje jednu spoljašnju tačku konike.
- Tačka X pripada koniki ako i samo ako je r_X svetlosni vektor.
- Neka je p prava u ravni $\mathcal{H}^2$. Tada je Πp tetiva konike bez krajnjih tačaka.
- Ako je p prava ravni $\mathcal{H}^2$, onda je Πp sadržana u jedinstvenoj pravoj ravni. Prave ravni koje su sekante konike sadrže sliku pravih ravni $\mathcal{H}^2$.

Na taj način dobili smo disk u (ili $\mathcal{E}^2$) na kojem možemo posmatrati hiperboličku ravansku geometriju.

Hiperboličku geometriju na disku uveo je Klajn pa se zbog toga disk definisan na ovaj način zove *Klajnov disk* [11]

Teorema 4.38. Svake dve različite tačke Klajnovog modela određuju jedinstvenu pravu Klajnovog modela hiperboličke ravni.

Dokaz: Tvrđenje iz teoreme proizlazi direktno iz prethodno navedenih tvrđenja i Teoreme 3.3

Lema 4.39. $\mathcal{H}^2 \subseteq \mathcal{E}^2 \subseteq \mathcal{P}^2$

Definicija 4.40 Sa π nazovimo centralnu projekciju $\pi: \mathcal{R}^3 \rightarrow \mathcal{P}^2$ restringiranu na $\mathcal{H}^2$. Nazovimo sa $\mathcal{D}^2$ skup $\{x \in \mathcal{P}^2 : f(x, x) < 0\}$.

Lema 4.41 Važe sledeća tvrđenja:

- Za svaku tačku $T \in \mathbb{P}^2$ izvan $\mathcal{D}^2$ postoji jedinstveni par $\{\xi, -\xi\}$ jediničnih p-vektora takvih da je $\pi\xi = \pi - \xi = T$
- $v \in \mathcal{R}^2$ je s-vektor ako i samo ako je $\pi v \in \partial\mathcal{D}^2$
- $\mathcal{D}^2$ je otvoreni krug u $\mathcal{E}^3$.
- U terminima opisanog modela ako je p prava u $\mathcal{H}^2$ onda je $\pi \supset p$ otvorena tetiva od otvorenog kruga $\mathcal{D}^2$.

Definicija 4.42 Projektivnu pravu $\mathbb{P}$ zovemo nosačem hiperboličke prave p ako je $\pi \supset p \subseteq \mathbb{P}$.

Teorema 4.43. Neka su p i q prave ravni $\mathcal{H}^2$ s jediničnim vektorima normale $e^{\vec{p}}$ i $f^{\vec{q}}$ i neka su i i i' tetive diska koje su slike pravih p i q s obzirom na projekciju Π . Neka su p' i q' prave u $\mathcal{E}^3$ koje sadrže i i i' . Tada važi:

1. Prave p i q se seku ako i samo ako se p' i q' seku u unutrašnjosti
2. Prave p i q su paralelne ako i samo ako se p' i q' seku na ivici
3. Prave p i q su ultraparalelne ako i samo ako se p' i q' seku u spoljašnjosti od diska

Dokaz: Svakoju pravu p ravni $\mathcal{H}^2$ na jedinstven način pridružena je prava u u $\mathcal{E}^3$ odnosno prava p' u $\mathcal{E}^3$. Dakle, dovoljno je proveriti seku li se prave p' i q' u unutrašnjosti diska. Iz uslova da se prave p i q seku, prema Teoremi 3.5. one se seku u jedinstvenoj tački čiji je radijus vektor proporcionalan vektoru $e^{\vec{p}} \times f^{\vec{q}}$. Iz Definicije 3.4. znamo da je $f(e^{\vec{p}} \times f^{\vec{q}}, e^{\vec{p}} \times f^{\vec{q}}) < 0$, što određuje tačku u unutrašnjosti diska. Analogno se dokazuju i ostala tvrđenja.

Definicija 4.44. Za dve prave u $\mathcal{E}^2$ kažemo da su konjugovane u odnosu na kružnicu ako je pol na polari druge.

Lema 4.45 Važe sledeća tvrđenja:

- Hiperboličke prave p_1 i p_2 su normalne ako i samo ako su i_1 i i_2 konjugovane.
- Činjenica da prave koje se seku ili su paralelne u hiperboličkoj ravni nemaju zajedničku normalu znači da prav kroz polove tih tetiva ne prolazi kroz kružnicu.
- U $\mathcal{H}^2$ postoje dve paralele na pravu kroz tačku van prave.
- Ne postoji četvorougao sa četiri prava ugla.
- Postoji petougao sa 5 pravih uglova.
- Pitagorina teorema u $\mathcal{E}^2$: $c^2 = a^2 + b^2$, u $\mathcal{S}^2$: $\cos c = \cos a \cos b$, u $\mathcal{H}^2$: $\operatorname{ch} c = \operatorname{ch} a \operatorname{ch} b$.

5. Zaključak

Svi objekti geometrije Lobačevskog mogu se tako interpretirati unutar euklidske geometrije da su tada svi stavovi geometrije Lobačevskog tačni u okviru euklidske geometrije. Drugim rečima nađen je model geometrije Lobačevskog unutar euklidske geometrije. Tako je dokazano da je geometrija Lobačevskog neprotivrečna pod uslovom da je sama euklidska geometrija neprotivrečna. Time je ujedno dokazana i nezavisnost aksioma paralelnosti od ostalih aksioma, jer je konstruisan model u kojem važe sve aksiome euklidske geometrije, osim aksiome paralelnosti, tj. važi njena negacija.

LITERATURA

- Euklid (1957). *Elementi*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Lučić, Z. (1997). *Euklidska i hiperbolična geometrija*. Beograd: Total design i Matematički fakultet.
- Ryan, P. J. (1991). *Euclidean and non-Euclidean Geometry – an Analytic Approach*. Cambridge Univ. Press, Cambridge
- Mintaković, S. (1962). *Aksiomska izgradnja geometrije*. Zagreb: ŠK.
- Vukmirović, S. Modeli geometrije Lobačevskog
<http://alas.matf.bg.ac.yu/vsrdjan/files/osnove.htm>. (10. 05. 2014.)
- Anderson (2005). *Hyperbolic Geometry*, London:second edition, Springer-Verlag,
- Lopandić, D. (1979). *Geometrija*. Beograd: Naučna knjiga.
- Prvanović, M. (1971). *Neeuklidske geometrije*. Novi Sad: Savez studenata Prirodno-matematičkog fakulteta.
[http://www.doiserbia.nb.rs/\(1.12.2013.\)](http://www.doiserbia.nb.rs/(1.12.2013.))
<http://e.math.hr/category/klju-ne-rije-i/hiperboli-ka-ravnina> 13.5.2014.
<http://mathbiv.wordpress.com/2013/05/20/matematicka-knjiga-sa-najvecim-brojem-izdanja/> 14.05.2014.

Vesna Vujačić

HYPERBOLIC GEOMETRY IN KLEIN'S MODEL

Summary

Hyperbolic geometry (also called Lobachevskian geometry) is a non-Euclidean geometry, meaning that the parallel postulate of Euclidean geometry is replaced. In order to make sure that it is uncontroversial, it is necessary to construct this geometry model as a part of a theory for which we assume that it is uncontroversial. The best known models of hyperbolic geometry are Klein and Poincaré's model.

Key words: hyperbolic geometry, Lobachevsky proposition, Klein model.

MEĐUNARODNI KRIVIČNI SUDOVI IZMEĐU PRAVA I POLITIKE

SAŽETAK: Pravo i politika su neraskidivo povezani i neophodni su jedno drugom da bi međunarodno krivično pravo delovalo, ali se nalaze u stalnom sukobu u kojem politika ima prevagu i ograničava pravo. U vezi sa navedenim, naučno je potvrđena činjenica da, uprkos naporima velikog dela međunarodne zajednice, da se kroz različite oblike saradnje stvore uslovi za procesuiranje i sankcionisanje učinilaca krivičnih dela kojima se na najgrublji način krše pravila međunarodnog prava odnosno ugrožavanju čovečnost i druga dobra zaštićena međunarodnim sistemom pravnih propisa, politika predstavlja jednu od najjačih prepreka za nesmetan razvoj i formiranje međunarodnog krivičnog prava. Međutim, treba imati u vidu da političke aktivnosti, pored toga što predstavljaju određeni stepen tereta za međunarodno krivično pravo, istovremeno i podstiču njegov razvoj. Rad je u navedenom smislu posvećen prikazivanju odnosa političkih uticaja na funkcionisanje međunarodnih krivičnih sudova.

KLJUČNE REČI: međunarodno krivično pravo, međunarodni krivični sud, politika.

1. Uvod

Nesmetano formiranje i funkcionisanje međunarodnog krivičnog prava direktno je suočeno sa velikim brojem raznovrsnih prepreka, koje direktno utiču i na samu budućnost ove grane prava. Fichtelberg smatra da se u međunarodnom krivičnom pravu preklapaju različite pravne i političke tradicije i različite kulture i da ono mora da nad njima ima prevlast (Fichtelberg, 2008: 11). Svaka grana prava koja želi da bude međunarodna u prvom redu mora da nadvlada suverenitet država.¹ Takođe, ona mora da bude sposobna da premosti razlike u kulturama i pravnim sistemima svojstvenim pojedinim delovima sveta. Kao jedna od najznačajnijih prepreka odavno je označena i politika (Stojanović, 2004: 204). Upravo ona će biti glavna tema ovog rada.

U navedenom smislu, prvenstveni zadatak ovog rada je da istraži vezu politike i međunarodnog krivičnog prava, odnosno međunarodnog krivičnog pravosuđa. Takođe osvrst je dat i na drugu dimenziju ove interaktivnosti, odnosno podsticajni upliv politike na međunarodno krivično pravo koje se primenjuje na području južne srpske pokrajine, odnosno da li postoji mogućnost da jedan isti činilac ima višeznačan uticaj na međunarodno krivično pravo, kako tvrdi Ostin Turk (*Austin Turk*) svojom teorijom političkog kriminaliteta? (Turk, prema Hagan and Greer, 2002: 232-234).

2. Istorija međunarodnog krivičnog pravosuđa

Istorija međunarodnog krivičnog prava je istorija političkog upliva u njeno uobličavanje i primenu, s tim da je ona jedina prepreka za koju se u doktrini tvrdi da ima dvojak uticaj na međunarodno krivično pravo. Upliv politike je koliko teret za međunarodno krivično pravo, toliko je i nužan za njeno postojanje i delovanje.

---

* soko_036@hotmail.rs

¹ Države ljubomorno čuvaju za sebe pravo kažnjavanja (*ius puniendi*) kao jednu od najočitijih odlika suvereniteta.

Uticaj politike na delovanje institucija međunarodnog krivičnog pravosuđa je sasvim jasan i vidljiv. Ovo jasno proizilazi iz tesne povezanosti razvoja međunarodnog krivičnog prava i odnosa snaga na međunarodnoj političkoj „sceni“. Ova povezanost je takva da se može pretpostaviti kada će ova grana prava dobiti zamah, a kada će biti sputana. Granice pravosuđa su u vezi sa društvenom stvarnošću vojnih snaga i kulturnom stvarnošću međunarodnog prava. Navedene granice se pomeraju sa pomeranjem ravnoteže vojne moći: „Potreba za stranim ulaganjima, otvaranjem novih trgovačkih mogućnosti, zaštitom od bezbednosnih pretnji ili odgovorom na unutrašnje ili spoljne političke izazove vodi ka međunarodnoj saradnji, ali i ka mešanju jačih u unutrašnje poslove slabijih. Ostvareno sirovo ili politički, kroz prinudu ili saradnju, „političko policajisanje“ (political policing) će se pojavljivati sve više i više na višenarodnoj i međunarodnoj ravni.“ (Turk, prema Hagan and Greer, 2002: 233).

Jedna od uloga koju su sve ustanove međunarodnog krivičnog pravosuđa imale, i još imaju, jeste, kako to naziva Turk „političko policajisanje“, a njihova pojava se može objasniti njegovom teorijom političkog kriminaliteta. Međunarodno krivično pravosuđe je, koliko ograničeno politikom, toliko treba da joj bude i zahvalna. Ne treba se pretvarati da jedno može da živi i razvija se bez drugoga (Stimson, 1998: 10). Koliko može da bude glavna prepreka za rad institucija međunarodnog krivičnog pravosuđa, toliko je politika neophodna za njihovo postojanje.² Delovanje i rad tribunala svakako dolazi u dodir sa političkim interesima nad kojima države ne žele da prepuste nadzor (Charney, 1999: 464; Group of authors, 2001: 455). Kao što postojanje Saveća bezbednosti UN svedoči da postoje države koje „obezbeđuju“ stabilnost i mir u svetu i države koji ga „troše“, tako su tribunali usluga koju stabilne države obezbeđuju nestabilnim (Anderson, 2009: 333). Koliko god ga nazivale sveopštim, „stabilne države“ ipak nemaju nameru da svoje državljane podvrgnu nadležnosti tribunala.³ Ovaj stav je dosledan složenoj istorijskoj povezanosti međunarodnog krivičnog prava i međunarodnih političkih odnosa.⁴

Da bi se dokazala veza politike i međunarodnog krivičnog prava, neophodno je da se upoređi istorijski razvoj pomenute grane prava sa istorijskim razvojem globalnih međunarodnih političkih odnosa. Nauka je odavno utvrdila da ova grana prava imala ne ustaljen i postepen, već povremen i skokoviti razvoj. Dugački periodi zastoja i tavorenja smenjuju se sa kraćim i burnim

² „Istočni grijeh (...) međunarodnog kaznenog prava i međunarodnog sudovanja: iznimno velika vezanost za politiku...“ (Josipović, 1998: 84).

³ Neke od najznačajnijih država u svetu kao što su SAD ili Velika Britanija dopunjavaju sopstveno krivično zakonodavstvo ili donose normative o saradnji sa Međunarodnim krivičnim sudom upravo sa ciljem da on nikada ne uspostavi svoju nadležnost nad nekim njihovim državljaninom. Za SAD videti: Klefner, 2003: 111-112; Za Britaniju videti obrazloženje koje je pratilo predlog britanskog zakona o saradnji sa Međunarodnim krivičnim sudom. Obrazloženje kaže, između ostaloga, da je jedna od svrha ovog akta da omogućiti da domaće vlasti uvek mogu da gone britanskog državljanina, stanovnika ili lice u britanskoj službi, bilo da delo iz nadležnosti Suda izvrši u zemlji ili inostranstvu: Explanatory Notes to International Criminal Court Act, Note 6, http://www.opsi.gov.uk/acts/acts2001/en/ukpgaen_20010017_en_1, 3. jun 2010. godine; Za nemačku videti Bundestags-Drucksache (Parliamentary Documents) 14/8524 at 12, gde se nalazi objašnjenje nemačkog Međunarodnog krivičnog zakona (Volkerstrafgesetzbuch) iz 2001. godine koje kaže da je jedna od svrha donošenja ovog zakona da se obezbedi da niti jedan nemački državljanin ne bude gonjen od strane Međunarodnog krivičnog suda. Navedeno prema: Werle and Jessberger, 2002: 199. Kao najbolji primer može da se uzme istorija SAD. Od 1776. godine i sticanja nezavisnosti SAD su najmanje 235 puta upotrebljavale svoju vojnu silu da intervenišu van granica svoje zemlje. Od 1945. godine do danas SAD su učestvovala u zbacivanju više od 50 različitih vlada u svetu. U američkoj istoriji ravno 10 bivših generala se uspelo na položaj predsednika. Sve u svemu, grubo se procenjuje da su ukupne žrtve navedene američke politike u dugom vremenskom razdoblju od njenog osnivanja do danas dostigle broj od 30 miliona (Dave, 2008: 419).

⁴ Politički elemenat ovih suđenja je pod nadzorom političkih i pravnih tela međunarodne zajednice (Zappala, 43-44).

periodima razvoja i cvetanja. Ukoliko su ovi „skokovi“ neraskidivo hronološki povezani sa glavnim svetskim političkim tokovima, odnosno političkim epohama, ta veza bi dokazala polaznu postavku rada.

Inače, međunarodno krivično pravosuđe nema dugu niti plodnu tradiciju. Istorija poznaje vrlo mali broj suđenja za ona krivična dela koja su bila od zanimanja celokupne međunarodne zajednice. Većina pokušaja da se uobličiti neki međunarodni krivični sud propali su u toku samih priprema. Ukoliko bi i došlo do osnivanja nekog pravosudnog tela ono je bilo diskreditovano zahvaljujući propustima i nedostacima u radu tih ustanova.

Prvi put je istorija zabeležila delatnost ovakvog suda u trinaestom, a potom i u petnaestom veku. Tako je za vreme Šarla Anžuskog u Napulju 1268. godine izrešena smrtna kazna Konradinu fon Hohenstafenu za krivično delo vođenja nezakonitog rata i za ratne zločine protiv civilnog stanovništva. Bilo je to vreme kada se nemačka carska dinastija borila da zadrži pozicije vlasti nakon što je papa Kliment IV 1265. godine to kraljevstvo dodelio dinastiji Anjou.

Zatim u periodu pre Drugog svetskog rata propali pokušaji da se sudi za zločine izvršenje u Prvom svetskom ratu od kojih je najužasniji bio svakako pogrom Turaka nad Jermenima iz 1915. godine.⁵ Takođe je, krajem 30-tih godina propao i pokušaj osnivanja suda koji bi sudio samo za delo međunarodnog terorizma (Vasiljević, 1968: 19-22).

U periodu posle Drugog svetskog rata svakako su najvažniji Međunarodni vojni sudovi u Nirnebergu i Tokiju. Ipak, oni trpe skoro nepodeljena mišljenja da su politička pravosudna tela na kojim je trijumfovala pravda pobednika (Charney, 1999: 464; Group of authors, 2001: 1956). U nauci postoje i suprotna mišljenja, koja su u manjini, da suđenja u Nirnebergu i Tokiju nisu bila nepravedna, već obrnuto, da su ona primer međunarodne pravde i poštenja i da su dala značajan doprinos međunarodnom pravu. Ovi stavovi nisu mogli da zanemare ranije navedene nepravilnosti i propuste (Bassiouni, 1999: 605; Pritchard, 1999: 141). Sva poratna suđenja za ratne zločine, ne samo Nirnberg i Tokijo, imaju jednu istu moralnu manu-postupci su vođeni samo protiv pobeđenih.⁶ Ovaj nedostatak nepristrasnosti zarazio je sva poratna suđenja za ratne zločine tako da je na njima stvorena jedna sumnjiva vrsta pravde (Fichtelberg, 2008: 19). Države pobednice u Drugom svetskom ratu ne mogu da izbegnu prigovore da su kažnjavali kroz posebne (specijalne) pravosudne ustanove osnovane nakon što su zločini izvršeni čime je prekršeno načelo zakonitosti.⁷ Nakon ovih suđenja međunarodno krivično pravo ponovo ulazi u period zamiranja i stagnacije. Sasvim je jasna i vidljiva neposredna hronološka veza međunarodnog krivičnog prava i perioda koji istorija naziva „Hladni rat“. U smislu odnosa snaga na svetskoj, globalnoj, političkoj sceni on predstavlja ravnotežu koja nepovoljno deluje na razvoj međunarodnog krivičnog prava.⁸ Pad Berlinskog zida istorija smatra okončanjem Hladnog rata, a sa njegovim krajem

⁵ Turska i SAD odbile su da potpišu mirovni ugovor iz Sevra jer je sadržao obavezu da se silama pobednicama izruče optuženi za ovaj pogrom. Tek 1923. godine potpisan je novi mirovni ugovor u Lozani koji je sadržao odredbu o amnestiji za ova zlodela. Basijuni (Bassiouni) smatra da je strah nekih vlada da pristupe kažnjavanju zločina iz Prvog svetskog rata učinio da norme o čovečnosti nemaju generalno preventivno dejstvo (Bassiouni, 1999: 67-68). Pun tekst Ugovora iz Sevra i Ugovora iz Lozane može se videti na:

<http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/versa/sevres1.html>

⁶ Hajd (Hyde) i Kelzen (Kelsen) su se zalagali za osnivanje suda u kojem bi se osoblje sastojalo od državljana neutralnih zemalja. Iz političkih razloga, kako bi imali nadzor nad tokom suđenja, sile pobednice nisu usvojile ovu ideju (Kaseze, 2005: 47).

⁷ O načelu zakonitosti u Nirnebergu i Tokiju, više videti u: Škulić, 2010: 86-94; Conso, 2000: 3; Gallant, 1999: 714.

⁸ Više videti u: Vasiljević, 1968: 157-167.

nastaje nova neravnoteža u međunarodnim odnosima. Ova neravnoteža vodi prema novom zamahu u razvoju i širenju međunarodnog krivičnog prava, prvo putem osnivanja privremenih ustanova međunarodnog krivičnog pravosuđa (tribunala), a zatim i putem osnivanja međunarodnog krivičnog suda. Šabaz (Schabas) piše kako je rad na osnivanju međunarodnog krivičnog suda zamro 50-tih godina prošlog veka zbog hladnog rata i da je oživeo nekoliko nedelja nakon pada Berlinskog zida. Tada je Generalna skupština UN izglasala da se rad obnovi.⁹ Anderson (Anderson) naziva nagli razvoja međunarodnog krivičnog prava od 1990. godine „izuzetnom pojavom“, ali ne ističe razloge koji su doveli do toga (Anderson: 2009: 331).

3. Ustanovljavanje savremenih institucija međunarodnog krivičnog pravosuđa

Nakon pada Berlinskog zida došlo je do prave ekspanzije osnivanja različitih Tribunalala, hibridnih sudova (sudovi sastavljeni kako od međunarodnih tako i od domaćih resursa) i komisija za istinu i pomirenje. Međunarodna zajednica ih je smatrala za dobar način da se tranziciona društva obračunaju sa nekadašnjim masovnim i teškim kršenjima ljudskih prava. Tako je 1993. godine osnovan Tribunal u Hagu, a 1994. godine Tribunal u Aruši. Ubrzo su osnovani celokupni hibridni pravosudni sistemi, kao što je onaj koji još deluje na Kosovu i Metohiji od 1999. godine ili samo pojedini hibridni sudovi. Prvo za Istočni Timor (2000), zatim Sijera Leone (2002) i na kraju za Kambodžu (2003). Jedan od poslednjih primera je Tribunal za Liban, osnovan 2007. godine, koji sudi samo za ubistvo libanskog premijera Rafika Haririja (2005) i krivična dela povezana sa ovim ubistvom.

Tribunali (a do neke mere i hibridni sudovi) su opterećeni su sa dve vrste političkih prepreka da bi bili nazvani sudovima u punom smislu te reči. Prve političke prepreke su sistemske i ugrađene su u same temelje tih pravosudnih tela. One nikad ne mogu biti ispravljene. Druge prepreke su politički uplivi u rad ovih sudova i mogli bi ih porediti sa nekom vrstom genetske greške. Bogdan smatra da su precedenti stvoreni u Nirnbergu i Tokiju igrali važnu ulogu u stvaranju Tribunalala u Hagu i Aruši (Bogdan: 2008: 4). One mogu biti ispravljene, ali je nakon više od decenije rada pitanje da li je i ova vrsta političke prepreke postala sistemska. Ove dve vrste političkih prepreka se često prepliću i teško ih je odvojiti.

Sistemske političke greške su povezane. Najvažnija je kršenje načela zakonitosti¹⁰ putem osnivanja privremenih institucija međunarodnog krivičnog pravosuđa sa povratnom vremenskom nadležnošću (Ambos, 2010: 161-162). Među izvore prava koje koriste tribunali svrstavaju se običaji i širi se po analogiji. Tribunali nemaju nadzor legislatora ili normativne tradicije usled čega su nedelotvorni i spori. Vremensko trajanje pojedinih suđenja pred Haškim tribunalima je takvo da je 2000. godine generalni sekretar UN morao da pošalje komisiju stručnjaka koja je izvršila nadzor nad radom ovog tela i preporučila nekoliko načina na koje bi se ona ubrzala. Tužilac tribunala je pregledajući izveštaj postavio pitanje kako se mogu beskrajno složena suđenja smanjiti na obim podoban za jedan krivični sud?¹¹ Pravo o kojem treba da sude je u pra-

⁹ W. Schabas, “International Criminal Court: Secret of It’s Success”, *Criminal Law Forum* 2001, 415; Bogdan (Bogdan) primećuje da je osnivanje Tribunalala u Hagu i Aruši koincidiralo sa obnovljenim međunarodnim entuzijazmom za osnivanje stalnog međunarodnog krivičnog suda (Bogdan, 2008: 4).

¹⁰ O načelu zakonitosti u međunarodnom krivičnom pravu više videti u: Škulić, 85-99.

¹¹ Potpuno o radu ove komisije i njenim preporukama više videti u: Mundis, 2000: 759-773.

vilu nezaokruženo, nepotpuno, nedovoljno određeno, mnoge sudije su neiskusne, ne samo u međunarodnom krivičnom pravu, već i u krivičnom postupku, pa i u krivičnom pravu uopšte (Robinson, 2008: 928). Tracol (Tracol) primećuje da je sudijama tribunala data ogromna moć jer imaju legislativna ovlašćenja pored pravosudnih. Do sada su ta legislativna ovlašćenja koristili više od 30 puta što je narušilo ugled ustanove (Tracol, 2001: 163-164). Rezolucijom Saveta bezbednosti broj 780 osnovana je „Komisija eksperata“ koja je imala nalog da istraži da li ima kršenja međunarodnog humanitarnog prava na prostoru bivše Jugoslavije. Jedan od članova komisije je bio i Vilijam DŽ. Fenrik (William J. Fenrick), pripadnik vojne pravne službe kanadske vojske. Isti čovek je kasnije postao pravni savetnik u tužilaštvu Tribunala.¹² Statut Međunarodnog vojnog suda u Nirnbergu je omogućavao da se sudije zamene, pod određenim uslovima i za vreme suđenja. Zapala (Zappala) smatra da je u pitanju bio nedostatak nezavisnosti suda koji je uticao i na nepristrasnost sudija. Ruski sudija Nikičenko je učestvovao i u pravljenju Statuta suda. I francuski rezervni sudija Falko (Falco) je takođe učestvovao u pisanju Statuta (Zappala, 2003: 18-19). Delotvorno sprovođenje međunarodnog krivičnog prava se ne može osnivati na radu ad hoc tribunala jer se oni osnivaju za određene države i određene slučajeve što upućuje na elemenat selektivnosti u sprovođenju ove grane prava i dovodi u opasnost njen razvoj, zaokruživanje i budućnost (Bianchi, 1999: 250). Tribunali su osnovani i njihove sudije izabrane nakon izvršenja krivičnih dela koja su nalaze u nadležnost ovih tela. Prvo stvara sumnju da su im statuti „skrojeni“ prema potrebama događaja i država za koje su osnovani (Bassiouni, 1999: 624). Drugo rađa sumnju u nepristrasnost sudija. U prilog navedenom se ukazuje da bivši predsednik Komisije OUN za genocid i glavni savetnik u Američko-meksičkoj „Komisiji za zahteve“, Džon Maktos (John Maktos), smatra da ad hoc krivični tribunal trpe prigovor da su „pravda pobednika“ i da su pristrasni jer su njihove sudije izabrane nakon što su se krivična dela dogodila. Rešenje je stalni međunarodni krivični sud sa sudijama izabranim za stalno i pre događaja za koje sude, a ne za pojedini slučaj i nakon što su se događaji odigrali. Presedan, na polju građanskog prava, koji nas tako uči, postoji. To je Međunarodni sud pravde u Hagu (Klein and Wilkes, 1965: 580-581). Kao načelnak zaključak može se istaći da postupci tribunala teško obezbeđuju pošteno suđenje u najširem smislu tih reči (Ambos, 2010: 165).

Politički uplivi u rad tribunala su očiti i lakše vidljivi. Džojner (Joyner) i Posteraro (Posteraro) se nadaju da će novi međunarodni krivični sud biti delotvorniji u radu i manje pod uticajem politike nego tribunal (Joyner and Posteraro, 1999: 384). Dok Delmas-Marti (Delmas-Marty) naziva suđenja pred Tribunalima „show justice“ (Delmas-Marty, 2009: 15). Uglavnom, se svode na politiku optuživanja.¹³ Pri tome, politika optuživanja tribunala je nejasna i selektivna (Knoops, 2004: 377; May, 2005: 213). Ovo ni ne čudi jer je odavno primećeno da sve neredovne institucije međunarodnog krivičnog pravosuđa jesu sistemski pristrasne i teže da gone samo jednu stranu u sukobu zbog koga su osnovane. Ambos (Ambos) iz ovog zaključka izuzima smo

¹² Pun tekst Završnog izveštaja može se naći na adresi: <http://www.his.com/~twarrick/commxyu3.htm#I.B>;

¹³ Goldston (Goldston) prvi tužilac tribunala u Hagu je izneo da mu je 1994. godine prijateljski bilo rečeno da ako hoće novac za budžet tribunala onda mora da podigne neku optužnicu. U nameri da održimo tribunal u radu morali smo da podignemo neku optužnicu hitno. To je objašnjenje za optužnicu protiv Dragana Nikolića: (Goldston, 2002: 281).

„Pravna i pravosudna patologija, koja je uglavnom kritikovana od strane teoretičara međunarodnog prava, ima nekoliko odlika. Ponašanje Haškog tribunala, a naročito njegovog Tužilaštva, je najbolji primer [ove patologije].“ (Zolo, 802).

Haški tribunal, ali ne iznosi argumente za ovaj izuzetak (Ambos, 165). Međunarodni sudovi za ratne zločine su uvek bili deo međunarodne politike.¹⁴ Tako su i tribunali za bivšu Jugoslaviju i Ruandu su savremene pojave sa starom potkom.¹⁵

Istorijski posmatrano države su nekad pribegavale krivičnim postupcima radi ponižavanja prethodnih političkih poredaka, kada su obeležavale politički preobražaj.¹⁶ Tu su krivični postupci sredstvo, a ne cilj (Delmas-Marty, 2009: 15). S druge strane, bilo je slučajeva da je politički preobražaj bio toliko težak da se izvodio po cenu opšteg pomilovanja političkih protivnika, gde svrha Tribunala u Hagu nije bila da sudi pojedincima sa prostora bivše Jugoslavije već da utiče na zapadno javno mnjenje (Wedgwood, 1999: 95). Slično je stanje na međunarodnoj ravni. U zavisnosti od odnosa snaga na međunarodnoj ravni međunarodno krivično pravo dobija zamah ili biva sputano. Stoga se sa naročitom pažnjom mora postupati prilikom ukazivanja počasti ustanovama međunarodnog krivičnog pravosuđa.¹⁷ Ako su Tribunali uopšte imali zadatak da stvaraju „vladavinu međunarodnog prava“ onda su malo učinili na tom polju.¹⁸ Šta god učinili do kraja svog mandata tribunali će ostati „kontroverzni“ (Danner and Martinez, 2005: 96).

4. Sistemske političke prepreke u radu međunarodnih krivičnih sudova

Međunarodno krivično pravosuđe je generalno opterećeno sa dve vrste političkih prepreka, koje u velikoj meri osporavaju činjenicu njegovog funkcionisanja kao sudskih instanci u punom smislu te reči. Prve političke prepreke su sistemske i ugrađene su u same temelje ovog pravosudnog tela. One nikad ne mogu biti ispravljene. Druge prepreke su politički uplivi u rad ove institucije i mogli bismo ih porediti sa nekom vrstom genetske greške.¹⁹ One mogu biti ispravljene, ali je nakon više od decenije rada pitanje da li je i ova vrsta političke prepreke postala sistemska. Ove dve vrste političkih prepreka se često prepliću i teško ih je odvojiti

Sistemske političke prepreke su povezane. Primera radi, osnivanje Tribunala u Hagu je opravdano političkim ciljem, te se radi o prinudnoj meri, koja je primenjena radi uspostavljanja i očuvanja međunarodnog mira na osnovu glave VII Povelje UN, a što predstavlja tipičan politički cilj. Pravni osnov za realizaciju formiranja pomenute pravosudne instance učinjeno je na osnovu člana 29 Povelje, koja daje ovlašćenje Savetu bezbednosti da osniva svoja pomoćna tela. Međutim, iako se na prvi pogled čini da su se stekli uslovi za kumulativnu primenu navedenih odredbi međunarodnih propisa, evidentno je da to nije slučaj. Naime, na navedeni način pomoćni

¹⁴ „Odluka Tribunala [u slučaju Erdemović] doneta je pod uticajem brojnih vanpravnih merila (...) bila bi politička naivnost ignorisati složen politički okvir u kojem [Haški] Tribunal deluje.“ (Fichtelberg, 18).

¹⁵ G. J. Bass, *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals*, Princeton University Press, Princeton, New York 2000, 5, navedeno prema: S. Economides, 35.

¹⁶ Prilikom ponovnog ustanovljavanja kraljevine u Engelskoj telo Olivera Kromvela je iskopano i suđeno mu je, a zatim je nad njim „izvršena“ smrtna kazna (Danner and Martinez, 2005: 91).

¹⁷ Zavisnost međunarodnog krivičnog prava od unutrašnjih političkih potreba, zajedno sa nekim sumnjama o ulozi prava u poništavanju mržnje savetuju potrebu za naročitom pažnjom prilikom ukazivanja počasti Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbegu, što važi i za sve ustanove koje je on nadahnuo (Drumbl, 2005: 1302).

¹⁸ „...proceduralnim odbranama [defences] se mora dati veća težina [pred međunarodnim krivičnim tribunalom] nego što im je bila dana od strane međunarodnih krivičnih tribunala, ako uopšte treba da postoji nešto što se zove vladavina međunarodnog prava [international rule of law].“: L. May, 200.

¹⁹ Bogdan smatra da su precedenti stvoreni u Nirnbegu i Tokiju igrali važnu ulogu u stvaranju Tribunala u Hagu i Aruši (Bogdan, 2008: 3).

organ Saveta bezbednosti kretao se u okviru globalne politike koju je isto telo kreiralo. Tako je postao neka vrsta „disciplinske komisije“ Saveta bezbednosti (Stojanović, 2012: 120-121). Zbog iznetog javlja se osovana sumnja da je osnivanjem Tribunala prekršeno načelo zakonitosti²⁰, jer se radi o stvaranju institucije pravosuđa privremenog karaktera sa povratnom vremenskom nadležnošću (Ambos, 2010: 161-162).

Zbog navedenog došlo se do situacije da pravne oblasti koje moraju da budu unapred normirane, da bi mogao da se stvori iole uredan krivičnopravni poredak u slučaju Tribunala nisu postojale ili su stvarane naknadno, putem kvazilegislativnih ovlašćenja koje su data sudijama, ili putem samih presuda, što sve ostavlja prostor da se u radu Tribunala ostvaruju politički ciljevi. (Stojanović, 2012: 125). Potvrda ove tvrdnje je činjenica da do sada u presudama pomenute sudske instance nijedan sudija nije izdvojio mišljenje oko postojanja ili nepostojanja činjenica, već oko postojanja ili nepostojanja odnosno oko važenja nekog pravnog pravila.

Još jedan važan mehanizam koji ostavlja prostor za upliv politike je činjenica da Tribunal nema nadzor spoljnog tela kao što ima bilo koji normalan sud. Osim godišnjeg izveštaja o radu koji se upućuje Savetu bezbednosti Tribunal apsolutno nikom ne polaže račune. Usled toga javlja se još jedna posledica: Tribunal je nedelotvoran, spor i skup.²¹ Pored navedenog, kao što nema nadzora van kuće nema ni kvalitetnog nadzora unutar institucije jer nije obezbeđena prava dvostepenost u suđenju (niži i viši sud). Sudije iz prvostepenih veća se nakon određenog vremenskog perioda rotiraju u žalbena veća i obrnuto. Tako sudije periodično dolaze u situaciju da kontrolišu sami sebe pa nema pravog odnosa nižeg i višeg suda.

Tako se dolazi u situaciju da je ličnost postupajućeg sudije odlučujući faktor koji utiče na upliv politike u rad Tribunala. Države stalne članice Saveta bezbednosti imaju presudan uticaj na izbor sudija pri čemu se Kina i Rusija ograničavaju na jednog ili nijednog sudiju. Mnoge sudije su neiskusne, ne samo u međunarodnom krivičnom pravu, već i u krivičnom postupku, pa i u krivičnom pravu uopšte (Robinson, 2008: 928).²² Tako, na primer, Teodor Meron, uz puno uvažavanje njegove ličnosti nema pravosudne prakse jer nije bio sudija od karijere pre dolaska u Tribunal već profesor prava. Takvim sudijama Tribunala data je ogromna moć jer pored pravosudnih, imaju, kako je već rečeno, i legislativna ovlašćenja.²³ Do sada su ta legislativna ovlašćenja koristili više desetina puta što je narušilo ugled ustanove ali i međunarodnog krivičnog pra-

²⁰ O načelu zakonitosti u međunarodnom krivičnom pravu videti u: Škulić, 2010: 85-99.

²¹ Vremensko trajanje pojedinih suđenja pred Haškim tribunalima je takvo da je 2000. godine generalni sekretar UN morao da pošalje komisiju stručnjaka koja je izvršila nadzor nad radom ovog tela i preporučila nekoliko načina na koje bi se ona ubrzala. Tužilac tribunala je pregledajući izveštaj postavio pitanje kako se mogu beskrajno složena suđenja smanjiti na obim podoban za jedan krivični sud? Potpuno o radu ove komisije i njenim preporukama videti u: Mundis, 2000: 759-773.

²² Tracol (Tracol) primećuje da je sudijama tribunala data ogromna moć jer imaju legislativna ovlašćenja pored pravosudnih. Do sada su ta legislativna ovlašćenja koristili više od 30 puta što je narušilo ugled ustanove (Tracol, 2001: 163-164).

²³ Rezolucijom Saveta bezbednosti broj 780 osnovana je „Komisija eksperata“ koja je imala nalog da istraži da li ima kršenja međunarodnog humanitarnog prava na prostoru bivše Jugoslavije. Jedan od članova komisije je bio i Vilijam DŽ. Fenrik (William J. Fenrick), pripadnik vojne pravne službe kanadske vojske. Isti čovek je kasnije postao pravni savetnik u tužilaštu Tribunala. Pun tekst Završnog izveštaja može se naći na adresi: <http://www.his.com/~twarrick/commxyu3.htm#I.B>; Statut Međunarodnog vojnog suda u Nirnbergu je omogućavao da se sudije zamene, pod određenim uslovima i za vreme suđenja. Zapala (Zappala) smatra da je u pitanju bio nedostatak nezavisnosti suda koji je uticao i na nepristrasnost sudija. Ruski sudija Nikičenko je učestvovao i u pravljenju Statuta suda. I francuski rezervni sudija Falco (Falco) je takođe učestvovao u pisanju Statuta. (Zappala, 2003: 18-19).

va.²⁴ Iako imaju nadležnost da sude samo za zločine nabrojane u Statutu, sudije Tribunala su sami, putem „Pravila postupka i dokazivanja“, prisvojili pravo da ustanovljavaju nova krivična dela.²⁵ Ipak najveće legislativno ovlašćenje koje im je dato, ili bolje rečeno sami su ga prisvojili u odsustvu jasne pravne zabrane u tom pravcu je ono da stvaraju nove osnove odgovornosti. Tako je i stvorena i sada već zloglasna doktrina „Zajedničkog zločinačkog poduhvata“. Jedan od uglednijih profesora u oblasti međunarodnog krivičnog prava Vilijam Šabas (William Schabas) je duhovitom igrom reči opisao kakvo praktično značenje ima ova pravna doktrina. Engleski akronim za ovu doktrinu *JCE* (Joint Criminal Enterprise) on je preveo kao – *Just Convict Everybody*. Ova sloboda da stvaraju pravo koje je data sudijama (ili bolje reći nije im uskraćena) je suviše široko postavljena, naročito uzevši u obzir da je pristrasnost ad hoc tribunala uočena još pre više od 50 godina.²⁶

Još jedna od političkih sistemskih prepreka za rad Tribunala kao pravne institucije, a koja je povezana sa ličnošću sudija dolazi od ljudskih slabosti i može se objasniti psihologijom:

„Preovlađujuće osećanje među sudijama tribunala u Aruši jeste da doprinose novom svetskom poretku u kojem nema nekažnjavanja za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Ta svest gurnula ih je ka „pravnom aktivizmu“ odnosno „pravnoj apsurdnosti“. Sudije Međunarodnog krivičnog tribunala u Hagu nisu izuzete od istih prigovora.“²⁷

Ovom zanimljivom mišljenju se pridružuje drugo po kojem sudije naginju odlukama kojima se širi domašaj i značaj međunarodnog krivičnog prava jer je to u njihovom profesionalnom interesu. Ovakvo ponašanje nije neuobičajeno za osoblje ad hoc pravosudnih tela. Ad hoc sudovi su po prirodi okrenuti ka „misiji“ – cilju zbog koga su osnovani, pa je osoblje sklono da od pravosudnog tela napravi zajednicu misionara (Group of authors, 2001: 48). Ovo je prirodna psihološka posledica činjenice da su suđenja za ratne zločine uvek bila rastrzana između legaliteta i legitimiteta gde je prevagu uglavnom imao legitimitet. Još jedan od razloga zbog kojeg su sudije u nekim slučajevima sklone osuđujućim, a u nekim oslobađajućim odlukama jesu očekivanja sredine koja ih je izabrala na taj položaj.

Kao načelan zaključak može se istaći da pravni mehanizmi koji uređuju rad Tribunala, a koje smo na početku nazvali nekom vrstom „genetske greške“ u samoj „DNK“ ove institucije, teško obezbeđuju neophodne uslove za organizovanje poštenih i fer suđenja u najširem smislu tih reči.

²⁴ „Dajući sebi za pravo da odstupi od pravnih načela prilikom odlučivanja i da uzima u obzir političke ciljeve sud [Haški tribunal] je učinio jedan korak dalje u narušavanju kredibiliteta međunarodnog krivičnog prava.“ Aaron Fichtelberg, „Liberal Values in International Criminal Law“, *Journal of International Criminal Justice* 1/2008, p. 19.

²⁵ Potpuno o ovom problemu videti u: Bohlander, 2001: 91-118.

²⁶ Henri Barnard (Henri Bernard), sudija Međunarodnog vojnog suda za Daleki istok, postavljen od Francuske, je prilikom suđenja izdvojio mišljenje i istakao da Statut nije zasnovan ni na jednom pravilu, koje je postojalo u vreme, kada su krivična dela izvršena. Dodao je i da je toliko načela pravde povređeno u toku postupka, da bi presuda nesumnjivo bila poništena, iz pravnih razloga, u bilo kojoj civilizovanoj zemlji (Zlatarić, 1958: 339). Josipović podvlači da je i u Nirnebergu i u Tokiju pogaženo načelo zakonitosti (Josipović, 1991: 1298). Pindić se saglašava sa stavovima Ženevskog (i kasnije Njujorškog) ad hoc „Komiteta za međunarodno krivično pravosuđe“, osnovanog na 5. zasedanju Generalne skupštine OUN, koji su zauzeli stav da Međunarodni krivični sud ne sme biti pomoćni organ Generalne skupštine OUN jer postoji opasnost da bude pod njenim političkim uticajem. On nalazi da je pravi put za osnivanje Međunarodnog krivičnog suda međunarodni ugovor. Čini se da bi ovo trebalo da važi za pomoćne organe Saveta bezbednosti (Pindić, 1958: 383-384).

²⁷ Psihologijom se može objasniti pojava da se kod teških krivičnih dela optuženi lakše proglašavaju krivim u javnosti, pa je samim tim veći pritisak na sudije u istom pravcu (Robinson: 929).

6. Direktni uticaji na rad međunarodnog krivičnog pravosuđa

Najočigledniji primer neposrednih političkih uticaja na funkcionisanje međunarodnog krivičnog pravosuđa može se videti u radu haškog Tribunala, naročito kroz postupke tužilaštva, dok su u situacijama sudskih veća prikriveni i odeveni u pravno rezonovanje kada su u pitanju sudska veća.²⁸ U prvom redu uticaji sa pozicije politike preko rada tužilaštva se svode na politiku optuživanja.²⁹ Pri tome, politika optuživanja Tribunala u Hagu je veoma često nejasna i selektivna (Knoops, 2004: 377; May, 2005: 213). Ovo ni ne čudi jer je odavno primećeno da sve nere-dovne institucije međunarodnog krivičnog pravosuđa jesu sistemski pristrasne i teže da gone samo jednu stranu u sukobu zbog koga su osnovane.³⁰ Kako bi se povećala delotvornost međunarodnog krivičnog prava ono se ne može zasnivati na radu ad hoc tribunala, jer se oni osnivaju za određene države i određene slučajeve što upućuje na element selektivnosti u sprovođenju ove grane prava i dovodi u opasnost njen razvoj, zaokruživanje i budućnost (Bianchi, 1999: 250). U vezi sa navedenim treba pomenuti da je nekadašnjih sudija Tribunala u Hagu, odnosno njegov bivši predsednik, izrekao da pravda ne može da bude „selektivna“ i da stoga ad hoc tribunali treba da budu zamenjeni sa stalnim međunarodnim krivičnim sudom opšte nadležnosti.³¹ Tribunali su osnovani i njihove sudije izabrane nakon izvršenja krivičnih dela koja su nalaze u nadležnosti ovih tela. Prvo stvara sumnju da su im statuti „skrojeni“ prema potrebama događaja i država za koje su osnovani.³², drugo rađa sumnju u nepristrasnost sudija.³³

Takođe, treba istaći da se tužioci često više bave drugim poslovima nego optužnicama. Tako je prvi tužilac Tribunala u Hagu Ričard Goldston (Richard Goldston) više vremena potrošio baveći se diplomatijom (a ona se svakako može nazvati politikom) nego tužilačkim radom.³⁴ Slična ocena se može dati i za sve njegove naslednike.

Tek u poslednje vreme se upliv politike u rad Tribunala očituje i u radu sudskih veća, a ne samo tužilaštva. Krajnje skandalozne oslobađajuće odluke u nekim od flagrantnih slučajeva međunarodnih krivičnih dela, kao što je pogrom nad Srbima u RSK 1995. godine i masovni zločini nad Srbima na KiM krajem 90-ih godina prošlog veka jasno govore da je Ričard Holbruk

²⁸ Džojner (Joyner) i Posteraro (Posteraro) se nadaju da će novi međunarodni krivični sud biti delotvorniji u radu i manje pod uticajem politike nego tribunali (Joyner and Posteraro, 1999: 384).

²⁹ Delmas-Marti (Delmas-Marty) naziva suđenja pred Tribunalima „show justice“ (Delmas-Marty, 2009: 15).

³⁰ Ambos (Ambos) iz ovog zaključka izuzima smo Haški tribunal, ali ne iznosi argumente za ovaj izuzetak (Ambos: 165).

³¹ „...pravda ne može da bude „selektivna“ i da stoga ad hoc tribunali treba da budu zamenjeni sa stalnim međunarodnim krivičnim sudom opšte nadležnosti“: Antonio Cassese, „Reflections on International Criminal Justice“, *Modern Law Review*, 1/1998, p. 10.

³² Mahmoud Cherif Bassiouni, „The Normative Framework of International Humanitarian Law: Overlaps, Gaps and Ambiguities“, *International Criminal Law* (eds. M. C. Bassiouni,), Transnationals Publishers, Ardsley - New York, Vol. 3, 1999, p. 624.

³³ Bivši predsednik Komisije OUN za genocid i glavni savetnik u Američko-meksičkoj „Komisiji za zahteve“, Džon Maktos (John Maktos), smatra da ad hoc krivični tribunali trpe prigovor da su „pravda pobjednika“ i da su pristrasni jer su njihove sudije izabrane nakon što su se krivična dela dogodila. Rešenje je stalni međunarodni krivični sud sa sudijama izabranim za stalno i pre događaja za koje sude, a ne za pojedini slučaj i nakon što su se događaji odigrali. Presedan, na polju građanskog prava, koji nas tako uči, postoji. To je Međunarodni sud pravde u Hagu: Fannie Klein, Daniel Wilkes, „United Nations Draft Statute for an International Criminal Court: An American Evaluation“, *International Criminal Law* (eds. E. M. Wise, G. O.W. Mueller), Fred B. Rothman & Co, New Jersey, 1965, p. 580-581.

³⁴ John Hagan, Ron Levi, „Crimes of War and the Force of Law“, *Social Forces*, 4/2005, p. 1514.

bio krajnje iskren i otvoren kada je 1998. godine u Njujorku objavio knjigu pod nazivom „Okončati rat“. U njoj je jasno izneo političku pozadinu osnivanja Tribunala i svrhu koju on treba da ispuni čime je obezbedio veliki broj dokaza za ocenu koja je izneta u zaključku rada. Prema Holbruku Tribunal je osnovan kao prateća politička mera bombardovanju VRS, ali i same Srbije, kako je on 1993. godine u jednom svom memorandumu savetovao Vorena Kristofera i Tonija Lejka.³⁵

7. Podsticajni uticaj politike na razvoj međunarodnog krivičnog pravosuđa

Nasuprot negativnom uticaju politike, kao prepreke u razvoju međunarodnog krivičnog prava i međunarodnog krivičnog pravosuđa, čini se da je drugačiji, blagotvoran, uticaj politike na ovu granu prava takođe veoma prisutan i neizbežan. Ovo jasno proizilazi iz prethodno opisane, tesne povezanosti razvoja međunarodnog krivičnog prava i odnosa snaga na međunarodnoj političkoj sceni pozornici. Ova povezanost je takva da se na osnovu te veze može pretpostaviti kada će ova grana prava dobiti zamah, a kada će biti sputana. Granice slobode institucija međunarodnog pravosuđa su u tako tesnoj vezi sa političkom stvarnošću, da se može reći da su joj podređene.³⁶ Navedene granice se pomeraju sa pomeranjem ravnoteže političke odnosno vojne moći: „Potreba za stranim ulaganjima, otvaranjem novih trgovačkih mogućnosti, zaštitom od bezbednosnih pretnji ili odgovorom na unutrašnje ili spoljne političke izazove vodi ka međunarodnoj saradnji, ali i ka mešanju jačih u unutrašnje poslove slabijih.

Ostvareno sirovo ili politički, kroz prinudu ili saradnju, „političko policajisanje“ (*political policing*) će se pojavljivati sve više i više na višenarodnoj i međunarodnoj ravni.³⁷ Ono što su sve ustanove međunarodnog krivičnog pravosuđa radile jeste, kako to naziva Turk „političko policajisanje“, a njihova pojava se može objasniti njegovom teorijom političkog kriminaliteta koja je bila polazna postavka (hipoteza) ovog rada. Međunarodno pravo je, koliko ograničeno međunarodnom politikom, toliko treba da joj bude i zahvalna. Oni su čvrsto vezani.³⁸ Koliko može da bude glavna prepreka za rad MKS-a, toliko je politika neophodna za postojanje međunarodnog krivičnog prava i institucija njenog pravosuđa.³⁹ Delovanje MKS-a svakako dolazi u dodir sa političkim interesima nad kojima države ne žele da prepuste nadzor. Kao što postojanje Saveta bezbednosti UN svedoči da postoje države koje „obezbeđuju“ stabilnost i mir u svetu i države koji ga „troše“, tako je MKS usluga koju stabilne države obezbeđuju nestabilnim. Koliko god ga nazivale sveopštim, „stabilne države“ ipak nemaju nameru da svoje državljane podvrgnu njegovoj nadležnosti. Ovaj stav je dosledan složenoj istorijskoj povezanosti međunarodnih krivičnih dela i međunarodnih političkih odnosa. I sam MKS, koliko god bio pravna ustanova,

³⁵ „Ova politika je korisna iako zakasnela. Navesti više imena. Ustanoviti poseban štab da stvara više pritiska na ovom frontu.“: Richard Holbrooke, *To End a War*, Random House, New York, 1998, p. 34.

³⁶ John Cerone, „The Kosovo Advisory Opinion of The International Court of Justice“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade* 3/2010, 214. Cerone tvrdi da je Savetodavno mišljenje Međunarodnog suda pravde tako sročeno da nije ništa rešilo i zaključuje da ako Sud nema načina da se odupre političkom pritisku, onda treba da se povuče i da pitanje nezavisnosti Kosova i Metohije prepusti političkim tokovima.

³⁷ A. Turk, 20, nav. prema J. Hagan, S. Greer, 233.

³⁸ Cerone tvrdi da države koriste Međunarodni sud pravde kao političko sredstvo. Ovo samo po sebi nije problematično dok god Sud uspe da očuva integri tet sudskog postupka, J. Cerone, 214.

³⁹ „Istočni grijeh... međunarodnog kaznenog prava i međunarodnog sudovanja je iznimno velika vezanost za politiku...“, Ivo Josipović, *Uhićenje i pritvor*, Targa, Zagreb 1998, 84.

biće visoko ispolitizovan i podređen političkim interesima najuticajnijih zemalja,⁴⁰ a bilo kakav uspeh u radu doživeće samo kroz saradnju država i saglasnost političara.⁴¹

Zaključak

Na osnovu iznetog može se zaključiti da su međunarodni sudovi za ratne zločine uvek bili deo međunarodne politike. Istorijski posmatrano države su nekad pribegavale krivičnim postupcima radi unižavanja prethodnih političkih poredaka, kada su obeležavale politički preobražaj. S druge strane, bilo je slučajeva da je politički preobražaj izvodio po cenu opšteg pomilovanja političkih protivnika. Tu su krivični postupci sredstvo, a ne cilj.

Čini se sve neprihvatljivijim da se načelo zakonitosti može shvatiti fleksibilno u međunarodnom krivičnom pravu.⁴² Naime, kada je postala neprihvatljiva pretpostavka da se norme međunarodnog krivičnog prava moraju prvo preuzeti u domaće krivično pravo da bi se primenjivale, odnosno kada se zagovara neposredna primena međunarodnog krivičnog prava, za načelo zakonitosti treba da važe isti oni strogi standardi koji su uobičajeni za krivično pravo. Naravno, radi se o suštini i kvalitetu, a ne o formi ovog načela. Takođe, ne treba robovati strogoj primeni zakona, već bi trebalo primenjivati adekvatne međunarodne pravne akte koji moraju ispunjavati sva četiri uslova, koja načelo zakonitosti postavlja pred zakon u krivičnom pravu: *lex certa*, *lex praevia*, *lex scripta* i *lex stricta*. U suštini bilo bi neophodno donošenje međunarodnog krivičnog kodeksa, bez obzira kako bi isti bio nazvan, a za šta nema nagoveštaja.

Perspektive u navedenom smislu su veoma sumorne. Nemoć krivičnog prava na ovom području je očigledna, a rešenje se ne nazire. Izvesnu pažnju zaslužuju određeni predlozi da se rešenja traže van krivičnog prava, a za šta ima realne potrebe jer se radi o oblasti u kojoj više nego u ostalim, treba tražiti alternative. Pravo rešenje ostaje u domenu politike, obzirom da je uzrok krivičnih dela kojima se bavi međunarodno krivično pravo političke prirode i pošto se ona po pravilu vrše u određenom političkom ambijentu, te bi jedna politika prevencije u ovoj oblasti moga da pruži određene rezultate. Ostaje sporno pitanje koliko su ključni činioци spremni da takvu politiku realizuju. Dosadašnja iskustva pružaju slabe osnove za pozitivan ishod u pomenutom smislu.

I novija iskustva u pogledu međunarodnog krivičnog sudstva potvrdila su činjenicu da su politički interesi u potpunosti potisnuli pravo, kao i da je sama pravda u navedenoj oblasti nedostižna, odnosno nešto što se samo jednom desilo u Nirnbergu. Za sada nema pokazatelja da će u eventualnom osnivanju stalnog međunarodnog suda biti drugačija praksa, koja bi promenila sadašnju situaciju po kojoj je pravo totalo podređeno političkim interesima zemaqa koje u okviru međunarodne zajednice budu imale dovoljno uticaja da te svoje interese artikulišu i realizuju.

U zavisnosti od odnosa snaga na međunarodnoj ravni međunarodno krivično pravo dobija zamah ili biva sputano. Stoga se sa naročitom pažnjom mora postupati prilikom ukazivanja počasti ustanovama međunarodnog krivičnog pravosuđa.

---

⁴⁰ Zoran Stojanović, *Krivično pravo – Ošti deo*, Pravna knjiga, Beograd 2009, 19–20.

⁴¹ Robert Tucker, „The International Criminal Court Controversy“, *World Policy Journal* 2001, 80, nav. prema S. Economides, 49.

⁴² Do sada je prevladajuće shvatanje bilo, da je u međunarodnom krivičnom pravu zbog wegovih specifičnosti umesto načela *nullum crimen sine lege*, dovoljno poštovanje načela *nullum crimen sine iure*. Videti S.Glaser, op.cit; Ch.Bassiouni, op.cit. u nap.16.

LITERATURA

- Ackerman, J. E. and O Sullivan, E. (2000). Practice and procedure of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia; with selected materials for the International Criminal Tribunal for Rwanda, The Hague, KLI.
- Altman, A., Christopher Wellman (2004). "A Defense of International Criminal Law", Ethics.
- Ambos, K. (2010). "The International Criminal Law at The Crossroads: From Ad Hoc Imposition to a Treaty-Based Universal System", Future Perspectives on International Criminal Justice, (eds. C. Stahn, L. van den Herik) T. M. C. Asser Press, The Hague.
- Bianchi, A. (1999). "Immunity versus Human Rights: The Pinochet Case", *European Journal of International Law*.
- Bohlander, M. (2001). "International Criminal Tribunals and Their Power to Punish Contempt and False Testimony", *Criminal Law Forum*.
- Bogdan, A. (2008). "The United States and The International Criminal Court: Avoiding Jurisdictions Through Bilateral Agreements in Reliance on Article 98", *International Criminal Law Review*.
- Cassese, A. (1998). "Reflections on International Criminal Justice", *Modern Law Review*.
- Delmas-Marty, M. (2009). "Violence and Massacres-Toward a Criminal Law of Inhumanity", *Journal of International Criminal Justice*.
- Dimitrijević, V., Račić, O., Đerić, V., Papić, T., Petrović, V. i Obradović, S. (2007). *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Mettraux, G. (2002). Crimes against humanity in the jurisprudence of the International Criminal Tribunal for Rwanda, *Harvard International Law Journal*.
- Mundis, D. (2000). "Improving the Operation and Functioning of the International Criminal Tribunals", *American Journal of International Law*.
- Kokolj, M (1995). *Međunarodni krivični sud za prethodnu Jugoslaviju (kome se sudi u Hagu)*. Beograd: Centar marketing.
- Kokolj, M. (1993). *Osnivanje međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju*. Beograd: Klub NT.
- Linton, S. (2001). "Cambodia, East Timor and Sierra Leone: Experiments in International Justice", *Criminal Law Forum*.
- Meron, T. (2005). "Editorial Comment: Judicial Independence and Impartiality in International Criminal Tribunals", *American Journal of International Law*.
- Međunarodni krivični tribunal, Zbornik dokumenta, Beograd, 1996.
- Vasiljević, V. (1968). *Međunarodni krivični sud*. Beograd.
- Janković, B. (1957). *Osnivanje međunarodnog krivičnog suda*. Sarajevo: Godišnjak Pravnog fakulteta.
- Josipović, I. (1991). „Marginalije povodom mogućeg procesuiranja zločina počinjenih u ratu u Hrvatskoj“, *Naša zakonitost*.
- Jovašević, D. (2010). *Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost*. Niš: Pravni fakultet.
- Pindić, D. (1958). „Međunarodni krivični sud“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*.
- Robinson, D. (2008). "The Identity Crisis of International Criminal Law", *Leiden Journal of International Law*.

- Stojanović, Z. (2012). *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Pravna knjiga.
- Tracol, X. (2001). "The Appeals Chambers of The International Criminal Tribunals", *Criminal Law Forum*.
- Dorđević, S. i saradnici (1989). *Građa međunarodnog javnog prava*. Novi Sad: Dnevnik.
- Fairlie, M. (2005). "Adding Fuel To Milosevic Fire: How The Use Of Substitute Judges Discredits The UN War Crimes Tribunals", *Criminal Law Forum*.
- Fichtelberg, A. (2008). "Liberal Values in International Criminal Law", *Journal of International Criminal Justice*.
- Group of authors (2001). "Developments in Law: International Criminal Law", *Harvard Law Review*.
- Larry, M. (2005). *Crimes Against Humanity: A Normative Account*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Goldston, R. (2012). "Prosecuting Rape as a War Crime", *Case Western Reserve Journal of International Law*.
- Škulić, M. (2010). „Načelo zakonitosti u krivičnom pravu“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1/201.
- Zappala, S. (2003). *Human Rights in International Criminal Proceedings*, Oxford University Press, Oxford.
- Zahar, A. (2005). "The Ictr's Media Judgement And The Reinvention of Direct And Public Incitement To Commit Genocide", *Criminal Law Forum*.
- Zlatarić, B. (1958). „Haška konvencija od 1907. godine i individualna krivična odgovornost za ratne zločine“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*.
<http://www.his.com/~twarrick/commxyu3.htm#I.B> (22.01.2014)
<http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/versa/sevres1.html> (13.02.2014)

Ivan Petrovic, M.Sc.
Natasa Perovic M.Sc.

INTERNATIONAL CRIMINAL COURTS BETWEEN LAW AND POLITICS

Summary

Law and politics are inextricably linked and are essential to one another in order for the international criminal law to be applied, but are in constant conflict in which politics has prevailed and limits the rule of law. In connection with the above matter, the scientifically proven fact is that despite the great efforts of the international community to create the conditions for the prosecution and punishment of offenders, through various forms of cooperation, the rules of international law are grossly violated and threatened as well as human rights which are protected by international system of legislation. Therefore, policy i.e. politics is one of the strongest obstacles for the smooth development and establishment of international criminal law. However, it should be borne in mind that political activities, besides the fact that they represent a degree of burden for international criminal law, at the same time encourage its development. Regarding all the above, this paper is dedicated to showing the relationship of political influence on the functioning of the international criminal tribunals.

Key words: International Criminal Law, International Criminal Court, Politics.

PRAVNI POLOŽAJ VLASNIKA ZALOŽENE NEKRETNINE U HIPOTEKARNOPRAVNOM ODNOSU

SAŽETAK: Sveobuhvatna pravna regulativa hipoteke kao oblika zaloge predstavlja jedan od ključnih faktora neometanog funkcionisanja dužničko-povjerilačkih odnosa kako između fizičkih tako i između pravnih lica. Za uspješno postavljanje domaćeg hipotekarnog prava na evropske i svjetske standarde, neophodno je prevashodno inkorporisati u domaće zakonodavstvo adekvatne pravne mehanizme putem kojih bi se postigao uravnotežen položaj između dužnika i povjerioca hipotekarnopravnog odnosa. Budući da je u savremenim zakonodavstvima pravna regulativa međusobnih prava i obaveza osnovnih subjekata ovog stvarnopravnog odnosa postavljena tako da se na prvom mjestu nastoje zaštititi interesi povjerilačke strane, postavlja se pitanje da li je položaj hipotekarnog dužnika kao vlasnika založene nepokretnosti u dovoljnoj mjeri obezbjeđen. Ovaj rad predstavlja analizu pravnog položaja, odnosno prava i obaveza upravo dužničke strane hipotekarnopravnog odnosa, zasnovanu na relevantnom važećem zakonodavstvu Bosne i Hercegovine i zemalja u okruženju, kao i na adekvatnoj stručnoj literaturi.

KLJUČNE RIJEČI: sredstva obezbjeđenja, hipoteka, hipotekarni dužnik, prava, obaveze.

1. Uvod

Pod sredstvima obezbjeđenja podrazumijevaju se zakonski regulisani pravni instituti koji se u obligacionopravnim odnosima koriste radi vršenja pritiska na dužnike da svoj dug namire u cijelini i o dospelosti, dok se povjeriocima na ovakav način omogućava da, ukoliko do naplate duga ne dođe na redovan način, svoje potraživanje namire realizujući ovlašćenja koja proizilaze iz konkretnog sredstva obezbjeđenja. Svakako da ovakvi mehanizmi, putem kojih se subjekti obligacionopravnih odnosa podstiču na odgovorno ponašanje, kada je u pitanju izvršenje njihovih ugovornih obaveza, ujedno doprinose i ostvarenju opšte pravne sigurnosti, kao bitnog faktora uspješnog funkcionisanja pravnog poretka svake države.

Među brojnim stvarnim (realnim), pravima obezbjeđenja koja danas postoje, posebno mjesto zauzima hipoteka, koja prema univerzalno prihvaćenom pravilu, predstavlja zalogu na nepokretnostima. Tragove o njenom postojanju pronalazimo još u Starom vavilonskom carstvu (18. vijek p. n. e.), (Lazić, 2009: 47), ali i u svim istorijskim epohama sve do savremenog doba u koje, kako se sa sigurnošću može konstatovati, predstavlja najznačajnije sredstvo obezbjeđenja, posebno na tržištu kapitala.

Etimološki gledano termin hipoteka (*hypotheca*), vodi porijeklo od dvije grčke riječi: *hypo*–ispod i *tithemi*–staviti, odnosno podložiti, što u zajedničkom smislu znači staviti stvar pod nečiju vlast (Lazić, 2009: 103).¹ Polazeći od definicija ovog oblika zaloge, koje se uglavnom susreću kako u zakonima koji na domaćim prostorima regulišu materiju založnog prava, tako i u pravnoj doktrini, može se konstatovati da hipoteka zapravo predstavlja stvarno pravo na tuđoj nepokretnoj stvari koje ovlašćuje povjerioca, da ukoliko ne dođe do naplate potraživanja o dosp-

---

*biljana.p89@gmail.com

¹ U engleskom jeziku za ovaj oblik zaloge koristi se termin *mortgage*, a u njemačkom *hypothek*.

jelosti, zahtjeva prodaju hipotekovanog dobra, na zakonom propisan način i naplatu svog potraživanja iz ostvarene kupoprodajne cijene i to prije svih hirografernih (običnih) povjerilaca i prije hipotekarnih povjerilaca sa kasnijim redom namirenja, bez obzira u čijoj se svojini ili državini založena nekretnina nalazi u momentu kada se hipoteka aktivira.²

Veoma je važno istaći da hipoteka, kako proizilazi i iz same definicije, podliježe svim opštim principima založnog prava, kao što su načelo akcesornosti, nedjeljivosti, specijalnosti, oficijelnosti, ali i načelo javnosti, s tim što se publicitet kod ove vrste zaloge ne ostvaruje predajom založenog dobra u državinu založnom povjeriocu, kao kod ručne zaloge, već upisom u odgovarajuće javne registre, a to su uglavnom zemljišne knjige ili katastar, u zavisnosti od načina evidencije nepokretnosti koji se primjenjuje na određenom području.

Kao što je upravo istaknuto, hipoteka formalno-pravno nastaje upisom u odgovarajuće javne registre, konsekvntno, taj upis (intabulacija), ima konstitutivni karakter, odnosno predstavlja način sticanja hipoteke (modus acquirendi)³, dok osnov upisa (iustus titulus), kako je to uglavnom prihvaćeno, može biti: ugovor o hipoteci⁴ ili sudsko poravnanje (ugovorna hipoteka), založna ili hipotekarna izjava (jednostrana hipoteka), zakon (zakonska hipoteka) i sudska odluka (sudska hipoteka).

Jedno od ključnih i u pravnoj doktrini najčešće diskutovanih pitanja jeste, šta čini samu sadržinu hipotekarnopravnog odnosa, odnosno koja su to prava i obaveze, koje iz ovog stvarnopravnog odnosa proizilaze za povjerioca i dužnika, a posebno, koliko je uravnotežen položaj ove dvije strane, sa aspekta upravo spomenutih ovlašćenja i dužnosti.

Budući da je u velikom broju savremenih zakonodavstava uočena tendencija pomjerenja težišta sa dužnika ka povjeriocu, odnosno nastoje se zaštititi interesi prevashodno povjerilačke strane, ovaj rad predstavlja analizu pravnog položaja hipotekarnog dužnika, odnosno njegovih prava i obaveza i svih onih poteškoća sa kojima se vlasnik založene nekretnine susreće od momenta zasnivanja pa sve do prestanka hipotekarnopravnog odnosa.

No prije nego što se upustimo u detaljnu analizu pravnog položaja hipotekarnog dužnika neophodno je reći ko se sve može pojaviti u ovoj ulozi. Prije svega treba istaći da hipotekarni povjerilac, odnosno dužnik može biti bilo koje fizičko ili pravno lice. Povjerilac iz obligacionopravnog odnosa povodom koga je nastala hipoteka i povjerilac iz hipotekarnopravnog odnosa uvijek je isto lice. Međutim na strani dužnika situacija je nešto složenija. Pored uobičajenih okolnosti kada je dužnik iz obligacionopravnog odnosa istovremeno i vlasnik hipotekovane nepokretnosti, u praksi nailazimo i na slučajeve razdvajanja dužničke uloge na ličnog i realnog dužnika. To su zapravo svi oni slučajevi kada dužnik potraživanja koje je obezbjeđeno hipotekom nije i vlasnik predmeta hipoteke. Lični dužnik kao dužnik glavnog potraživanja, dužan je da trpi namirenje na cjelokupnoj svojoj imovini, dok realni dužnik trpi namirenje samo na predmetu

² Definicija hipoteke koja proizilazi iz analize važećeg zakonodavstva zemalja u regionu koje pokriva ovu materiju (Bosna i Hercegovina, Srbija, Hrvatska, Crna Gora...), tako i većine udžbenika iz stvarnog prava na domaćim prostorima, kao što su: Kovačević-Kuštrimović i Lazić (2006); Stanković i Orlić (1996); Nikolić (2007).

³ Pravilo koje proizilazi iz važećeg zakonodavstva BiH i zemalja u okruženju, koje reguliše materiju hipoteke, a razrađeno je i u većini udžbenika iz stvarnog prava na domaćim prostorima.

⁴ Ugovorom o hipoteci, kao najčešćim oblikom zasnivanja hipotekarnopravnog odnosa, hipotekarni dužnik se obavezuje da će dozvoliti hipotekarnom povjeriocu da upiše svoje založno pravo u odgovarajuće javne registre. Imajući u vidu značajne pravne posljedice koje proizvodi, pozitivnim zakonodavstvom Bosne i Hercegovine je predviđeno da ovaj ugovor mora biti sačinjen u formi notarski obrađene isprave.

hipoteke koji se nalazi u njegovom vlasništvu. Do takve situacije može doći ukoliko npr. hipotekarni dužnik otuđi založenu nekretninu i time neko treće lice stičući pravo svojine na predmetu hipoteke, preuzme na sebe i obavezu da trpi namirenje obezbjeđenog potraživanja na njoj, ukoliko se hipoteka aktivira. Pored ove naknadne podjele dužničke uloge, već u momentu zasnivanja hipoteke može doći do slične situacije, ukoliko lice koje zalaže svoju nepokretnost i kao vlasnik zaključuje ugovor o hipoteci ili daje založnu izjavu nije i dužnik potraživanja koje se obezbjeđuje. Takođe, važno je napomenuti da hipotekarni dužnik može biti samo lice koje ima pravo svojine na predmetu hipoteke, odnosno u svakom slučaju lice koje može njime pravno raspolagati, kao i da to lice mora biti potpuno poslovno sposobno.⁵

2. Prava hipotekarnog dužnika

Iako u građanskom pravu generalno važi načelo ekvivalencije i predviđeni su brojni mehanizmi putem kojih se ovaj princip nastoji realizovati u što većoj mjeri, u obligacionopravnim odnosima, dužnik se ipak nalazi u nepovoljnijem položaju u odnosu na povjerioca, budući da je on strana koja duguje, a konstituisanjem hipoteke javlja se još i taj stalni psihološki pritisak da će se, ukoliko ne dođe do namirenja duga o dospelosti, hipoteka aktivirati. Sledstveno tome, zasnivanjem ove vrste zaloge sa stanovišta dužnika nastaju prevashodno obaveze, iako hipoteka vlasniku nepokretnosti pruža i određena prava.

Kao što je već na samom početku istaknuto, za nastanak hipoteke kao založnog prava neophodan je upis u odgovarajuće javne registre. Kao osnov tog upisa u praksi se najčešće pojavljuje ugovor o hipoteci, kojim se regulišu međusobna prava i obaveze povjerioca potraživanja koje se obezbjeđuje i vlasnika nekretnine koja se zalaže. Budući da sloboda ugovaranja nikada nije apsolutna, pored opštih zabrana koje važe za sve pravne poslove, postoje i određene specifične zabrane, takozvane „zabranjene klauzule“⁶, koje se odnose isključivo na ovu vrstu ugovora i kojima se nastoji zaštititi prevashodno položaj hipotekarnog dužnika, kao strane koja se u ovom odnosu, kako je već istaknuto, ipak nalazi u manje povoljnom položaju, ali i interesi trećih lica koja na predmetu zaloge imaju određena stvarna prava. S toga pozitivno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine kao i niza drugih zemalja propisuje da su ništave: odredba o prelasku predmeta zaloge u svojinu povjerioca ako dug ne bude isplaćen o dospelosti (*lex commisorio*), odredba kojom se dužnik onemogućava da iskupi zalog, kao i da predmet zaloge ponovo založi, odredba po kojoj se povjerilac omogućava da po svojoj volji ili po unaprijed određenoj cijeni otuđi predmet zaloge ili da ga zadrži za sebe, s tim što je odstupanje od poslednje spomenute klauzule moguće ukoliko založena nekretnina ima propisanu cijenu ili je cijena određena na osnovu procjene vještaka, budući da u ovakvim slučajevima dužnik ne može biti oštećen.

---

⁵ Kako je regulisano pozitivnim zakonodavstvom Bosne i Hercegovine koje reguliše materiju založnog prava, ukoliko se nekretnina nalazi u susvojini svoj idealni dio svaki suvlasnik može založiti bez saglasnosti ostalih, ali ukoliko se nepokretnost nalazi pod režimom zajedničke svojine, neophodna je saglasnost ostalih zajedničara. Ovo pravilo proizilazi iz Zakona o vlasništvu i drugim stvarnim pravima Brčko Distrikta (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 11/01, 8/03, 40/04, 19/07), Zakona o stvarnim pravima Federacije BiH (*Službene novine FBiH*, br. 66/13) i Zakona o stvarnim pravima Republike Srpske (*Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 124/08, 95/11).

⁶ O zabranjenim klauzulama u založnim ugovorima govore Babić, Medić, Hašić, Povolakić, Velić (2014), u *Komentarima Zakona o stvarnim pravima Federacije Bosne i Hercegovine*, na str. 539.

Vlasnik hipotekovane nekretnine zadržava sva svojinska ovlaštenja na njoj: držanje, upotreba, pribiranje pravnih i civilnih plodova, kao i pravno raspolaganje (što znači da je npr. može ponovo založiti, izdati u zakup, konstituisati službenost na njoj ili je čak i otuđiti).⁷ Radi se zapravo o ovlaštenjima koja predstavljaju osnovne elemente prava svojine, ali su u ovom slučaju prilagođeni institutu hipoteke, kao stvarnom pravu koje je zasnovano pravnim poslom obligacionopravne prirode.⁸ Zadržavanje svojinskih ovlaštenja na strani hipotekarnog dužnika, vrlo je praktično, jer vlasniku nekretnine omogućava da na lakši način obezbjedi sredstva za vraćanje zajma, što je veoma povoljno pogotovu kod kredita. Međutim, potrebno je naglasiti da je realizacija vlasničkih ovlaštenja na hipotekovanoj nepokretnosti od strane hipotekarnog dužnika dobrim djelom osujećena, pogotovu kada je u pitanju najdrastičniji oblik pravnog raspolaganja - otuđenje, budući da hipoteka kao realni teret slijedi stvar, pa se postavlja pitanje ko će se izložiti riziku da eventualno trpi namirenje hipotekarnog povjerioca na nekretnini koju je kupio, ukoliko se ispune zakonski uslovi za to.

Prema pravilima takozvanog fiksnog ranga⁹, hipotekarnom dužniku je omogućeno da, u pravnom vakuumu između nastupanja materijalno-pravnih činjenica za prestanak hipoteke i njenog ispisa iz zakonom predviđenog registra, na nekoliko načina raspolaže rangom hipoteke. Pomenuta ovlaštenja hipotekarni dužnik može realizovati: zabilježbom prvenstvenog reda, predbilježbom nove hipoteke kao i raspolaganjem neispisanom hipotekom.¹⁰ U prvom slučaju, vlasnik založene nepokretnosti može ishoditi uz zahtjev za ispis stare hipoteke i zabilježbu prvenstvenog reda za neku buduću hipoteku u istom rangu kao i hipoteka koja se briše. Hipoteka čiji je prvenstveni rang na takav način određen, može se upisati u zakonski predviđenom roku koji teče od momenta kada je zabilježba dozvoljena, a potraživanje koje je njome obezbjeđeno ne može prevazilaziti dug koji je bio obezbjeđen ugašenom hipotekom. Vlasnik nepokretnosti može zahtjevati i predbilježbu neke nove hipoteke, iako stara hipoteka još uvijek postoji. Nova hipoteka će imati isti rang kao i još neispisana, a potraživanje koje je njome obezbjeđeno ne smije prevazilaziti iznos duga koji je obezbjeđen još neispisanom hipotekom. S obzirom da predbilježba kao vrsta upisa proizvodi pravna dejstva pod uslovom naknadnog opravdanja i u ovom slučaju važi isto pravilo. Stara hipoteka mora biti izbrisana u predviđenom roku od kada je dozvoljen upis nove hipoteke, jer se u protivnom predbilježena hipoteka briše po sili zakona. Vlasnik založene nekretnine ima mogućnost i da neispisanu hipoteku prenese na novog povjerioca i njome obezbjedi neko novo potraživanje, s tim što i u ovom slučaju novo potraživanje ne

⁷ Djelimično odstupanje od ovog pravila, mogao bi predstavljati institut takozvane antihreze, koji predstavlja situaciju kada hipotekarni povjerilac stiče pravo da predmet hipoteke upotrebljava i pribira prirodne ili civilne plodove koje on daje i da se na takav način djelimično namiri i prije dospelosti svog duga. Iz sadržine ovog pojma proizilazi da antihreza položaj hipotekarnog dužnika čini nepovoljnim jer ga lišava državnine ali i pruža mogućnost da se hipotekarni povjerilac nesrazmjerno obogati. Kao očigledno nepravedna, antihreza je zabranjena u većini zakonodavstava pa i našem.

⁸ Živković (2006: 32) u *Komentarima Zakona o hipoteci sa primerima ugovora*, registrom pojmova i priložima, govori o prirodi ovlaštenja hipotekarnog dužnika.

⁹ Rang, što na francuskom znači red, stepen ili vrsta, kako iz većine udzbenika iz stvarnog prava proizilazi, označava međusobni odnos više ograničenih stvarnih prava na istom predmetu a koja su podobna za međusobno upoređivanje, dok prvenstveni red određenog stvarnog prava označava njegovu prednost u naplati u odnosu na stvarna prava koja se po redu nalaze iza njega. U pravu postoje dvije vrste ranga, fiksni i klizeći, a mogu se i međusobno kombinovati.

¹⁰ Pomenuta ovlaštenja hipotekarnog dužnika proizilaze iz entitetskih zakona u BiH, koji regulišu materiju stvarnih prava, a slična rješenja predviđena su i u susjednim zemljama.

može biti veće od duga koji je bio obezbjeđen prijetnom hipotekom, a red namirenja stare hipoteke prenosi se i na novu. Hipotekarni dužnik se ne može odreći prava na raspolaganje neizbrisanom hipotekom, pri osnivanju hipoteke, ali ukoliko se prema nekome obavezao da će ishoditi brisanje određene hipoteke, pri čemu je ta obaveza i u odgovarajućim registrima adekvatno evidentirana, ipak neće moći raspolagati tom hipotekom.

Pomenuta ovlašćenja hipotekarnog dužnika, koja se odnose na raspolaganje rangom hipoteke, u praksi se mogu pokazati kao veoma povoljna, jer mu omogućavaju da njihovom realizacijom obezbjedi raniji rang namirenja i za neko novo potraživanje. To je posebno značajno kod kredita jer su kamatne stope niže i generalno uslovi kreditiranja povoljniji, ukoliko je red namirenja raniji.

Kao što je već u uvodnim izlaganjima napomenuto hipoteka kao oblik zaloge podliježe svim opštim principima založnog prava, međutim postoje određena odstupanja od ovih načela, kako bi se poboljšao položaj hipotekarnog dužnika. Naime kako iz važećeg zakonodavstva BiH proizilazi, ukoliko se zalog podijeli, založno pravo nastavlja da tereti sve novonastale dijelove, što je u skladu sa principom nedjeljivosti zaloge, međutim ukoliko se otuđi dio nekretnine koji je manji od jedne petine potraživanja, založni povjerilac se ne može protiviti otuđenju i oslobodjenju tog dijela nekretnine od založnog prava, ali pod uslovom da založni dužnik, za taj dio, daje odgovarajuće osiguranje ili preostali dio nekretnine pruža dovoljno osiguranje. Takođe, ukoliko je potraživanje obezbjeđeno zajedničkom, odnosno simultanom hipotekom¹¹, pa dođe do njegovog smanjenja, sud će na prijedlog hipotekarnog dužnika dopustiti da založno pravo bude ograničeno na samo neke od predmeta zaloge, ukoliko je to dovoljno za osiguranje ostatka potraživanja.

Veoma staro pravilo, ali i opšteprihvaćeno u savremenim pravnim sistemima jeste i pravo hipotekarnog dužnika da mu po naplati svih povjerilaca čija se potraživanja namiruju iz vrijednosti predmeta hipoteke, pripadne višak kupoprodajne cijene. Pravo na višak vrijednosti ili tzv. „hiperocha“¹² nastalo je još u grčkom i rimskom pravu a opšteprihvaćeno je i u savremenim pravnim sistemima, pa je tako i u entitetskim zakonima BiH koji regulišu materiju stvarnih prava između ostalog predviđeno i upravo spomenuto pravo hipotekarnog dužnika. Treba naglasiti da do viška vrijednosti uglavnom dolazi ukoliko je dug u fazi namirenja većinskim dijelom već isplaćen, ili je vrijednost hipotekovanog dobra dosta veća od vrijednosti obezbjeđenog potraživanja.

Pravo hipotekarnog dužnika koje dolazi do izražaja u završnoj fazi hipotekarnopravnog odnosa, jeste i ovlašćenje ovog lica da traži ispis hipoteke iz odgovarajućeg javnog registra. Hipoteka je realni teret na stvari, koji mora biti izbrisan iz javnih knjiga (ekstabilacija) kako bi i formalno – pravno prestao¹³, stoga je postojanje ovakvog mehanizma, na strani hipotekarnog dužnika, neophodno, mada ga ima i još određeni krug lica u zavisnosti od načina prestanka

---

¹¹ Zajednička ili simultana hipoteka, kako se uglavnom navodi u udzbenicima iz stvarnog prava, predstavlja situaciju kada je više nekretnina, koje su upisane u različite zemljišnoknjižne uloške, opterećeno u cilju obezbjeđenja istog potraživanja.

¹² Lazić (2009: 138) govori o pravu hipotekarnog dužnika na višak vrijednosti.

¹³ Budući da je za nastanak hipoteke neophodan opis u odgovarajuće javne registre i za prestanak ovog stvarnog prava, pored nastupanja činjenica koje vode prestanku hipoteke u materijalnom pogledu (otplata duga, oprost duga, odricanje povjerioca od potraživanja, konfuzija, konsolidacija, propast hipotekovanog dobra i dr.), potreban je i ispis iz odgovarajućih javnih registara, koji se vrši na zahtjev zakonom ovlašćenih lica.

hipoteke. Za ispis hipoteke iz odgovarajućih javnih registara vlasniku založene nekretnine je neophodno odobrenje hipotekarnog povjerioca odnosno takozvana brisovna dozvola.¹⁴ Ukoliko povjerilac odbije da izvrši ovu obavezu, hipotekarni dužnik ga na to može prinuditi sudskim putem. Kada govorimo o pravu hipotekarnog dužnika da traži ispis hipoteke iz javnih registara, značajno je spomenuti i institut amortizacije hipoteke, koji je predviđen u velikom broju savremenih zakonodavstava pa i našem i koji svoj smisao pronalazi u brisanju takozvanih starih hipoteka koje više ne služe svojoj svrsi. Postupak amortizacije se sprovodi u skladu sa zakonom predviđenom procedurom, a nadležni sud će dozvoliti brisanje hipoteke ukoliko utvrdi da su kumulativno ispunjene sve zakonske pretpostavke za to, a koje se odnose na protek vremena, nevršenje prava i nepostojanje titulara hipoteke.¹⁵

3. Obaveze hipotekarnog dužnika

Kao što je već istaknuto, zasnivanje hipotekarnopravnog odnosa za vlasnika založene nekretnine prvenstveno znači preuzimanje niza obaveza, kojih se mora striktno pridržavati.

Samim zasnivanjem hipoteke vlasnik založene nepokretnosti preuzima svoju elementarnu obavezu, da trpi namirenje na njenom predmetu i to pod zakonom propisanim uslovima i u slučaju da se hipoteka aktivira tj. da nastupe razlozi za prodaju hipotekovane nepokretnosti i namirenje duga iz njene kupoprodajne cijene. Dalja konkretizacija spomenute obaveze hipotekarnog dužnika podrazumijeva određene dužnosti ovog lica u završnoj fazi hipotekarnopravnog odnosa – fazi namirenja, a tu prvenstveno treba spomenuti obavezu vlasnika založene nekretnine (to se svakako odnosi i na neposredne držaoce), da saraduje sa povjericem u fazi namirenja, što prevashodno znači da omogući pristup hipotekovanoj nepokretnosti, kao i da je isprazni i da se iz nje dobrovoljno iseli kada dođe vrijeme za to. Ukoliko povjerilac ne uspije da namiri potraživanja u cijelosti, iz kupoprodajne cijene založenog dobra, dužnik mu ostaje dužan razliku koja se namiruje iz njegove ostale imovine. Obaveza trpljenja namirenja proizilazi iz same prirode založnog prava, tako da bi se u svakom slučaju podrazumijevala, čak i da nije zakonski izričito predviđena.

Propast predmeta hipoteke ne mora nužno voditi i prestanku založnog prava, budući da ukoliko dođe do njegove supstitucije drugim objektom, založno pravo nastavlja da važi u pogledu dobra kojim je hipotekovana nekretnina zamjenjena, a ukoliko je založeni objekat osiguran, založno pravo će nastaviti da postoji na isplaćenju sumi osiguranja (realna subrogacija). Dakle, ni u jednom ni u drugom slučaju neće doći do prestanka elementarne obaveze hipotekarnog dužnika.

Tokom trajanja hipotekarnopravnog odnosa, dužnik, odnosno vlasnik založene nepokretnosti mora se prema njoj odnositi ekonomski racionalno tj. sa pažnjom koju nameće standard dobrog domaćina, odnosno dobrog privrednika, kako ne bi umanjio njenu vrijednost, pa mu hipotekarni povjerilac u tu svrhu može nametnuti određene obaveze koje se konkretizuju u skladu

¹⁴ Pravo hipotekarnog dužnika da traži ispis hipoteke iz odgovarajućih registara i uslovi pod kojima se ovo pravo može realizovati, predstavljaju predmet precizne analize u *Komentarima Zakona o stvarnim pravima Federacije BiH*, Babić, Medić, Hašić, Povelakić, Velić (2014: 563).

¹⁵ Babić, Medić, Hašić, Povelakić, Velić (2004: 571-572) detaljno razrađuju pretpostavke amortizacije kao i sam postupak.

sa vrstom stvari koja je predmet hipoteke. Ukoliko hipotekarni dužnik prekrši ovu obavezu, odnosno čini nešto što ugrožava vrijednost založene nekretnine, domaćim važećim zakonodavstvom povjeriocu je omogućeno da svoje interese zaštiti time što će zahtjevati da dužnik prestane sa takvi radnjama, a u slučaju da ovaj ne odustaje od toga, povjerilac može zahtjevati naplatu obezbjeđenog potraživanja i prije njegove dospelosti. Važno je naglasiti da su i u uporednom pravu predviđena slična rješenja, tj mehanizmi putem kojih bi se hipotekarni dužnik onemogućio da svojim postupanjem osujeti realizaciju prava namirenja povjerioca, budući da zadržavanje svih vlasničkih ovlašćenja na njegovoj strani ostavlja prostor za takve zloupotrebe.

4. Zaključak

Učinkovita primjena sredstava obezbjeđenja potraživanja predstavlja veoma važan uslov pravne sigurnosti i neometanog funkcionisanja robno-novčanog prometa, kako unutar svake države, tako i na međunarodnom planu. Značaj ovih pravnih instituta posebno je veliki u nerazvijenim zemljama koje se nalaze u procesu tranzicije i svojinske transformacije jer doprinose stvaranju povoljne klime za prilagođavanje privrede ovih zemalja pravilima i uslovima tržišne ekonomije.

Stvarnim (realnim) pravima obezbjeđenja se efikasnije postižu pomenuti ciljevi, budući da se njihovom primjenom garancija postiže predmetom koji svojom vrijednošću odgovara za isplatu duga. Imajući u vidu činjenicu da su nekretnine stvari ograničene po broju i uglavnom veće vrijednosti u odnosu na pokretne stvari, hipoteka danas predstavlja posebno atraktivno stvarno sredstvo obezbjeđenja i u dužničko-povjerilačkim odnosima između fizičkih lica, a posebno na tržištu kapitala, gdje se za osiguranje kredita sve češće koristi upravo ovaj oblik zaloge. Činjenica da kredit obezbjeđen hipotekom, odnosno hipotekarni kredit, predstavlja osnovnu polugu razvoja savremene privrede, takođe ukazuje na značaj hipoteke, kao sredstva obezbjeđenja koje se u njihovom slučaju često koristi.

U okviru pravne regulative ovog izuzetno značajnog segmenta založnog prava, posebnu pažnju treba posvetiti samoj sadržini hipotekarnopravnog odnosa, tj pravima i obavezama osnovnih subjekata ovog stvarnopravnog odnosa, a to su povjerilac obezbjeđenog potraživanja i vlasnik založene nekretnine. Kao što je u radu već istaknuto, u savremenim zakonodavstvima uočena je tendencija pomjeranja težišta sa dužnika ka povjeriocu, odnosno uvođenje novih rješenja i preuobličavanje starih u cilju što učinkovitije zaštite prava i interesa prevashodno povjerilačke strane. Međutim, iako je brzo i efikasno namirenje potraživanja koje je obezbjeđeno hipotekom, osnovni imperativ prilikom formulisanja pravnih normi kojima se reguliše ova materija, ne treba zanemariti ni interese hipotekarnog dužnika, koji se u ovom odnosu svakako nalazi u manje povoljnom položaju, budući da je izložen stalnom pritisku i strahu da će, ukoliko svoj dug ne namiri o dospelosti, doći do prodaje nekretnine koju je založio, dok povjerilac i ne mora pretjerano da zalazi u solventnost dužnika jer mu, u slučaju ne naplate duga o dospelosti, na raspolaganju stoji mogućnost prodaje založenog dobra.

U fazi zasnivanja hipotekarnopravnog odnosa, interese hipotekarnog dužnika potrebno je zaštititi adekvatnom pravnom regulacijom mogućih načina konstituisanja ovog oblika zaloge, a pogotovu kada je u pitanju zaključivanje ugovora o hipoteci. Poboljšanje pravnog položaja vlasnika založene nekretnine u početnoj fazi ovog stvarnopravnog odnosa prvenstveno treba zaštititi

propisivanjem takozvanih zabranjenih klauzula, tj. odredaba koje bi bile ništave ukoliko bi bile ugovorene, a kojima se položaj hipotekarnog dužnika čini nepovoljnijim jer predstavljaju redukciju nekih njegovih važnih ovlaštenja u toku trajanja ovog odnosa.

Tokom samog trajanja hipotekarnopravnog odnosa, vlasniku založene nekretnine je neophodno omogućiti da neometano realizuje sva ovlaštenja koja mu po zakonu pripadaju, ali vodeći pri tome računa da u ostvarenju tih ovlaštenja ne prekorači njihove granice i time osujeti pravo namirenja hipotekarnog povjerioca.

Mogućnost hipotekarnog dužnika da raspolaže rangom neispisane hipoteke, koju predviđa veliki broj savremenih zakonodavstava, u praksi može biti vrlo povoljna jer mu omogućava da time obezbjedi prvenstveni red i za neko buduće potraživanje, što je, kao što je u tekstu već istaknuto, veoma poželjno pogotovu kod kredita.

U završnoj fazi hipotekarnopravnog odnosa, fazi namirenja, vlasniku založenog dobra, potrebno je omogućiti obavještenost o svim relevantnim činjenicama u postupku prodaje hipotekovane nekretnine i to nizom proceduralnih pravila koja bi trebalo propisati procesnim zakonodavstvom koje reguliše postupak izvršenja.

Pravo da traži ispis hipoteke iz odgovarajućih registara, takođe predstavlja značajno ovlaštenje hipotekarnog dužnika, koje ni u kom slučaju ne bi smjelo biti osujećeno, ali je potrebno precizno regulisati uslove i postupak po kome bi vlasnik založene nekretnine ovo pravo mogao realizovati.

Iako u BiH postoje entitetski zakoni koji na dosta sličan način regulišu založno pravo, možda bi još povoljnije rješenje bilo, kompletno pravno uređenje hipoteke izdvojiti u poseban zakon koji bi na jedinstven način, za cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine regulisao ovaj oblik za-loge. Sugestija koja bi se mogla uputiti zakonodavcu ukoliko se opredjeli na ovakav korak jeste da bi, pored materijalnih i procesnih pravila kojima se reguliše hipoteka, a koja već postoje u domaćim važećim zakonima, nužno bilo preuzeti i neka napredna rješenja iz razvijenih pravnih sistema, odnosno izvršiti uvođenje nekih novina i preuobličavanje postojećih pravila kako bi se domaće pravo što više približilo razvijenim evropskim i svjetskim pravnim sistemima.

Na samom kraju, veoma je važno napomenuti, da je i najnapredniju pravnu regulativu, potrebno prilagoditi njenom faktičkom okruženju, odnosno društveno-ekonomskim prilikama u kojima egzistira. U konkretnom slučaju to bi značilo da je neophodno ustanoviti institucije i mehanizme putem kojih bi pravne norme kojima je regulisana oblast hipoteke, bile dosljedno i primjenjene.

LITERATURA

- Babić I., Medić, D., Hašić, E., Povelakić, M., Velić, L. (2014). *Komentar zakona o stvarnim pravima Federacije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo.
- Kovačević-Kuštrimović, R. i Lazić M. (2006.). *Stvarno pravo*. Niš.
- Lazić, M. (2009). *Prava realnog obezbeđenja*. Niš.
- Nikolić, D. (2007). *Osnovni izvori stvarnog prava*. Novi Sad.
- Stanković, O. i Orlić, M. (1996). *Stvarno pravo*, deveto izdanje. Beograd.
- Živković, D. (2006), *Komentar zakona o hipoteci sa primerima ugovora, registrom pojmova i priložima, prvo izdanje*. Beograd.

IZVORI

Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima Brčko distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 11/01, 8/03, 40/04, 19/07).

Zakon o stvarnim pravima Federacije BiH (*Službene novine F BiH*, br. 66/13);

Zakon o stvarnim pravima Republike Srpske (*Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 124/08, 95/11).

Zakon o hipoteci Republike Srbije (*Službeni glasnik RS*, br. 115/2005).

Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima Republike Hrvatske (NN 91/96, 68/98, 137/99, 22/00, 73/00, 129/00, 114/01, 79/06, 141/06, 146/08, 38/09, 153/09, 143/12).

Zakon o hipoteci Republike Crne Gore (*Službeni list Republike Crne Gore*, br. 52/2004).

Biljana Petrovic, M.A.

LEGAL STATUS OF THE OWNER OF A PLEDGED PROPERTY IN LEGAL RELATIONS IN MORTGAGE

Summary

Overall legal regulations of mortgage, as a form of security, represent one of the key factors in unimpeded functioning of pledgee-pledgor relationship, both between natural persons and legal entities. In order to raise national mortgage law to European or world standards, it is primarily necessary to have adequate legal mechanisms incorporated in the national legislation, to achieve a balanced status between a pledge and a pledgor in legal relations in mortgage. Considering that contemporary legislations treat mutual rights and obligations of primary subjects of this legal relation in such a way so as to primarily tend to protect the interests of a pledgee, a question arises if the status of a pledgor, as the owner of a pledged property has been sufficiently secured. This paper represents an analysis of the legal status i.e. rights and obligations of a pledgor in legal relations in mortgage, based on relevant legislation of Bosnia and Herzegovina and of the countries in the region, as well as on adequate resources.

Key words: securities, mortgage, pledgor, rights, obligations.

KORUPCIJA I ORGANIZOVANI KRIMINAL U BOSNI I HERCEGOVINI I U ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

SAŽETAK: Korupcija predstavlja društveno negativnu pojavu koja znatno ugrožava pravnu sigurnost i ravnopravnost građana i pravnih lica. Organizovani kriminal postoji u skoro svim zemljama svijeta i pokazuje tendenciju povećanja. S obzirom na činjenicu da postoji rast organizovanog kriminaliteta zemlje se svakodnevno suočavaju sa potrebom sprečavanja i suzbijanja kriminaliteta kao negativne društvene pojave. Organizovani kriminal u svom sadržaju obuhvata organizovanost, planiranje, podjelu zadataka, discipline i odgovornost unutar kriminalne organizacije, čiji je cilj ostvarenje dobiti i profita. Obilježja organizovanog kriminaliteta su: postojanje kriminalne organizacije, organizacija uspostavljena na hijerarhijskim osnovama i sa mrežnom strukturom fleksibilnosti u radu i tendencijom uključivanja i ostavriavanja uticaja u organima vlasti, privrednim i političkim strukturama, upotrebi nasilja i korupcije kao metoda rada i ostvarivanju profita kao krajnjeg cilja. U djelatnost organizovanog kriminaliteta ubrajaju se: trgovina narkoticima, korupcija, trgovina ljudima, pranje novca i reket, može se reći da terorizam spada u djelatnost organizovanog kriminaliteta. Osnovni ciljevi države u borbi protiv organizovanog kriminaliteta su: povećanje efikasnosti u borbi protiv organizovanog kriminala odgovarajućom primjenom edukativnog i represivnog djelovanja kao i oduzimanje imovine proistekle izvršenjem krivičnog djela, razvijanje međunarodne saradnje u borbi protiv svih oblika organizovanog kriminala uz intenzivnije učešće u međunarodnim organizacijama, harmonizacija pravnih propisa u Bosni i Hercegovini. Zadatak države kako u sadašnjosti, tako i u budućnosti je podizanje svijesti civilnog društva i edukacija građana o rizicima i štetnim posljedicama koje organizovani kriminal ima na društvo u cjelini. Bitan zadatak države je jačanje kapaciteta ljudskih i materijalnih svih subjekata u Bosni i Hercegovini koji učestvuju u borbi protiv organizovanog kriminaliteta.

KLJUČNE RIJEČI: organizovani kriminal, korupcija, mito, prevencija, sprečavanje, suzbijanje, organizovanost, i kriminalna organizacija.

1. Uvod

Organizovani kriminal je društveno negativan pojava i vrsta nezakonite radnje u kojoj postoji organizacijska struktura slična korporaciji ili udruženju. Osnovi cilj organizovanog kriminala je sticanje materijalne koristi ili dohotka. Primjeri kriminalnih organizacija su: talijanska mafija, japanske Jakuze, pirati, itd. Dohotak se stiče prodajom droge, prostitucijom, krijumčarenjem oružja, švercom, pranjem novca, piratsvo u muzici i filmovima, pornografiji, trgovanje sa zemljama pod embargom i ostalim zabranjenim radnjama.

Organizovani kriminal u svom sadržaju pored organizovanosti, planiranja, podjele zadataka, discipline i odgovornosti unutar kriminalne organizacije čiji je cilj ostvarenje dobiti i profita, obuhvata i određenu vezu sa državom i pojedinim njenim organima, u vidu saradnje organa koji primjenjuju zakon sa onima koji ga ne poštuju i žele da ga izigraju. Korupcija predstavlja društveno negativnu pojavu koja znatno ugrožava pravnu sigurnost i ravnopravnost građana i pravnih lica. Korupcija je prisutna u svim zemljama savremenog svijeta sa tendencijom ekspanzije.

---

* monikaradetic@hotmail.com

2. Pojam korupcije i organizovanog kriminaliteta

Korupcija je negativna društvena pojava koja negativno utiče na sve sfere društvenog života, javlja se zbog nepostojanja adekvatnih zakona, zbog slabljenja morala, i stvaranja nepovjerenja u državu i njene organe. Korupcija u značajnoj mjeri ugrožava pravnu sigurnost i ravnopravnost građana i pravnih lica. Organizovani kriminal u svom sadržaju pored organizovanosti, planiranja, podjele zadataka, discipline i odgovornosti, unutar kriminalne organizacije, čiji je cilj ostvarivanje dobiti i profita obuhvata i određenu vezu sa državom i pojedinim njenim organima, u vidu saradnje organa koji primjenjuju zakon i onih koji ga nepoštuju i žele da ga izigraju.

Pod organizovanom kriminalnom grupom podrazumjeva se grupa od tri ili više lica, koja postoji određeno vrijeme i djeluje sporazumno u cilju vršenja jednog ili više krivičnih djela za koja je propisana kazna zatvora najmanje tri godine ili teža kazna, radi sticanja, posredno ili neposredno, finansijske ili druge koristi.

2.1. Pojavni oblici organizovanog kriminala

Organizovano kriminalno djelovanje ispoljava se na različite načine pri čemu se može konstatovati da su oni oblici organizovanog kriminala kod kojih je došlo do saradnje sa državom i njenim organima, na višem nivou organizovanosti, tako da mnoge kriminalne organizacije nastoje da ostvare određenu spregu sa državom i njenim organima.

Dostupna saznanja ukazuju na postojanje različitih pojava oblika organizovanog kriminala na području BiH i to u njegovim različitim aspektima ispoljavanja (nedozvoljena proizvodnja i promet opojnim drogama, nedozvoljeni promet oružjem i vojnom opremom, trgovina ljudima, krijumčarenje ljudi i ilegalne migracije, privredni kriminal i poreske utaje, krivotvorenje novca i drugih hartija od vrijednosti, zloupotreba službenog položaja, visoko tehnološki kriminal, krađa i preprodaja motornih vozila, ucjene, iznude, otmice, razbojničke krađe i dr).

Organizovani kriminalitet je štetan za društvo u bilo kojoj fazi razvoja, a posebno za ona društva koja se nalaze u fazi tranzicije i demokratskog preobražaja. Istraživanja koja sam provela ukazuju na to da organizovani kriminalitet u BiH u značajnoj mjeri određuju tri činioca-faktora: geopolitički položaj, tranzicijski procesi u zemlji i okruženju i poremećeni društveno-ekonomski sistem vrijednosti.

2.2. Karakteristike organizovanog kriminala u BiH

Značajne karakteristike organizovanog kriminala su sljedeće: svaki član kriminalne organizacije ima unaprijed određeni, odnosno očigledno određivi zadatak ili ulogu; djelatnost kriminalne organizacije planirana je na duže vrijeme ili za neograničeni vremenski period; djelatnost organizacije zasniva se na primjeni određenih pravila unutrašnje kontrole i discipline članova; djelatnost organizacije planira se i vrši u međunarodnim razmjerama; u vršenju djelatnosti primjenjuju se nasilje, zastrašivanje ili da postoji spremnost za njihovu primjenu; u vršenju djelatnosti koriste se privredne ili poslovne strukture, pranje novca i nezakonito stečene dobiti, i postoji uticaj organizacije ili njenog dijela na političku vlast.

2.3. Analiza stanja korupcije i organizovanog kriminala u BiH

Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska se teško mogu odvojeno posmatrati, bar kada je u pitanju aktivnost organizovanih kriminalnih grupa na ovom području. Ratni sukobi i posleratni haos omogućili su nastajanje mnogih oblika organizovanog kriminaliteta, a skoro isti pojavni oblici organizovanog kriminaliteta prisutni su na prostoru oba entiteta. Za vrijeme ratnih dešavanja cvijetala je trgovina oružjem, naftom i naftnim derivatima i cigaretama. Prema izvještaju Savjeta Evrope o stanju u oblasti organizovanog i privrednog kriminala u jugoistočnoj Evropi, glavne opasnosti koje prijete BiH su droga, trgovina ljudima i privredni kriminalitet.

Organizovane forme i nosioci teških oblika kriminaliteta u prvim poslijeratnim godinama uspjeli su vrlo vješto da se infiltriraju u organe političke i državne moci, te su u tom kontekstu i dalje zadržali svoj uticaj u mnogim sferama života i rada. Takvim postupanjem organizovani kriminalitet već niz godina predstavlja dio sveukupnog života na ovim prostorima. Posebno je značajno istaći prisustvo različitih oblika organizovanog kriminaliteta u oblasti privatizacije, koji već nekoliko godina na području Republike Srpske i Bosne i Hercegovine predstavljaju veoma problematičnu aktivnost.

Krijumčarenje vozila je bilo veoma zastupljeno u sferi organizovanog kriminalnog djelovanja, kako na području Federacije, tako i na području Republike Srpske. Auto-pijace u Federaciji zatrpane su korišćenim automobilima sa stranim zoll-tablicama, a da uvoznici nisu platili carinu. Ono što je specifično za Republiku Srpsku, i što je kulminiralo nakon okončanja ratnih sukoba, jeste masovno pustosenje šumskog bogatstva, koje je poprimilo razmjere ekološkog genocida.

Nakon provedenih analiza i proučavajući dostupnu literaturu smatram da je Bosna i Hercegovina u sigurnosnom smislu nedovoljno istraženo područje. Činjenica je da su političke odluke u BiH obično neblagovremene, da se reforme provode sporo, da se ulažu nedovoljni naponi na konsolidaciji i usklađivanju krivičnog sistema sa agencijama za provedbu zakona koje su nepovezane i nekordinirane uz odsustvo prikupljanja i blagovremene razmijene informacija zbog čega borba protiv organizovanog kriminala ostaje neadekvatna u odnosu na stvarni problem.

Organizovani kriminalitet u BiH određuju tri faktora: geopolitički položaj, tranzicijski procesi u zemlji i okruženju i poremećeni društveno-ekonomski sistem vrijednosti. Kriminalne organizacije dobro su povezane na području BiH a isto tako i sa drugim kriminalnim grupama u inostranstvu, a najviše sa grupama iz Crne Gore, Srbije, Hrvatske, Makedonije, Albanije, Slovenije i Turske. Organizovane kriminalne grupe imaju štetan uticaj na privredni i ekonomski razvoj BiH. Osnovni metod djelovanja organizovanih kriminalnih grupa je: ulaganje velikih suma nelegalno stečenog novca u legalne tokove, kao i za korumpiranje pripadnika državne administracije, kako bi se došlo do zaštićenih informacija i ostvario uticaj na tok i ishod krivičnog progona.

Nemoguće je precizno izračunati materijalno-finansijsku štetu koju Bosni i Hercegovini nanosi organizovani kriminalitet, ali je sasvim sigurno da je ona velikih razmjera. Imajući u vidu geostrateški položaj Bosne i Hercegovine, te značaj tzv. „Balkanske rute“ koja jednim svojim djelom prolazi kroz Bosnu i Hercegovinu, može se smatrati da nedozvoljeni promet opojnim drogama predstavlja jedan od najznačajnijih aktivnosti organizovanih kriminalnih grupa koje djeluju na području BiH. Podaci o zaplenjenim količinama potvrđuju ovu činjenicu, mada zaplijene količine predstavljaju tek mali dio od onoga za što se pretpostavlja da je ukupna količina

droge koja se krijumčari kroz, ili u Bosni i Hercegovini. Kriminalne egrupe iz BiH značajan dio svojih nelegalnih aktivnosti usmjeravaju na organizovanje nabavke, transporta, skladištenja i distribucije narkotika.

Činjenica je da je u poslednjih nekoliko godina od strane agencija za provođenje zakona zemalja zapadne Evrope oduzeta i zaplijenjena veća količina heroina od državljana BiH dokazuje i visok stepen umiješanosti u krijumčarenje heroina velikog broja lica sa ovih prostora.

Dio Zapadnog Balkana, a samim tim i Bosna i Hercegovina, postala je izvorište trgovine oružja, naročito nakon oružanih konflikata u poslednjoj deceniji prošlog vijeka, koje je preostalo kao veliki „višak“ naoružanja. Za krijumčarenje oružja BiH je tranzitna zemlja, ali i zemlja izvorišta i odredišta. Aktivnosti nelegalne trgovine naoružanjem i vojnom opremom su prisutne. Prema dostupnim saznanjima najprisutnija je pojava trgovina oružjem vojnog porijekla zaostalog iz proteklih ratni sukoba ili iz vojnih skladišta. I u ovo vrsti nelegalne trgovine saradnju ostvaruju kriminalne grupe sa područja BiH te iz susjednih zemalja (Crna Gora, Srbija, Hrvatska), što upućuje na zaključak da ovaj vid kriminala ima međunarodnu dimenziju sa jakim obilježjima organiziranosti.

Jedan od oblika kriminala koji u poslednje vrijeme sve više poprima elemente organiziranosti na prostorima BiH svakako su krađe i preprodaja ukradenih motornih vozila. Osobe koje se bave ovim vidom kriminala su veoma organizirane i opremljene sofisticiranom opremom. Na ovakvu konstataciju upućuju i podaci da je razotkriven veći broj organizovanih grupa koje su se bavile krađom i prepodajom vozila.

Činjenica je da kriminalne grupe ostvaruju dobru saradnju bez obzira na kantonalne i entitetske granice unutar BiH, a isti slučaj je i sa međudržavnim granicama koje im ne predstavljaju nikakvu prepreku. Grupe lica vrše odabir i otuđenje ciljanih vrsta i marki motornih vozila najčešće njemačke proizvodnje kao što su; „VW-tipovi Golf i Passat“, „Audi“, „Mercedes“, „BMW“, koja su se zatim uhodanim kanalima transportovala do krajnjih destinacija.

Poseban modus kriminala sa vozilima na području BiH je krađa vozila a potom ucijena uz zahtijev vlasniku za otkup vlastitog vozila. Nerijetko vlasnici daju traženi iznos novca ali budu prevareni i vozilo im ne bude vraćeno, a od strane kriminalne grupe vozilo se „izreže“ i prodaje u djelovima.

Poslednjih godina Bosna i Hercegovina se osim tranzita ili odredišta, često pojavljuje i kao zemlja porijekla žrtava trgovine ljudima, najčešće u cilju seksualne i radne eksploatacije. Bosna i Hercegovina se nalazila u centru tranzitnih ruta za legalan i ilegalan promet roba i ljudi. Niz godina unazad se upravo „Balkanskom rutom“, ka zemljama Evropske unije vršilo krijumčarenje državljana afroazijskih zemalja, kao i lica albanske i turske nacionalnosti. Učestalo presjecanje lanaca od strane nadležnih organa BiH i država u okruženju, kao i primjena Protokola o provođenju zajedničkih patrola uz zajedničku granicu što je BiH potpisala sa susjednim državama (Hrvatska, Srbija, Crna Gora) imalo je posljedicu da se u poslednje vrijeme odvijaju ilegalne migracije u višestrukosmanjenom intenzitetu u odnosu na raniji period. U pojavi ilegalnih migracija preko teritorije BiH kao tranzitne zemlje, poslednjih godina je sve prisutnija i ekonomska migracija domaćeg stanovništva.

3. Korupcija, pranje novca, ilegalna trgovina visokotarifne robe, i visokotehnološki kriminal (tzv. „kompjuterski kriminal“)

Korupcija predstavlja društveno negativnu pojavu koja znatno ugrožava pravnu sigurnost i ravnopravnost građana i pravnih lica. Korupcija ima negativno dejstvo u svim sferama društvenog života, i utiče na nepostojanje zakona, slabljenje morala, i stvaranje nepovjerenja u državu i njene organe. Korupcija je odnos koji se zasniva zloupotrebom ovlašćenja u javnom ili privatnom sektoru u cilju sticanja lične koristi ili koristi za drugoga. Organizovani kriminalitet neodvojivo je povezan za korupciju, a prije svega u organima vlasti na svim nivoima. Korupcijom su posebno pogođeni obrazovni i zdravstveni sektor, lokalna samouprava, pravosuđe, carina i policija.

U slučajevima korupcije u državnim organima i javnim službama narušava se zakonska procedura, profesionalna etika i moral, i samim tim povređuju se prava građana na socijalnu zaštitu, obrazovanje, medicinski tretman i fer i pravično suđenje.

Pranje novca predstavlja spoj između opšteg i privrednog kriminala i jedan je od bitnijih faktora organizovanog kriminala. Novac stečen vršenjem predikatnih krivičnih djela ulaže na teritorijim Bosne i Hercegovine. Takođe, nezakonito stečen novac transformiše se van granica BiH na privatne račune fizičkih lica, kao i na račune firmi „off shore“ firmi koje se osnivaju za tu namjenu. Novac stečen na nelegalan način u inostranstvu unosi se u zemlju, fizički ili putem bankarskih transfera i ulaže u nekretnine u BiH, čemu pogoduje nepostojanje ili nezadovoljavajuća primjena propisa o porijeklu imovine. Proces privatizacije u BiH u velikoj mjeri omogućio je ulaganje „prljavog“ novca u kupovinu pravnih lica koja se privatizuju. Problem krivotvorenja novca nakon uvođenja jedinstvene evropske valute Eura, u značajnoj mjeri prisutan je u BiH.

Najčešće krivotvorene novčanice koje se stavljaju u promet su u apoeniu od 100 Eura, dok je u posljednje vrijeme evidentan porast stavljanja u opticaj krivotvorenih novčanica valute KM, u apoenima od 20 KM i 50 KM, posebno na teritoriji sjeveroistočne Bosne. U posljednje vrijeme u BiH je uočeno postojanje kriminalnih grupa koje se bave falsifikovanjem i zloupotrebom platnih kartica, koje su sve češće sredstvo plaćanja u našoj zemlji.

Ilegalna trgovina visokotarifne robe, odnosi se najčešće na cigarete, naročito je prisutna na pograničnom području između BiH i Crne Gore, a u nešto manjem obimu između Srbije i BiH, odnosno Hrvatske i BiH. U nezakonite aktivnosti ilegalne trgovine visokotarifnom robom (posebno cigaretama) uključuje se veći broj lica kako sa područja BiH, tako i sa područja susjednih zemalja (Srbija, Crna Gora, i Hrvatska). To ukazuje da ova podjela ima karakter međunarodnog organizovanog kriminala u okviru kojeg svako od uključenih lica u lanac ilegalne trgovine ima svoju ulogu (nabavka, transport do granice, preuzimanje, lagerovanje na usputnim i krajnjoj destinaciji, transport i distribucija do krajnjeg korisnika – potrošača).

Visokotehnološki kriminal (tzv. „kompjuterski kriminal“) karakteriše veće uključivanje organizovanog kriminala u korišćenje računara prilikom distribucije opojnih droga, dječije pornografije, zloupotrebe platnih kartica, elektronski transfer novca koji nudi mogućnosti za brzo i pouzdano „pranje novca“, većem uključivanju maloljetnih lica u izvršenje težih krivičnih djela, krađa identiteta i zloupotreba u elektronskoj trgovini. Trenutna situacija u oblasti visokotehnološkog kriminala ukazuje na činjenicu da je sstopa porasta ove vrste kriminala i broja povratnika u

izvršenju ovih krivičnih djela u porastu, naročito u domenu neovlašćenog pristupa zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka i povredi prava intelektualne svojine.

4. Korupcija i organizovani kriminal u zemljama u okruženju u Sloveniji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, i Srbiji

Na prostorima bivših jugoslovenskih republika organizovani kriminalitet se afirmisao nakon 90-tih godina prošlog vijeka. Do tada se nije priznavalo postojanje ove pojave, što je bilo karakteristično i za mnoge druge zemlje svijeta. Hrvatska, a posebno Slovenija, i danas minimiziraju postojanje ove pojave, mada brojni pokazatelji ukazuju na njeno postojanje. Iako su pojedini pojavni oblici ove pojave bili evidentni na ovim prostorima i prije tog perioda, može se konstatovati da su to ipak bili početni oblici koji su bili izraženi u manjem i nezabrinjavajućem obimu. Do ozbiljnije ekspanzije pojave dolazi početkom 90-tih godina, nakon raspada bivše Jugoslavije i ratnog haosa, kada su na ovim prostorima eskalirali brojni fenomenološki oblici organizovanog kriminaliteta.

Ratni sukobi na ovim prostorima proizveli su tzv. „ratni organizovani kriminal“, koji se manifestovao u organizovanim oblicima krijumčarenja oružja, municije, eksploziva i druge vojne tehnike i opreme, što je vrlo često činjeno u organizaciji političkih i vojnih rukovodstava pojedinih republika.

Organizovani kriminal u Sloveniji ozbiljnije se javio tek poslednjih godina, nakon izdvajanja iz bivše Jugoslavije. Istraživanjem organizovanih grupa kriminalaca u Sloveniji, kod većeg broja njih otkrivene su određene veze sa drugim organizacijama izvan granica ove zemlje, što im daje obilježja transnacionalnog kriminaliteta. Te veze se uglavnom odnose na zemlje bivše Jugoslavije, ali i Italije, Mađarske, Rumunije, Bugarske, Turske, Albanije, Njemačke, Holandije, Belgije, Francuske, Španije, Velike Britanije, pa i skandinavskih zemalja.

Što se tiče oblika kriminalnih djelatnosti sa aspekta organizovanog kriminaliteta, oni se posebno odnose na trgovinu narkoticima iz istočno evropskih zemalja, podvođenje i prostituciju, kao i ilegalan promet žena u tu svrhu, ilegalnu imigraciju, trgovinu ukradenim vozilima, trgovinu starteškim resursima, pranje novca, i šverc oružja.

Crna Gora je vrlo zanimljivo područje za mnoge organizovane kriminalne aktivnosti. Krijumčarenje narkotika, cigareta, vozila, korupcija, pranje novca, reket i drugi oblici kriminala, prepoznatljivi su na ovom području. Organizovani kriminal i korupcija u svim sferama društvenog života prisutni su u velikoj mjeri i u Hrvatskoj.

Količine i učestalost otkrivene i zaplijenjene droge u poslednjih nekoliko godina – više stotina kilograma raznih narkotika, ne samo u Crnoj Gori, već i u Srbiji, Hrvatskoj ili Republici Srpskoj – sve više upućuju na zaključak da glavni švercerski putevi i centri za rasturanje narkotika vode preko Crne Gore i nalaze se u njoj.

U Srbiji je od devedesetih godina prošlog vijeka organizovani kriminalitet dobio nove, savremene forme zahvaljujući mnogobrojnim uslovima i uzrocima koji su u direktnoj uzročnoj vezi sa organizovanim oblicima kriminalne djelatnosti.

Oružani obračuni u srpskom podzemlju, borba za preuzimanje kriminalne vlasti na određenom području, likvidacije suparničkih grupa i pojedinaca u klasičnim dobro organizova-

nim „sačekusama“, podmetanje ili bacanje bombi, ili drugih eksplozivnih naprava u stanove, poslovne prostore ili automobile, otmice i slično, kulminirali su poslednjih desetak godina.

Ovakvo stanje posebno je izraženo u Beogradu, koji je za organizovani kriminalitet i najinteresantniji po mnogo čemu, ali se pojava sve više ispoljava i u drugim većim gradovima Srbije, prije svega u Novom Sadu i Nišu. Zahvaljujući društveno-ekonomskim i političkim prilikama kroz koje Srbija prolazi, organizovani kriminalitet je ojačao, stvoreni su ili se tek stvaraju brojni mafijaski klanovi i kriminalne grupe, posebno u Beogradu, koji predstavljaju izuzetnu opasnost za samu zamlju. Surčinski, zemunski, voždovački, rakovački, bežanijski ili klanovi sa Zvezdare, Novog Beograda i slično, ne prezaju ni od vršenja najtežih zločina.

Uostalom, ubistvo premijera Zorana Đinđića to najbolje i potvrđuje. Sticanje enormnog profita i borba za moć i prevlast na srpskom asfaltu, ključni su ciljevi svih tih mafijaških klanova i grupa. Da bi ostvarili postavljene ciljeve, srpsko podzemlje pokušava, i uz pomoć korupcije i uspijeva, da u svoj kriminalni plan uključi i predstavnike organa vlasti, političkih partija, pravosuđa, policije, inspekcijских organa, carine, medija i slično. Uostalom, sve to potvrđuje nedavno razotkriveni i razbijeni „zemunski klan“, koji je u svojoj dugogodišnjoj kriminalnoj aktivnosti, pod okriljem utucajnih pojedinaca iz vlasti, pravosuđa, policije, političkih partija i slično, ovladao srpskim podzemljem, i obezbjedio ogromno bogastvo stečeno kriminalnim radnjama.

5. Institucionalni okvir za borbu protiv organizovanog kriminala

Normativno pravni okvir borbe protiv organizovanog kriminaliteta predstavlja usvajanje strategije. Strategija koja se usvaja treba da je utemeljena na svim važećim zakonima, konvencijama, bilateralnim i multilateralnim ugovorima kao i drugim pravnim aktima donijetim i usvojenim do dana stupanja na snagu strategije. Bosna i Hercegovina je u proteklom periodu ratifikovala najvažnije konvencije koje se odnose na borbu protiv organizovanog kriminala. Uspostavljanje savremenog zakonskog okvira u skladu sa relevantnim međunarodnim standardima predstavlja jedan od ključnih sistematskih uslova za efikasnu borbu protiv organizovanog kriminala u BiH.

Vijeće ministara BiH kao nosilac izvršne vlasti, usmjerava i usklađuje rad organa državne uprave i vrši nadzor nad njihovim radom. Politička volja Vijeća Ministara i drugih subjekata političkog sistema ima veoma važnu ulogu u borbi protiv organizovanog kriminala. Od riješenosti i sposobnosti činilaca političkog sistema da se obračunaju sa organizovanim kriminalom zavisi njen uspjeh. Zbog toga postojanje političke stabilnosti i volje za usvajanje i sprovođenje odgovarajućih propisa, kao i jačanje državnih organa odnosno institucionalnog okvira predstavlja uslov za usvajanje i sprovođenje strategije za borbu protiv organizovanog kriminaliteta. Na nivou BiH u okviru Ministarstva sigurnosti BiH djeluju agencije koje se bave suzbijanjem organizovanog kriminaliteta (predstavljaju institucionalne kapacitete u borbi protiv suzbijanja organizovanog kriminaliteta) a to su:

- Državna agencija za istrage i zaštitu (SIPA),
- Granična policija BiH (GP BiH),
- Ured sa saradnju sa Interpolom (NCB Interpol Sarajevo).

6. Mjere države u borbi protiv organizovanog kriminaliteta

Proučavajući dostupnu literaturu zaključujem da su predviđanja daljeg kretanja i razvijanja organizovanog kriminala u BiH vidljiva i sa tendencijom rasta i pojave novih oblika organizovanog kriminaliteta, s toga je neophodno da država preduzme niz mjera u suzbijanju i sprečavanju organizovanog kriminaliteta. Država može preduzeti normativno pravne mjere.

Normativno pravne mjere države odnosile bih se na to da je neophodno sačiniti jedinstvenu definiciju organizovanog kriminaliteta, koja bi bila usklađena sa evropskim i međunarodnim standardima. Procijena normativno pravnog okvira u smislu revidiranja postojećih zakona i usvajanja novih i neophodno je nastaviti sa pristupanjem BiH međunarodnim konvencijama sa potpunom i dosljednom primjenom međunarodnih preporuka i standarda u borbi protiv organizovanog kriminaliteta. Obezbjediti i razvijati kvalitetne, školovane i sposobne kadrove u svim organima i institucijama odgovornim za sprovedene usvojene strategije za borbu protiv organizovanog kriminaliteta. Država treba da omogući subjektima civilnog društva pružanje doprinosa u razvoju svijesti civilnog društva u borbi protiv organizovanog kriminaliteta kroz mehanizme bolje saradnje sa nadležnim agencijama za borbu protiv organizovanog kriminala.

7. Zaključna razmatranja

Korupcija ostvaruje negativno dejstvo u svim sferama života i utiče na nepoštovanje zakona, slabljenje morala, i stvaranje nepovjerenja u državu i njene organe. Iz istraživanja proizilazi da su osnovni uzroci korupcije: bezakonje i nepostojanje pravne države, neefikasnost sudskog sistema, rat, loše zakonodavstvo a djelimično i nasledje prethodnog komunističkog sistema. Neiminovno se nameće zaključak da organizovani kriminalitet predstavlja prijetnju i rizik po nacionalnu sigurnost što zahtijeva pojačan kriminalistiko-obavještajni rad i razmjenu podataka. Iako je saradnja sigurnosnih sa obavještajno sigurnosnom službom na zadovoljavajućem nivou, treba razmotriti mogućnost daljeg unapređenja razvoja ove saradnje ka još uspješnijem i efikasnijem sistemu zasnovanom na novim saznanjima i iskustvima, kako domaćih tako i stranih subjekata u borbi protiv organizovanog kriminaliteta.

Saradnja građana sa nadležnim organima doprinosi prevenciji i sprečavanju širenja organizovanog kriminaliteta. Uticaj medija na razvoj svijesti građanstva o negativnim posledicama organizovanog kriminaliteta je od nesumljivog uticaja na društvo i predstavlja nezaobilazan faktor u borbi protiv organizovanog kriminaliteta, posebno kroz objektivno izvještavanje o pojavnim oblicima, kao i ukazivanje na posledice koje ova pojava ima za društvo. Smatram da je od presudnog značaja za suzbijanje organizovanog kriminaliteta saradnja između udruženja građana, medija i specijalizovanih organa za suzbijanje kriminaliteta.

LITERATURA

- Bossard, A. (1990). *Transnacionalni zločini i krivično pravo*. Čikago.
- Ignjatović, Đ. (1988). *Organizovani kriminalitet – drugi dio*. Beograd: Policijska akademija.
- Marković, I. (2010). *Osnovi kriminologije*. Banja Luka: Pravni fakultet.
- Sačić, Ž. (1997). *Organizovani kriminalitet u Hrvatskoj*. MUP R. Hrvatske.
- Simeunović, D. (2004). *Pojam i djelatnost organizovanog kriminaliteta*. Beograd: Službeni list SCG.
- Šikman, M. (2010). *Organizovani kriminalitet krivični, procesni, kriminalistički aspekt*, Banja Luka.

Monika Radetic
Romana Rovčanin, M.Sc.

CORRUPTION AND ORGANIZED CRIME IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE NEIGHBORING COUNTRIES

Summary

Corruption is a socially negative phenomenon that significantly threatens legal safety and the equality of all citizens and legal entities before the law. Organized crime exists in almost all countries of the world and has a tendency to increase. Due to the fact that there is a growth of organized crime, countries are faced with the need to prevent and fight crime, as well as negative social phenomena. Organized crime and its contents include organizing, planning, allocation of tasks, discipline and responsibility inside organization in order to generate profits. Characteristics of organized crime are: the existence of criminal organization, an organization established on hierarchical basis, flexibility in operation, the tendency of influence and involvement in government, economic and political structures, the use of violence and corruption profit as the ultimate goal.

The organized crime activity includes: drug trafficking, corruption, human trafficking, money laundering and racketeering and it can be said that terrorism is one of the activities of organized crime. Basic goals of the state in the fight against organized crime are: increasing efficiency of using educional and repressive action and confiscation of property acquired through execution of crime, development of international cooperation in the fight against all forms of organized crime with intensive participation in international organizations harmonization of legal regulations in Bosnia and Herzegovina. The tasks of the state, both in the present and in the future, is to raise the awareness of civil society and education of citizens about the risks and consequences that organized crime has on society as a whole. Important task of the state is to strenghten the capacities of human and material subjects involved in the fight against crime.

Key words: organized crime, corruption, bribe, prevention, suppression, repression, restraint, organization, criminal organization.

EKONOMSKE AKTIVNOSTI U RIMSKIM PROVINCIJAMA NA ZAPADNOM BALKANU U ANTIČKO DOBA

SAŽETAK: Prostor koji zauzima Zapadni Balkan još od davnina je predstavljao raskrslu najvažnijih puteva koji su spajali Evropu sa Dalekim istokom i Azijom, Jadransko i Egejsko more sa Dunavom.

Iako je ovaj prostor bio nastanjen raznim varvarskim plemenima još u starom veku, punu afirmaciju i značaj dobija sa prodorom Rimljana na Zapadni Balkan u I veku nove ere.

Prodor Rimljana na ove prostore je predstavljalo pre svega vojno osvajanje i pokoravanje domaćeg stanovništva, da bi u kasnijoj fazi po principu razvoja dotadašnjih provincija počeli sa izgradnjom putne mreže. Izgradnja puteva u toj prvoj fazi je imala za cilj da omogući brzo kretanje vojnih formacija u krizna žarišta širom carstva, da bi kasnije, nakon osvajanja tih prostora i pokoravanja varvarskih plemena, izgrađena putna infrastruktura stavljana u funkciju ekonomskog razvoja i međusobnog povezivanja novonastalih gradova i naselja. Sa razvojem civilnih naselja na ovim prostorima putna mreža, a pre svega vojni put „Via Militaris“ postaje nosilac ekonomskog, kulturnog i svakog drugog oblika života novoformirane provincije Gornja Mezija koja ulazi u sastav velikog Rimskog carstva.

S obzirom, da do dolaska Rimljana nije postojala ozbiljna organizacija proizvodnih aktivnosti domaćeg stanovništva, zbog vojnih i ekonomskih potreba Rimske imperije nastaju prvi oblici organizovanih ekonomskih aktivnosti izraženi kroz izgradnju putne mreže i razvoj rudarstva u formiranim provincijama.

KLJUČNE REČI: Rimsko carstvo, Gornja Mezija, gradovi i naselja, putna mreža, vojni put – Via Militaris, rudarstvo, ekonomske aktivnosti.

1. Rimsko carstvo i provincije na Zapadnom Balkanu

Istorijski aspekt sagledavanja ekonomskog prostora današnje Srbije u velikoj meri može dati smernice daljem razvoju ekonomije i definisati strategiju održivog razvoja Srpske privrede. Proizvodne aktivnosti Rimske države su upravo pokazale koje strateške prednosti poseduje Srbija i ostale zemlje Zapadnog Balkana.

Prva velika imperija koja je nastala na tlu današnje Evrope je bilo Veliko Rimsko carstvo, o kome se može govoriti kao velikom čudu koje je uspelo vekovima da opstane i vlada prostorima Evrope, afričkog i azijskog kontinenta.

Početak razvoja Rimske države karakteriše dominacija seoskih naselja u odnosu na gradove, tako da poljoprivredna delatnost predstavlja osnovu razvoja čitavnog društva, a seosko stanovništvo okosnicu razvitka države. Sa vojnim i ekonomskim jačanjem države dolazi do razvoja putne infrastrukture, a njen početak predstavlja izgradnja puta 312.p.n.e pod nazivom „Via Appia“, kojim je Rim spojen sa gradom Kapuom u Italiji.

Ova doktrina razvoja i saobraćajnog povezivanja gradova i naselja u Rimskoj državi, kasnije će se primenjivati i u novoformiranim provincijama širom carstva.

---

*gjovanovic4@gmail.com

Na osnivanje i razvoj Rimske države najveći uticaj su imali Grci, koji su snagom i lepom svoga velikog stvaralačkog duha obasjavali desetina veka Evropu i otvarali joj široke kulturne vidike (Gavela, 1974:8). Iako je uticaj Helenizma bio toliko veliki da su ga Rimljani u potpunosti prihvatili i implementirali u osnove svoje države i društva sa razvojem i širenjem Rimske države dolazi do sukoba ovih naroda. Pokoravanja Atine od strane Rima dovelo je do velike mržnje i stalnih ratova, koji će latentno trajati kroz vekove sve do podele Rimskog carstva na Istočno i Zapadno Rimsko carstvo.¹

U prvom veku p.n.e. Rim je imao oko 1200 gradova, a broj italijanskog stanovništva bio je blizu 14 miliona ljudi. Rimsko carstvo se tada prostiralo na veliki broj provincija koje su podeľjene na senatske i carske. Senatske provincije bile su Afrika, Betika, Narbonska, Galija, Makedonija i Azija. U njima su upravljali prokonzuli ili propretori birani od Senata.²

Carske provincije za razliku od ovih starih i umerenih bile su uglavnom pogranične – Španija, Sirija i Galske provincije. Zapadne provincije sa većim uspehom su romanizovane, jer su bile pre osvojene i stavljene pod rimsku vladavinu (Naumović, 1996: 156).

Rimska država i njena ekonomija osim domaće proizvodnje, koja se pre svega isticala razvijenim zanatstvom³, u velikoj meri je zavisila od uvoza robe iz provincija, jer poljoprivredni i zanatski proizvodi, kao i ostala roba široke potrošnje su bili jeftiniji od domaće robe koja se proizvodila u Rimu. Proizvodnja vina kao i maslinovog ulja su jedini proizvodi koji su mogli da se izvezu van Apeninskog poluostrva. Ogromno carstvo sa svojom vojnom i državnom administracijom je imalo nezasite prohteve, tako da sopstvenom proizvodnjom nisu bili u stanju da zadovolje rastuće potrebe domaćeg stanovništva. Nekonkurentnost domaće proizvodnje, kao i veliki broj trgovačkih gradova u Grčkoj i Maloj Aziji u kojima se trgovalo robom koja je dolazila širom sveta, vremenom su dovele do ozbiljnih ekonomskih problema u Rimu. Kao i u predhodnim krizama, rešenje iz ove situacije, Rimska država je videla u vojnom osvajanju drugih naroda i njihovih teritorija, čime je postavila matricu kojom se služe sve velike sile do današnjih dana.

Nagomilani ekonomski, politički i socijalni problemi, kao i neprestana žeđ za zlatom i drugim rudnim bogastvima kojih nije bilo na Apeninskom poluostrvu, usloveli su dalje širenje Rimske države na Zapadni Balkan početkom prvog veka nove ere.

Ovaj prostor je oduvek smatran jako važnom teritorijom na Balkanskom poluostrvu jer njegov položaj predstavlja prirodno raskršće mnogih puteva koji spajaju zapadni deo Evrope sa Dalekim istokom i Azijom. Njegovo bogastvo šumama, vodama, rudama i ostalih prirodnim bogastvima je bio uzrok sukoba mnogih velikih imperija. Iako je ovaj geografski prostor bio poznat još u starom veku, prvo značajnije interesovanje za Zapadni Balkan je u stvari pokazala Rimska imperija, koja je početkom novog veka počela njegovo osvajanje.

¹ Početak podele carstva u vreme cara Dioklecijana 286.g.n.e

² Rimski državni funkcioneri koji su upravljali provincijama van Italije. Ovaj termin je ostao do današnjih dana i koriste ga uglavnom američke diplomate u stranim zemljama.

³ U mnogim italijanskim gradovima bilo je razvijeno zanatstvo, prvo su se pojavile male radionice koje su proizvodile najrazličitije proizvode od keramike i metala, da bi kasnije se one razvile u velike specijalizovane manufakture koje su se specijalizovale za proizvodnju određenih proizvoda, da bi u kasnijoj fazi nastale čitave zanatske oblasti koje su bile specijalizovane i daleko čuvane po proizvodima za domaćinstvo ili alata i oruđa za poljoprivredu.

Osvajanje Zapadnog Balkana nije bio nimalo lak zadatak, čak ni za takvu vojsku kakvu je imala Rimaska država, jer su na ovim prostorima živela plemena koja su se odlikovala neverovatnom hrabrošću i ratobornošću, kako muškaraca tako i žena. Međutim, ova plemena nisu bila značajno društveno organizovana, nisu imali ni velikih gradova, ni trajnih građevina koji bi odoljeli zubu vremena, ni umetničkih tvorevina kojima bi bili utisniti njihovi likovi, izražene njihove misli i verovanja (Papozoglu, 1969: 6).

U predrimsko doba na Balkanu su živela mnoga plemena: Iliri, Tračani, Mezi, Dačani, Autarijati, Skordijci, Dardanci, Tribali i dr. Iliri su bili pretežno zemljoradnici i stočari, kao i veoma vešti u iskopavanju ruda i preradi metala, Tračani su bili vešte zanatlije, a isticali su se kao veoma vešti kovači jer su pravili jako kvalitetno oružje, koja su bila daleko poznata širom evropskog kontinenta. Na prostoru Kosova i juga Srbije su živeli Dardanci, najstarije balkansko pleme koje se bavilo pretežno zemljoradnjom i stočarstvom, koje je karakterisalo veliki konzervativizam i promenljivost karaktera. Oni su često svoje usluge nudili Rimu, ratovajući u njihovim vojnim jedinicama naročito kada su bili ratovi protiv Makedonije. Najduže na teritoriji današnje Srbije su živeli Tribali, fantastični lovci i ratnici, koje u starom veku niko nije mogao da pobedi, a ni živ da prođe kroz njihovu teritoriju (ako ne plati). Njih je samo jednom porazio Aleksandar Makedonski, i to sa velikom silom, ali ih je onda poveo sa sobom, da zajedno pobede persijsku imperiju. U novoosvojenim teritorijama Rimljani su zatekli stvari od kojih im je zastajao dah, što znamo iz beležnica Trajanovih „novinara“, dr Titusa Statilijusa Crita i biografa Fastia Ostiensisa, koji su ga pratili u pohodima i s obližnjeg brežuljka zapisivali umiranje balkanske praistorije za rimske „medije“, tj. javno isčitavanje rotulusa na trgu zgrade Senata. Oni kažu da je car, pored 500.000 ratnih zarobljenika (!), u Rim doneo i najveći ratni plen do tada viđen, od skoro 3.000 tona zlata (5 mil. funti) i 5.500 tona srebra (10 mil. funti) u polugama, samo da pokaže šta će tek naći u toj zemlji, koju je on osvojio za njih (Heidi Larvoll, 2013: 56).

Rimljani su se na osvojenim teritorijama ponašali kao pravi gospodari i shodno tome krojili mapu svojih provincija u skladu sa ekonomskim i vojnim potrebama velikog carstva.

Jedna od najvećih provincija na Zapadnom Balkanu je bila Dalmacija, koja je obuhvatala hrvatski deo Jadranskog mora, zapadnu Srbiju, veći deo Bosne i Hercegovine, Crnu Goru i zapadni deo Albanije. Provincija Panonija je obuhvatala severozapadni deo Hrvatske i današnji deo Srema u zapadnoj Vojvodini, dok je provincija Gornja Mezija obuhvatala najveći deo današnje Srbije sa Kosovom i Metohijom i severni deo Makedonije.

Slika br. 1 Rimske provincije na Zapadnom Balkanu u prvom v.n.e

Izvor:http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_provinces_of_Illyricum,_Macedonia,_Dacia,_Moesia,_Pannonia_and_Thracia.jpg

2. Provincija Gornja Mezija

Ova rimska provincija u čijim granicama se nalazila većina teritorije današnje centralne Srbije, strateški je formirana kako bi južne delove carstva na Balkanu od Jadranskog i Egejskog mora spojila sa Dunavom i Crnim morem. Mezija kao rimska provincija je formirana 6. g. n. e u vreme cara Augusta, dok je u vreme cara Domicijana 86. g. n. e podeljena na Gornju Meziju (Moesia Superior) i Donju Meziju (Moesia Inferior).⁴

Prostor Gornje Mezije je od praistorije smatran izrazito bogatom zemljom, koja je svojim bogastvom u flori i fauni, vekovima bila naseljena mnogim ljudskim zajednicama. Lokalna ple-

⁴ U skladu sa potrebama Rima granice ove rimske provincije su se menjale, tako da je krajem III veka u vreme cara Dioklecijana izvršena podela Gornje Mezije na veći broj manjih provincija.

mena u predrimsko doba iako su bila ratnički nastrojena jer su osvajala i pljačkala susedna plemena kao i bogatu susednu provinciju Makedoniju, u suštini nisu imala imperijalističke težnje kao Rimljani. Rimsko osvajanje i pokoravanje domaćeg stanovništva osim težnje za eksploatacijom prirodnih bogastava ovih prostora, imali su i geostrateške ciljeve u smislu stvaranja logističkih uslova za dalja napredovanja i osvajanja susednih država i naroda.⁵ Formiranje provincije Gornje Mezije je bilo od strateškog značaja za Rimljane, jer je ovaj prostor sa Niškom kotlinom u središtu, bio ispresecan prirodnim komunikacijama koje su pratile geološke konstante u longitudinalnom i transverzalnom pogledu. Najvažnije uzdužne pravce činile su doline Morave i Marice, s jedne, i Morave i Vardara, s druge strane. Glavna poprečna komunikacija povezivala je Skadarska vrata, Kosovsko-metohijsku kotlinu i Pomoravlje. To je, naime najpogodnija prirodna veza između unutrašnjosti kontinenta i jadranskog primorja. Niz potolina razdvojenih niskim prečagama, u tri navedene oblasti, zajedno sa dolinom kojom teče reka Drim, činio je jasan pravac komunikacije. Kada imamo u vidu sve navedene pogodnosti reljefa, možemo razumeti da je od najranijih vremena praistorije, preko antike i srednjeg veka do današnjih dana, prolaz ljudi i tereta bez sumnje tekao pomenutim pravcima (Cvijić, 1966:15-19).

3. Ekonomske aktivnosti u provinciji Gornja Mezija

Dolaskom na Zapadni Balkan, Rimljani su zatekli domaće stanovništvo organizovano u društvenim zajednicama plemenskog karaktera koje je živelo na selu i bavilo se pretežno poljoprivredom i stočarstvom, dok ostale proizvodne delatnosti gotovo da nisu postojale.

Kada su Rimljani posle više od dva veka uspeli da pokore ova plemena, sa njihovim dolaskom su počele ekonomske aktivnosti vezane za izgradnju puteva i razvoj rudarstva. Ostale delatnosti ogleđane kroz poljoprivredu, stočarstvo i zanatstvo nisu bitno uticale na razvoj, jer obim njihove proizvodnje je imao samo lokalni značaj i pokrivaio je samo potrebe domaćeg stanovništva. Ekonomija novonastale provincije Gornja Mezija je formirana u funkciji razvoja Rimske države i zasnivala se isključivo na eksploataciji prirodnih bogastava, domaćeg stanovništva i robovske radne snage. Međutim, i pored toga može se reći da su Rimljani definisali strategiju održivog razvoja koja se danas ogleđa u razvoju saobraćajne delatnosti u Srbiji, kroz koju prolaze važni Trans-evropski transportni koridori.⁶

3.1. Putna mreža

Prodorom na Zapadni Balkan Rimljani su gradili puteve koji su u početku imali vojni karakter jer su omogućavali kretanje vojske širom provincije, dok su kasnije sa razvojem naselja i gradova ovi putevi dobili ekonomski i društveni značaj. Koliki strateški značaj je imao Zapadni Balkan pokazuje mreža puteva koja je presećala Balkansko poluostrvo tokom antičkog perioda. S obzirom na konfiguraciju terena putevi su išli dolinama velikih reka (Dunav, Sava, Morava, Vardar) povezujući različite geografske celine. Kičmu rimske putne mreže na Balkanu je činio

---

⁵ Formiranje Gornje Mezije i odbrambenog limesa na Dunavu, sa velikim brojem utvrđenja, kao i izgradnjom vojnih putnih komunikacija uključujući i most na Dunavu, imali su za cilj pokoravanje i stavljanje pod protektorat Tračku i Dačku kraljevinu.

⁶ Kroz teritoriju današnje Srbije prolazi Koridor X (sa kracima Xb i Xc) i koridor VII na Dunavu.

vojni put „Via Militaris“, koji je spajao sledeće važne stanice: Beograd (Singidunum) – Kostolac (Viminacium) – Čuprija (Horreum Margi) – Niš (Naissus). Iz Niša put je išao na istok do Istanbula (Constantinopolis), dok je drugi pravac išao na jug do Skoplja (Scupi) i Soluna (Thessalonica), gde se spajao sa jednim od najvažnijih puteva iz rimskog perioda „Via Egnatia“.⁷

Deonica puta od Beograda do Niša je bila jako važan putni pravac jer je prolazila i spajala veliki broj naselja i gradova koji su bili od strateškog značaja za Rimsko carstvo. Od Beograda (Singidunum) put je desnom obalom Dunava išao do Kostolca (Viminacium), glavnog grada rimske provincije Gornja Mezija, odakle je prateći desnu obalu reke Mlave išao do Čuprije (Horreum Margi). Idući dalje na jug i prateći tok Južne Morave sve do Niša (Naissus), ovaj drevni rimski put je spajao veliki broj stanica.⁸

Prema Pojtingerovog Tabli (Tabula Peutingeriana)⁹, vojni put „Via Militaris“ u velikoj meri se danas poklapa sa pravcem i dužinom modernog auto puta E75, što govore i prikazani podaci vezani za udaljenost i raspored stanica na deonici puta od Beograda do Niša.

Tabela 1. Važni gradovi i njihova udaljenost na putu Niš(Naissus)–Beograd(Singidunum)

	Udaljenost u km				
	Beograd (Singidunum)- Kostolac(Viminacium)	Kostolac(Viminacium)- Čuprija(Horreum Margi)	Čuprija(Horreum Margi) - Niš(Naissus)	Beograd (Singidunum)- Čuprija (Horreum Margi)	UKUPNO Beograd-Niš
Pojtingerova tabla	67	83	84		234
Auto put E75			92	150	242

Iz antičkog Niša koji je bio i ostao raskrsnica glavnih saobraćajnica koji su povezivali Zapadnu Evropu sa Azijom i Dalekim istokom, put je išao u dva pravca:

- Istočna deonica puta Naissus–Constantinopolis

Ova istočna deonica je bila od izuzetnog značaja jer je spajala rimske provincije iz Zapadne Evrope sa istočnim provincijama Rimskog carstva. Koliki je značaj ove deonice govori činjenica da se današnja saobraćajna putna infrastruktura na koridoru 10 gotovo u potpunosti poklapa sa ovim drevnim rimskim putem, spajajući Evropu sa Dalekim istokom i Azijom. Ovaj drevni antički put je dugo bio u upotrebi, a mnogi putopisci su u svojim beleškama opisivali ovaj put. Naj-slikovitiji opis dao je Anton Vrančić, poslanik cara Ferninanda, prilikom putovanja u Carigrad, turskom sultanu¹⁰ (Petrović, 1983: 56). Po različitim rimskim itinerarima¹¹ postoje mala neslaganja kada su u pitanju pojedine stanice na ovom putu. Tako po Pojtingerovoj tabli (Tabula Peu-

⁷ Rimski put koji je polazio iz albanske luke Drač (Dyrrachium), idući južnim dela Makedonije do Soluna, a odatle obalom Egejskog mora do Istanbula.

⁸ Od Viminaciuma do Naissusa je postojao veliki broj usputnih stanica koje su služile za odmor i smeštaj putnika: Ad Nonum, Mansio Municipium, Lovis Pagus, Mutatio Bao, Idimum, Ad Octavum, Praesidium Dasmini, Camatea, Praesidium Pompei i Gramrianae.

⁹ Karta puteva kojom su Rimljani prikazali sistem saobraćajnica sa usputnim stanicama, mestima i gradovima. Kao takva ona ne sadrži geografske prikaze, već joj je namera da putnike obavesti o razdaljinama između najvažnijih stanica i ostalim podacima.

¹⁰ Put je bio popločan kamenom osrednje veličine, a njegova širina iznosi devet koraka. Bolje očuvani deo ovog puta videli smo na izlazu iz grada Niša, dužine otprilike 140 koraka.

¹¹ Pod tim pojmom Rimljani su podrazumevali različite vrste putnih karata korišćene u vojne i trgovačke svrhe.

tingeriana), put od Niša do Bele Palanke (Remesiana) je išao pravolinijski zaobilazivši Sićevačku klisuru i bez označavanja pojedinih usputnih stanica. Zbog toga mnogi istraživači smatraju da je Hijerosolimitanski itenerarijum (Itenerarium Hierosolymitanum)¹² dao precizniji pravac ovog puta, barem kada je u pitanju deonica puta od Niša do Bele Palanke. Po ovom itenerarijumu put je iz Niša išao na istok pored antičke Medijane prateći tok reke Nišave i spajajući sledeća mesta i gradove: Prosek (Mutatio Radices)–Ostrovica (Mutatio Ulmus)–Bela Balanka (Remesiana)–Pirrot (Mansio Tures)–Sofija (Serdica)–Jedrene (Edirne)–Istanbul (Constantinopolis).

- Južna deonica puta Naissus–Scupi–Thessalonica i Naissus–Lissus

Ova južna deonica puta je predstavljala najkraću vezu Podunavlja sa lukama Lješ (Lessus) i Solun (Thessalonika) na Jadranskom i Egejskom moru. Prema rimskim itenerarijima ova deonica puta nije pouzdano i precizno određena. Ono što je sigurno i što sadrži Pojtingerova tabla je raspored stanica: Niš (Naisso)–Žitorada (Ad Herculem)–Prokuplje (Hammeum). Od Prokuplja put se kretao jugozapadno, spajajući sledeće stanice: Podujevo (Vindenis)–Priština (Vicianum)–Suva Reka (Theranda)–Prizren (Gabuleum)–Puka u Albaniji (Ad Pikaria)–Lješ u Albaniji (Lissus). Ova deonica puta je od velike važnosti jer se na njenom pravcu nalazio rudarski centar Ulpijana (Ulpiana) na prostoru današnje Gračanice i rudarski centar Sočanica (Municipium Dardanorum) koji se spajao lokalnim putem sa ovom važnom saobraćajnicom koja je prolazila kroz današnje Kosovo i Metohiju.

Drugi putni pravac se odvajao od Prokuplja i vodio je na jug ka Skoplju (Scupi), ali prema Tabuli ovaj put je prikazan pravom linijom, bez označavanja stanica koje su sigurno postojale na ovoj deonici. I upravo zbog toga, mnogi analitičari i istraživači smatraju da je na ovakoj dugoj deonici moralo biti usputnih stanica koje bi služile za smeštaj i odmor putnika, državnih i vojnih zvaničnika. Jedno od mogućih rešenja za trasu ovog puta daje K. Miler, koji smatra da je put išao pravcem: Niš (Naisso)–Brestovac (Ad Herculem)–Džep (Ad fines)¹³–Vladičin Han (Anausaro)–Banja kod Kumanova–Skoplje (Scupi), (Petrović, 1976: 104). Milerova teorija o mogućem putnom pravcu od Niša do Skoplja može se smatrati relevantnom, jer i prema samoj Pojtingerovoj tabli postoji alternativni put koji je išao pravcem: Vladičin Han–Vranje–Ristovac–Bujanova–Kumanovo–Skoplje.¹⁴ Takođe, treba imati u vidu da i današnje saobraćajnice na Koridoru 10 prolaze kroz Grdeličku klisuru, jer prolazak kroz Grdeličku klisuru predstavlja najkraći mogući put ka Skoplju i luci Solun.

Ukoliko danas posmatramo saobraćajnu kartu Srbije, uočićemo veliku podudarnost navedenih Rimskih drumova sa putevima na današnjem koridoru 10 koji prolaze kroz Srbiju. Međutim, pored ovih glavnih putnih pravaca, Rimski država je izgradila čitavu mrežu puteva koja je spajala naseljena mesta i gradove sa rudarskim centrima širom provincije. Jedan od takvih puteva je išao severoistočno od Niša i spajao Gornju Meziju sa Dakijom. Ovaj put je bio jedan od najznačajnijih puteva tog vremena jer je povezivao Centralnobalkanske oblasti sa donjim tokom reke Dunav. Prema Pojtingerovog tabli ovaj put je spajao sledeće stanice: Niš (Naisso)–Knjaževac (Timacum Maius)–Ravna (Timacum Minus)–Arčar (Ratiaria). Kao što pokazuje Tabula, ovaj drevni put je polazio iz Niša i kod sela Malče je skretao na sever prema Svrlijgu, odakle je prate-

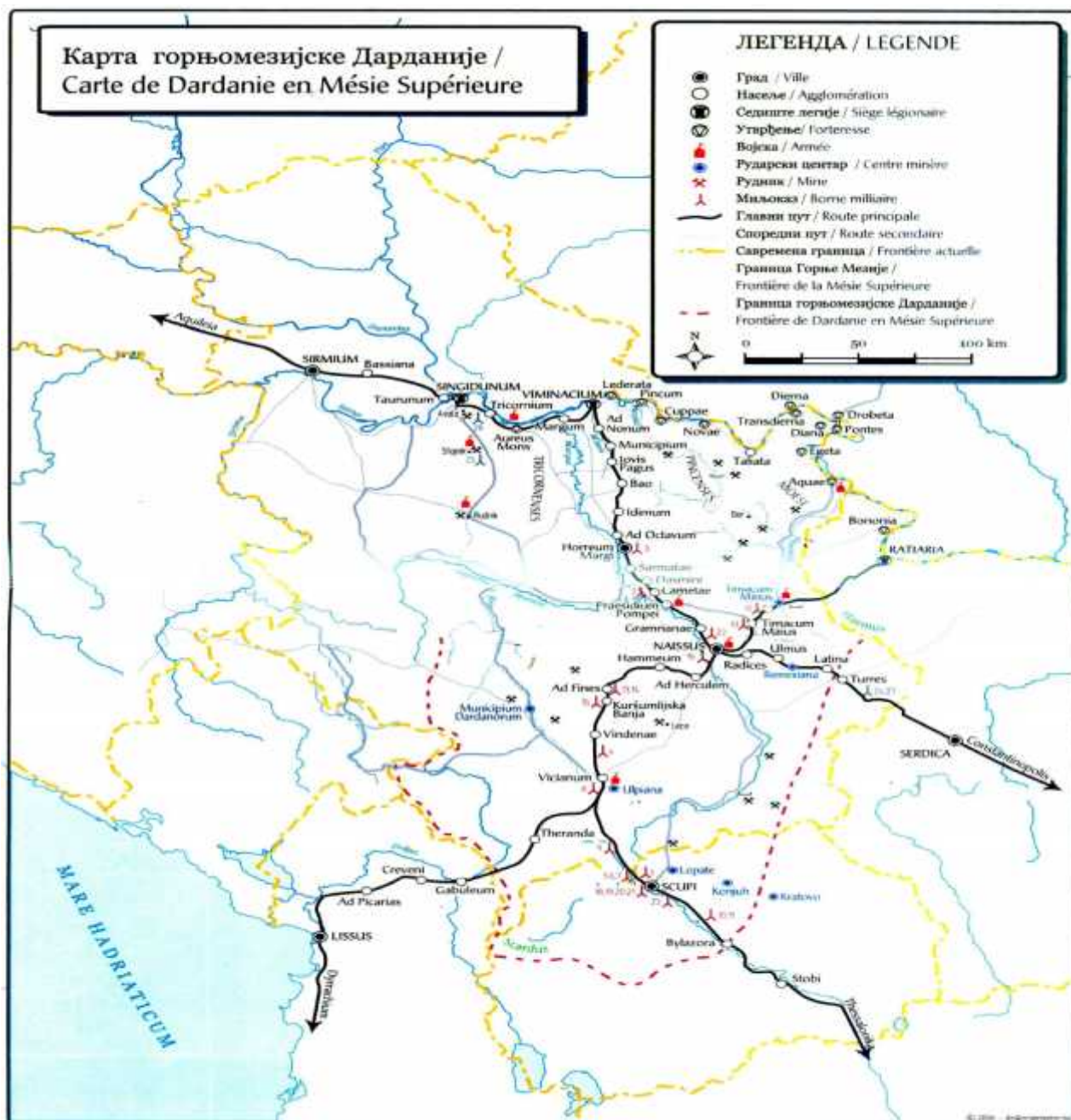
---

¹² Najranija karta puteva koja je nastala na osnovu putovanja hrišćanskih hodočasnika.

¹³ Prema Mileru Ad Herculem je lociran nešto južnije od Niša, u mestu Brestovac na putu Niš–Lleskovac.

¹⁴ Interaktivna karta prema Pojtingerovoj tabli: http://www.omnesviae.org/#!iter_TPPlace1784_TPPlace1818.

ći obale Svrljiškog Timoka stizao do stanice Timacum Maius (okolina današnjeg Knjaževca). Idući dalje ka severoistoku put je išao do Timacum Minus (selo Ravna), odakle je skretao na istok i dolinom reke Salaške u Bugarskoj dolazio do stanice Kladorup (Combustica), odakle je u pravcu istoka išao do (Ratiaria) današnjeg Arčara na Dunavu, koji je jedini imao status kolonije¹⁵ u Gornjoj Meziji.

Slika 2. Putna karta provincije Gornja Mezija

Izvor: Vladimir P. Petrović, L'interprétation scientifique de Tabula Peutingeriana:

Le cas de la route romaine *Lissus–Naissus–Ratiaria*¹

¹⁵ Colonia Ulpia Traiana Ratiaria, status kolonije je stekao u vreme cara Trajana, što znači da su stanovnici ovog grada imali ista prava kao i svi slobodni građani u Rimu.

3.2. Razvoj rudarstva i rudarski kompleksi

Kada su Rimljani u potpunosti ovladali ovim prostorom, počeli su sa ekonomskim aktivnostima zbog kojih su i došli na Zapadni Balkan. Eksploatacija rudnog bogastva i čitav proces vezan za transport i obradu ruda, bila je osnova proizvodnih aktivnosti u provinciji. Dobra putna infrastruktura dobija ekonomski značaj i doprinosi ubrzanom razvoju rudarskog kompleksa, čime ne samo da donosi ogromno bogastvo Rimskoj imperiji već Gornju Meziju i Zapadni Balkan stavlja na kartu najznačajnijih rimskih provincija. Nažalost, do sada nisu pronađeni egzotni podaci koji bi govorili o obimu proizvodnje i preradi ruda u rudarskim kompleksima, ali na osnovu pisanih i arheoloških izvora može se zaključiti o postojanju velikih rudarskih centara u okviru Gornje Mezije, pri čemu najveći značaj imaju rudnici u Dardaniji pod nazivom „Metali Dardanici“.

Rukovodeći se geološkim karakteristikama terena i podacima o *vici metallorum*, toponimima Ad Fines, odnosno o carinskim stanicama zavisnim od rudničke teritorije, dardanski rudnici se mogu grupisati u sledeće disktrikte (Petrović, 2007: 18-19):

- Ibarski (Municipium Dardanorum),
- Janjevski (Ulpijana),
- Kumanovski (Lamudum),
- Remesijanski (Remesijana)
- Ravanski (Timacum Minus)

Ukoliko posmatramo sliku br. 2, uvidećemo da su na glavnim saobraćajnicama nastali važni rudarski centri, a tamo gde su rudarski kompleksi bili udaljeni od glavnih putnih saobraćajnica, građeni su lokalni putevi kako bi ove proizvodne oblasti spojili sa važnim putnim koridorima.

Jedan od najznačajnijih rudarskih centara koji se nalazio na putu Lješ(Lissus)–Niš(Naissus), a ujedno i jedan od najlepših gradova u rimskoj provinciji Gornja Mezija je bio grad Ulpiana (Gračanica na KiM) koja je imala status municipije (municipia).¹⁶ O značaju ovog grada potvrđuje natpis na jednoj nadgrobnoj ploči koji Ulpiani daje epitet „urbs splendidissima“ – najsjajniji grad (Čukić, 1971: 87). Takođe, o važnosti ovog grada i rudarskog kompleksa govori podatak da je ovaj rudnik imao status „carskog fiksa“, što znači da je rudnik bio u nadležnosti samog cara, u čije ime je upravljao prokurator.¹⁷

Na karti je takođe, označen i veliki rudarski centar u Sočanici (Municipium Dardanorum), koji se nalazio 27 km od Kosovske Mitrovice i obuhvatao je prostor od reke Sočanica sve do istočnog Kopaonika i Kuršumlije (Ad fines). U skladu sa razvojem ove rudarske oblasti došlo je do formiranja naselja u površini od 30 ha pod imenom Sočanica, koja status municipije dobija u drugoj polovini II veka. S obzirom na to da ovaj rudarski kompleks nije bio na samom putnom koridoru Niš(Naissus)–Lješ(Lissus), u cilju efikasnijeg rada rudnika i transporta ruda, sagrađen je lokalni put *Vicianum–Municipium Dardanorum*, koji je spajao ovaj rudnik sa glavnom rimskom saobraćajnicom na jugu Gornje Mezije.

---

¹⁶ Naselja u rimskim provincijama koja su imala samo latinsko pravo, odnosno nisu imali pravo izbora kao slobodni građani Rima.

¹⁷ Procurator metallorum je bilo lice koje je izabrano od samog cara da rukovodi rudnikom, i koje je bilo uglavnom iz redova aristokratije ili reda vitezova.

Na južnoj deonici puta u okolini Skoplja i Kumanova je postojao Kumanovski rudarski kompleks koji su činili rudnici Lopate, Konjuh i Kratovo. Ovi rudnici iako u neposrednoj blizini glavne saobraćajnice zbog efikasnijeg rada i transporta ruda su bili spojeni mrežom lokalnih puteva sa glavnim putem Niš (Nassus)–Skoplje (Scupi)–Solun (Thessalonica).

Kada je u pitanju istočni deo Gornje Mezije na deonici glavnog puta od Niša (Nissus) do Ratiaria, u oblasti sela Ravna (Timacum Minus) nalazio se važan rudarsko-ekonomsko-administrativni centar. Iako danas selo Ravna ne predstavlja veće naselje, u doba Rimljana ovi rudnici su imali status fiskalnog dometa, što znači da su bili vlasništvo cara, a prihodi od rudnika su se direktno slivali u carski trezor. Zbog velike važnosti ovih rudnika ovo mesto je bilo sedište vojnog logora (legija VII Klaudije) čiji vojnici su radili na obezbeđenju i upravljanju rudnicima. S obzirom, da je oblast istočne Srbije kao i u doba Rimljana bila jako bogata rudnim bogastvima, nastala je čitava mreža lokalnih puteva koja je omogućavala ekonomičnu eksploataciju i transport rude do rečne luke Ratiaria na donjem toku Dunava. Rudno bogastvo u Istočnoj Srbiji i dolini reka Peka i Mlave je rudarska oblast koju su Rimljani zvali „Pincus“ po reci Pek, i delila se u tri rimske rudarsko-metalurške oblasti: 1. gornji tok Peka, *metalla Pincensia*, 2. oblast između Bora, Zlota i Rgotine sa dolinama pritoka Crnog Timoka i Timoka i 3. oblast u slivu Svrliškog, Trgoviškog i Belog Timoka, poslednje dve organizovane u *territoria metallorum* (?). Ove oblasti u graničnom području Karpatskog i Balkanskog masiva područjem eruptivnih stena u središtu, bogate su rudama zlata, srebra, bakra, gvožđa i olova (Petković, 2008:50).

Veliki broj rudnika i rudarskih centara kao i čitava mreža puteva ukazuje da su Rimljani ozbiljno pristupali proizvodnim aktivnostima širom svojih provincija. Izgradnja i održavanje putne infrastrukture koja je obuhvatala puteve prvog i drugog reda je bila u funkciji ekonomije i doprinosila je efikasnijoj eksploataciji rudnih i ostalih bogastava na prostoru Gornje Mezije. Stvaranje saobraćajnih uslova kroz izgradnju putne infrastrukture je pokazala vojni, ekonomski i društveni značaj saobraćaja.

4. Zaključak

Sa prodorom Rimljana na Zapadni Balkan, provincija Gorna Mezija je ostvarila značajan razvoj u ekonomskom smislu, a usvajanjem jezika i kulture i opštim društvenim napretkom ovi prostori su iznedrili čak osamnaest careva koji su vladali Velikim Rimskim carstvom. To je nedvosmisleno govori da su Rimljani itekako znali da osvajanje ovih zemalja i stvaranje provincija od geostrateškog značaja, kao i eksploatacijom prirodnih bogastava su neophodni uslovi za oporavak i dalji razvoj njihove ekonomije i društva u celini. I upravo veliko prirodno bogastvo a pre svega rudno bogastvo je pokrenulo točak istorije koji se u kontinuitetu od 2000. godina stalno vrti ovim prostorima. Kontrola Zapadnog Balkana kao prirodne kičme i raskrsnice svih značajnih saobraćajnica koje spajaju Zapadni deo Evropskog kontinenta sa Dalekim istokom i Azijom, političko, ekonomsko i svako drugo pitanje je od najveće važnosti za sve svetske imperije, i to počevši od Rimskog carstva, zatim Turske imperije pa do današnjih svetskih sila, koje da bude još veći paradoks nisu sa evropskog kontinenta. Međutim, ukoliko bismo ostavili sa strane sve negativne strane kolonijalizma, došli bismo do zaključka da su Rimljani svojim znanjem i viševkovnim iskustvom u organizaciji i upravljanju velikim sistemima postavili strategiju održivog

razvoja čitavog Zapadnog Balkana. Ta strategija se zasniva na kontrolisanoj eksploataciji prirodnog bogatstva i važnom geostrateškom položaju svih zemalja i naroda na ovim prostora.

Izgradnja vojnih puteva i formiranje putne mreže je pokrenulo lanac proizvodnih aktivnosti koji se u početnoj fazi odlikovao stvaranjem rudarskih centara. Naravno da su Rimljani prvoshodno gledali svoje sopstvene interese, tako da prvobitna ulaganja u razvoj rudarskog kompleksa su trebala da donesu preko potrebne rude i metale za njihovu ekonomiju. Razvoj ostalih delatnosti, počevši od poljoprivrede, stočarstva i zanatstva su takođe bila znatno unapređena sa uvođenjem Rimske organizacije u obavljanju ovih poslova, ali je obim te proizvodnje uglavnom pokrивao potrebe domaćeg stanovništva i rimskih vojnih legija koje su se nalazile širom Gornje Mezije. U tom smislu, može se slobodno reći da je Rimska država izgradnjom putne infrastrukture preko kojih danas prolaze savremene saobraćajnice, postavila temelje razvoja saobraćaja. Na taj način još pre dvadeset vekova su pokazali da Srbija i zemlje Zapadnog Balkana strategiju svog ekonomskog razvoja treba da baziraju na izgradnji saobraćajne infrastrukture i razvoju saobraćajne delatnosti.

LITERATURA

- Cvijić, J. (1996). *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd.
- Čukić, D. (1971). *Kosovo – znamenitosti i lepote*. Priština.
- Gavela, B. (1974). *Fidija*. Novi Sad.
- Kanic, F. (1985). *Srbija zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*, knjiga I, II. Beograd.
- Larvoll, A., H., L. (2013). *Magazin kroz život*. Beograd.
- Petrović, P. (1976). *Niš u antičko doba*. Niš.
- Petrović, P. (1983). *Niš u antičko doba – Istorija Niša I*. Niš.
- Petrović, P. (2007). *Dardanija u Rimskim itinerarima*. Beograd.
- Papazoglu, F. (1969). *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Sarajevo.
- Petrović Vladimir P. (2006). *Novi miljokaz na rimskom putu Nissus–Lissus*, SANU, Beograd, <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0350-02410656367P>
- Petković, S. (2008). *Tragovi Rimske metalurgije u Istočnoj Srbiji*, Beograd, <http://elektron.tmf.bg.ac.rs/metalurgija/Pomocni/zbornik/Petkovic-Tragovi%20rimske%20metalurgije.pdf>
- Petrović P. Vladimir, L'interprétation scientifique de Tabula Peutingeriana: Le cas de la route romaine *Lissus–Naissus–Ratiaria* 1. <http://www.imxa.gr/files/48/Petrovic.pdf>
- http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b1/Roman_provinces_of_Illyricum%2C_Macedonia%2C_Dacia%2C_Moesia%2C_Pannonia_and_Thracia.jpg
- http://www.omnesviae.org/#!liter_TPPlace1784_TPPlace1818

Goran Jovanovic, M.Sc.

**ECONOMIC ACTIVITIES IN ROMAN PROVINCES OF WESTERN BALKAN
DURING ANCIENT TIME**

Summary

The area occupied by Western Balkan has always represented an intersection of the most important roads that connected Europe, with the Far East and Asia, the Adriatic and the Aegean Sea to the Danube. Although this area was inhabited by various barbarian tribes in ancient times, full recognition and importance was gained by penetration of Romans to the Western Balkans during the first century AD.

Roman's penetration in the area constitutes primarily military conquest and subjugation of the local population, and, in a later stage of development according to the practice from the previous provinces, construction and establishment of the road network. During the first phase, roads construction aimed to enable rapid movement of military forces toward crisis spots all over Empire. In a later stage, after conquering the area and subjugation of local barbarian tribes, the already built road infrastructure has interconnected newly established towns and villages. With the development of human settlements in these areas, built roads, and primarily military road "Via Militaris" becomes the economy leader, cultural and all other way of life newly established province "Upper Moesia" which became an integral part of the great Roman Empire.

Given that until arrivals of Romans there was no serious organization of production activities of local population, due to military and economic needs of Roman empire, first forms of organized economic activities have been expressed through the construction of the road network and the development of mining in the provinces formed.

Key words: Roman Empire, "Upper Moesia", towns and settlements, road network, military road "Via Militaris", mining economic activities.

ISTORIJAT I STRATEŠKI CILJEVI PRIVREDNOG DRUŠTVA „AGROKOMERCA“ I ULOGA MENADŽERA U NJEGOVOM RAZVOJU

SAŽETAK: U ovoj naučno-istraživačkoj temi pokušali smo istražiti nastanak i razvoj nekadašnjeg privrednog giganta „Agrokomerca“ iz Velike Kladuše koji je nastao davne 1963. godine u selu Maljevac, Republika Hrvatska, nedaleko od granice sa Bosnom i Hercegovinom (naj zapadni dio Bosne i Hercegovine). Nekadašnji SOUR „Agrokomerc“ nastao je iz zemljoradničke zadruge Agromerkantilije, a svoju najveću razvojnu ekspanziju doživio je u vrijeme vladavine braće Pozderaca koji su imali veoma dobre odnose sa bivšim direktorom zemljoradničke zadruge Agromerkantilije Fikretom Abdićem, koji su mu pomogli da integriše nekadašnje trgovačko preduzeće (TP) Agrokrajinu u jedinstveno preduzeće unoseći ogroman kapital i nepokretnu imovinu robnu kuću u centru grada, i još 24 objekta u kojima se vršila prodaja raznih materijala, motorna vozila i drugu imovinu). Tadašnjom integracijom po nalogu visoke politike zvanično je 1969. i dobio sadašnje privredno ime „Agrokomerc“ d.d. koji je u poratnom periodu registrovan po Zakonu o privrednim društvima kao dioničarsko društvo.

Davnih 80-desetih godina počinje enormno brz razvoj izgradnja prehrambenih kapaciteta, proizvodnih pogona i prodajnih objekata širom bivše Jugoslavije, i izvoz gotovih proizvoda u više od 57 zemalja širom svijeta. Ovakav oblik razvoja je u to vrijeme bio uobičajen i normalan sve do izbijanja AFERE i razotkrivanja nelegalnog finansijskog poslovanja mjenicama bez pokrića. U ovoj temi smo istražili uzroke i probleme preduzeća i menadžmentu istog preduzeća predložili novi model restrukturiranja preduzeća i predložili savremeni model poslovanja prilagođen tehnologijama savremene proizvodnje i prodaje gotovih proizvoda. Naravno, nismo izostavili određena ne slaganja i nesporazume u predratnom razvojnom procesu sa bivšim direktorom unutar njemu podređene menadžerske strukture preduzeća ili bolje reći konflikata do kojih je dolazilo u razvojnom privrednom procvatu preduzeća, njegovim usponima i padovima. Isto tako istraživanja pokazuju, a i fotografijama smo dokumentovali maćehinski odnos aktuelnog rukovodstva „Agrokomerca“ d.d. prema imovini i radnicima koji se opravdano bore za svoja prava i tu dolazi do raznih ne slaganja i konflikata unutar preduzeća, odnosno zaposleni i menadžera.

KLJUČNE RIJEČI: razvoj, preduzeće, restrukturiranje, infrastruktura, modernizacija, konflikti, ne zadovoljstvo, uništenje.

1. Uvodna razmatranja

1.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je razvojni put nekadašnjeg privrednog giganta SOUR-a „Agrokomerca“ iz Velike Kladuše, uloga menadžmenta u njegovom trnovitom razvoju u prvim koracima na prostorima lokalne zajednice, upravi i javnom sektoru i njegova uloga u globalnom privrednom razvoju bivše Jugoslavije. Razvojem „Agrokomerca“ došlo je do razvoja malih i srednjih preduzeća, porastao je broj kooperanata, promjenila se njegova struktura i organizacioni oblik kako preduzeća tako i lokalne samouprave i javnog sektora. Kakva je i kolika njegova uloga u razvoju malih i srednjih preduzeća, kompanija i privrednih društava. Istraživanja su pokazala da je preduzeće izraslo u kompaniju koja je zapošljavala 13 hiljada i 500 radnika do 1986. godine kada je došlo do izbijanja mjenične afere (poslovanje kapitalom bez pokrića mjenicama

---

* covicesad@gmail.com

koje su zamjenjivale novac kao platežno sredstvo). Osvojilo tržište svojim proizvodima u više od 57 zemalja širom svijeta sa tendencijom rasta i razvoja putne infrastrukture i svih drugih segmenata koji prate savremeni razvoj.

Raspadom bivše Jugoslavije i novim modelima privrednog poslovanja za novonastale zemlje ovakav vid predstavlja mnoge poteškoće koje se moraju u privrednom razvoju i plasmanu boriti za nova tržišta, dok određene međunarodne institucije vladaju kapitalom i utječu na razvoj novih privrednih saradnji u regionu i prekookeanskim zemljama.

1.2. Ciljevi istraživanja

Primarna proizvodnja, prehrambena industrija i uloga javnog sektora ili javne uprave u razvoju preduzeća u Bosni i Hercegovini, kao i uloga menadžmenta u rješavanju privrednih problema. Ranijih godina je prevladavalo mišljenje da je čovjek uslovljeno biće raznim pitanjima i da je njegovo razmišljanje i ponašanje prirodno, a to se objašnjavalo našom genetskom, psihološkom i socijalnom uslovljenošću. Danas se mnogo više zna o ovom problemu, jer čovjek-menadžer može biti ne samo reaktivan već i proaktivan, između stimulansa i odgovora na dati stimulans uočen je prostor slobode izbora, a sloboda izbora čini suštinsko pitanje koncepta lične odgovornosti na kojoj počiva menadžment paradigma. To su, dakle, temelji filozofije razmišljanja, dok u suštini nalazimo se na prelazu industrijske u informatičku eru. Procesi koji se odvijaju na novim menadžerskim saznanjima treba da doprinesu stvaranju novih ideja o uspješnom razvoju preduzeća. Identifikovane ideje potrebno je sistematizovati i hitno odrediti pravce kojima treba ići ka većem uspjehu. Okosnica svih zakona pa i Zakona o privrednim društvima, preduzećima ili kompanijama su i zakoni Evropske unije koji nam diktiraju pravila na evropskom i svjetskom tržištu.

1.3. Polazna hipoteza

Polazna hipoteza u ovom istraživanju bila nam je osvrt na nekadašnje privredno prijeratno preduzeće i poratni privredni razvoj ratom uništeni, ili privremeno zaustavljeni razvoj. Radi toga po istraživačkim analizama dokazujemo nerealne poratne male i velike privatizacije preduzeća usljed čega je došlo do totalnog uništenja, a kasnije do djelimičnog stavljanja u privrednu funkciju samo manjeg dijela bivšeg preduzeća u funkciju. Polazeći od činjenice da je raspadom bivše Jugoslavije i prelaskom na kapitalističko društveno političko i privredno organizovanje, došlo je do totalnog uništenja privrednih potencijala bivše nam Jugoslavije i globalne transformacije privrednih subjekata u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine, a posebno u Bihaćko-Banjalučkom regionu gdje je rat učinio svoje, a poratni ratni zaslužnici „svojim zaslugama dobili preduzeća na upravljanje“.

Privredno preduzeće „Agrokomerc“ d.d. iz Velike Kladuše za primarnu proizvodnju zdrave hrane, druge uslužne i tercijalne djelatnosti. Poslovni slučaj i analiza je pripremljena u saradnji sa bivšim menadžerima nekadašnje SOUR-a i sa sadašnjim menadžerima aprila mjeseca 2013. godine, u prostorijama sjedišta sadašnjeg „Agrokomerca“ d.d. za primarnu i prehrambenu proizvodnju zdrave hrane i proizvodnju konzumnih jaja.

Analizirajući privredne potencijale i prirodne resurse u Bosni i Hercegovini došli smo do spoznaje da naša zemlja nije bogata plemenitim i neplemenitim rudama da bi iz ove oblasti mogla biti konkurentna na tržištu Evropske unije i svjetskom tržištu. Naša zemlja mora iskoristiti svoje komparativne prednosti u odnosu na druge zemlje iz okruženja pa i šire, a to je maksimalno iskorištenje poljoprivrednih potencijala i razvoj poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije, jer je ovo jedini i osnovni način globalnog razvoja privrede Bosne i Hercegovine.

Nama je poznato, a što su i istraživanja pokazala da svijet sve više zahtijeva zdravu hranu bez bilo kakvih hemijskih primjesa u procesu proizvodnje koji bi mogli na bilo koji način zagaditi zrak, zemlju i vodu u toku proizvodnje. Na ovim idejama top menadžer sa svojim timom menadžera „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše zasnovao je svoju razvojnu misiju iako agrarna politika Federacije Bosne i Hercegovine ne poklanja neku posebnu pažnju ovoj oblasti kako je to bilo do 1990. godine kada je „Agrokomec“ i poslije „afere“ imao evidentnu ekspanziju zahvaljujući velikom broju kooperanata i njihovoj proizvodnji voća, povrća, žitarica i prikupljanju šumskih plodova za potrebe proizvodnje i plasmana zdrave hrane u 57 zemalja širom svijeta. Naravno, savremena poljoprivreda se brzo razvija kako kod nas tako i u svijetu bogatih zemalja, još brže u kojima je zastupljena farmerska proizvodnja zdrave „eko“ hrane.

U manje razvijenim i manje bogatim zemljama sa pojedinačnom ili individualnom proizvodnjom, kakva je bila u Krajini i kooperantima „Agrokomerca“ d.d. i drugih prehrambenih preduzeća slične djelatnosti u Bosni i Hercegovini, proizvodnja hrane se sporije odvijala, pa su tako potrebne količine za naše tržište obezbjeđivali uvoznici. Zdravim razmišljanjem o razvoju primarne proizvodnje i realnom prehrambeno-prerađivačkom politikom mogli bi biti izvoznici na tržište Evropske unije, zemlje okruženja i šire na svjetsko tržište.

Nažalost u današnje vrijeme to kod nas još uvijek nije tako, jer vjerovatno „visoka politika“ nam ne dozvoljava privredni razvoj, a pogotovo u poratnom vremenu gdje se zdravi prehrambeni kapaciteti sistematski uhištavaju radi ostvarenja ciljeva određenih uvoznih lobija kako u Republici Srpskoj tako i u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Ne smijemo zaboraviti da Bosna i Hercegovina još uvijek uvozi preko 50 % hrane za potrebe stanovništva, a istraživanja govore da imamo vlastite resurse u poljoprivrednoj proizvodnji koji bi kao imputi u prehrambenoj industriji zdrave hrane mogli podmiriti gotovo sve potrebe potražnje domaćih konzumenata, a višak plasirati na ino-tržište. Izvozom gotovih prehrambenih proizvoda domaće proizvodnje mogli bismo obezbijediti uvoz određenih sirovina ili gotovih proizvoda koji nam nedostaju za potrebe našega tržišta i potrošnje.

Na ovakvim pokazateljima zasniva se dugoročna razvojna strategija ratom prekinutog „Agrokomerca“ d.d. i poratnom aljkavošću i maćehinskim odnosom aktuelne vlasti prema njegovoj imovini. Sada nešto o „Agrokomec“ bivšem SOUR-u koji je nastao još davne 1963. godine u mjestu Maljevac Republika Hrvatska od zemljoradničke zadruge „Merkantilije“, koja se kasnije integrisala sa trgovačkim preduzećem „Trgokrajinom“ iz Velike Kladuše davne 1971. godine. Tada je zvanično po tadašnjim zakonima o privrednim društvima registrovan kao Privredno preduzeće „Agrokomec“. Tom integracijom „Agrokomec“ je dobio više od 50 prodajno poslovnih prostora vlasništvo „Trgokrajine“. Osamdesetih godina došlo je do ujedinjenja privrednog trgovačkog preduzeća SOUR-a „Angropreduzeća“ iz Cazina u sastav tadašnji SOUR-a „Agrokomec“ iz Velike Kladuše. Pored suprostavljanja tadašnjeg rukovodstva pomenutog izuzetno jakog preduzeća i njegovih radnika sa preko 28 manjih marketa i preko 30 prodavnica,

veoma lijepom robnom kućom u centru Cazina i zaposlenih 480 radnika, diktiranom politikom iz Sarajeva i CK BiH ipak je došlo do ujedinjenja.

Naravno, po političkoj liniji tada mandat generalnog direktora uz blagonaklonost političkih moćnika zadržava Fikret Abdić sa manjim prekidom u „mjeničnoj aferi“ „Agrokomerc“, do izbivanja ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini kada isti odlazi u Sarajevo, a nedugo boraveći u Sarajevu kao član Presjedništva R BiH se vraća u Veliku Kladušu i proglašava Autonomiju, gdje prestaje njegova vladavina na čelu tadašnjeg SOUR-a „Agrokomerca“.

Pravni status dioničarskog društva (d.d.) „Agrokomerc“ stekao je 31. 10. 1991. godine nakon registracije kod Osnovnog suda tadašnjeg udruženja rada u Bihaću, pod brojem: 1-334-0 i njegovo sjedište, sa oznakom rješenja o registraciji: U/I-944/91 koje je registrovano pod punim imenom: „Agrokomerc“ d.d. za primarnu proizvodnju, prehrambenu industriju, tercijalne i uslužne djelatnosti sa potpunom odgovornošću, sjedište glavne uprave i menadžmenta je Velika Kladaša, sa poratnim zvanjem ulice Trg mladih broj 1.

Nakon nekoliko godina, tačnije 30. 03. 1998, godine, izvršena je dopuna djelatnosti „Agrokomerca“ d.d. sa oznakom i brojem rješenja: U/I-322/98 kod Kantonalnog suda u Bihaću, tako da od tada preduzeće, pored upisanih djelatnosti, obavlja i sljedeće djelatnosti: poslove ostalih agencija u saobraćaju, vanjskotrgovinski promet iz oblasti veterinarske djelatnosti, vanjska trgovina i poslovi vanjskotrgovinskog prometa iz okvira registrovane djelatnosti. „Agrokomerc“ d.d. ima i svoj jedinstveni matični broj: 20255471 pod kojim se vodi kao poslovni subjekat u Bosni i Hercegovini kao preduzeće za proizvodnju hrane i pića, dok je proizvodnja čokolade, kaka i bombona svrstan u posebnu šifru preduzeća i djelatnost broj: 15.840 od 03. 03. 1998. godine.

U skladu sa Zakonom o privatizaciji i odredbom člana 11 istog Zakona i Uredbe o metodologiji pripreme programa za privatizaciju tadašnjeg SOUR-a „Agrokomerca“ i njegovog početnog bilansa („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj: 10/98) i člana 18. Uredbe o izmjenama i dopunama programa privatizacije, izrade početnog bilansa preduzeća za privatizaciju („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj: 26/98) utvrđena je knjigovodstvena vrijednost, i vlasnička struktura kapitala od dana registracije u d.d. 31.12.1991 i 30. 06. 1999. godine i doneseno rješenje 100 % državni kapital i vlasništvo. Prikaz u Tabeli:

Tabela 1. Prikazije knjigovodstvenu vrijednost i vlasničku strukturu „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladaše na dan 31. 12. 1991-30. 06. 1999. godine.

<i>R/B</i>	<i>kapital</i>	<i>vrijednost na dan 31.12.1991.g.u Jugoslov .din.</i>	<i>u %</i>	<i>vrijednost na dan 30.06.1999.g. u EUR</i>	<i>u %</i>
1.	Drž.kapital	7.916.788.433	100,00%	200.908.480	100,00%
2.	Priv.kapital	0,00	0,00%	0,00	0,00%
3.	UKUPNO	7.916.788.433	100,00%	200.908.480	100,00%

Izvor iz računovodstva „Agrokomerca“ d.d. Velika Kladaša na dan 31. 12. 1999. godine

Kasnije je struktura i visina kapitala „Agrokomerc“ d.d. korigovan od strane Agencije za privatizaciju Federacije Bosne i Hercegovine visini od 189.050.320 EUR-a koji predstavlja zvaničan podatak o visini državnog kapitala „Agrokomerca“ d.d. ponuđenog na prodaju u procesu velike privatizacije. Usvajanjem Programa privatizacije i početnim bilansom preduzeća „Agrokomerc“ d.d. predviđeno je da se cjelokupni kapital preduzeća privatizira kombinovanom metodom pri čemu bi se 67 % državnog kapitala, u iznosu od 126.663.710 EUR-a prodalo javnim prikupljanjem ponuda ili tenderom od međunarodnog karaktera, dok bi se ostatak državnog kapitala preduzeća u iznosu od 33 % ili 62.386.605 EUR-a koji je išao u javni upis dionica (prikaz u tabeli):

Tabela 2. Tabela prikazuje ponuđeni državni kapital za prodaju u velikoj privatizaciji

<i>R/B</i>	<i>Kapital preduzeća ponuđen na prodaju u velikoj privatizaciji</i>	<i>Visina kap. na dan 30.06.1999.g.EUR-a</i>	<i>Struktura u %</i>
<i>1.</i>	Ukupan kapital preduzeća 100% državni kapital	<i>189.050.320</i>	<i>100%</i>
<i>2.</i>	Međunarodni tender	<i>126.663.710</i>	<i>67%</i>
<i>3.</i>	Javni upis dionica	<i>62.386.605</i>	<i>33%</i>

Izvor: revizorske kuće „Revsar“ d.o.o. Sarajevo, Rješenje o reviziji izvršene vlasničke transformacije „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladaše, broj Rješenja: UP-I-02-30/99-2 od 21. 10. 1999. godine.

Nekadašnji privredni gigant „Agrokomerc“ d.d. nalazi se na krajnjem sjeverozapadu Bosne i Hercegovine sa najbržim i najkraćim prometnim cestovnim vezama do zemalja zapadne i srednje Evrope i zemalja članica Evropske unije, preko susjedne Hrvatske i dalje izlazak na tržište šireg svjetskog regiona, jer je nekadašnji SOUR „Agrokomerc“ iz Velike Kladaše bio jedan od vodećih kombinata primarne proizvodnje i izvozne orijentacije u bivšoj Jugoslaviji.

Grafikon (organigram): 1 .Prikazuje nekadašnju organizacionu šemu, nekadašnjeg SOUR-a „AGROKOMERC“ iz Velike Kladaše, davne 1987. godine.

U daljem tekstu ovoga rada iznašli smo i ponudili rješenje potpuno nove reorganizacije ili restrukturiranja nekadašnjeg „Agrokomerca“ i njegov jedini mogući način razvoja primjenjujući ponuđeno organigramsko rješenje u daljem tekstu, vidjeti prikaz (*ORGANIGRAM*) broj: **2.** koji nudi idealno rješenje u odnosu na ovo iz 1987. godine.

Sjedište kombinata i većina njegovih pogona i proizvodno prerađivačkih kapaciteta nalazi se na širem području Opština Velike Kladuše, Bužima, Cazina i u susjednoj Republici Hrvatskoj, u naseljima Batnoga, Kuplensko i Maljevac koji je uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom iz kojeg je tadašnji „Agrokomec“ počeo svoj privredni razvoj izlazeći iz okvira zemljoradničke zadruge do predratnog privrednog giganta.

Lokacijski je povezan cestovnim putem s jedne strane prema zapadu Maljevac, Vojnić, Karlovac dok sa druge strane je povezan u pravcu Cazin gdje ima velike prehrambeno proizvodne kapacitete i farme za tov pilića i koka nosilja sa modernom klaonicom peradi i hladnjačom, preko Bihaća prema Sarajevu i izlasku na more (Neum).

Za željezničku komunikaciju i transport proizvoda željeznički terminal je udaljen 64 kilometra do Bihaća od Velike Kladuše, i Vrgin Most Opština Vojnić 35 kilometara u Republici Hrvatskoj.

„Agrokomec“ je koristio i lučke terminale za svoje potrebe u Rijeci, Republika Hrvatska koja je udaljena od Velike Kladuše 180 kilometara, luka Kopar u Republici Sloveniji koja je udaljena 350 kilometara od Velike Kladuše. Naravno „Agrokomec“ d.d. koristio je i zračnu luku u Zagrebu, Republika Hrvatska i Sarajevsku zračnu luku koja je udaljena od Velike Kladuše oko 385 kilometara.

Velika Kladuša kao Opština zauzima površine oko 332 kvadratna kilometra i smještena je sjeverno od Bihaća oko 65 kilometara glavnog grada Unsko sanskog kantona. Po zadnjem popisu ima oko 58.000 stanovnika, sa dvije srednje mješovite škole i gimnazijom. Valja pomenuti da u predratnom periodu i razvojnoj ekspanziji „Agrokomec“ je imao strategiju zapošljavanja deficitarnih struka, pa se stoga i obrazovna politika opštine prilagođavala i pratila privredni razvoj, ne samo „Agrokomerca“, nego i drugih privrednih subjekata poput „Saniteksa“, „Grupeksa“ „Bosna Barita“ i drugih.

Karakteristika „Agrokomerca“ d.d. je u tome da raspolaže veoma velikim proizvodno-prerađivačkim kapacitetima trgovačkim kućama, prodavnicama i marketima širom bivše Jugoslavije, da posjeduje sopstvenu internu banku u Beču (Austrija). Današnji kapaciteti „Agrokomerca“ d.d. nisu dovoljno iskorišteni ili su devastirani u ratu iz političkih motiva prema tvorcu i bivšem lideru „Agrokomerca“ d.d, ali i u predratnom periodu svi kapaciteti nisu bili racionalno niti maksimalno iskorišteni.

1. Primjer je sortirnica jaja sa instaliranim kapacitetom od 300 miliona komada godišnje u jednoj (1) smjeni, iskorištenost 19%.
2. Tvornica stočne hrane kapaciteta 90.000 tona, a njena maksimalna iskorištenost je bila 12,7 %.
3. Instalirani kapaciteti prehrambene industrije 17.458.776 kilograma, a maksimalna iskorištenost je bila 9,3 %.

Izvor: iz računovodstva „Agrokomec“ d.d, Velika Kladuša, 2013. godine.

**FIZIČKI OBIM OSTVARENE PROIZVODNJE U 2012. GODINI
PREMA GRUPAMA PROIZVODA**

Tabela 3. Prikazuje obim ostvarene proizvodnje u 2012. godini.

R/B	PROIZVOD	KOLIČINA
1.	Konzumna jaja	57.121.920 kom.
2.	Stočna hrana za perrad	11.453.980 kg.
3.	Proizvodi prehrambene industrije	1.617.788 kg.
3.a.	<i>Prerađevine voća i povrća</i>	685.618 kg.
3.b.	<i>Biskviti, vafl i keksi</i>	515.498 kg.
3.c.	<i>Čokolada i kremovi</i>	184.231 kg.
3.d.	<i>Kruh, pecivo i kolači</i>	1.381 kg.
3.e.	<i>Mesne prerađevine</i>	110.792 kg.
3.f.	<i>Supe, majoneze i začini</i>	26.940 kg.
3.g.	<i>Voćni sirupi</i>	120.328 kg.

Izvor iz arhiva „Agrokomerc“ d.d. Velika Kladaša 2013. godina.

„Agrokomerc“ d.d. iz Velike Kladaše imao je instalirane kapacitete za proizvodnju sljedećih kultura izraženih u tonama, mada proizvodnju jaja, pržionica i prerada kafe nisu bile u funkciji od izbijanja rata do 2002. godine kada se ponovo stavila djelimično u funkciju na način davanja u zakup objekata „Agrokomerca“ d.d. trećim licima. U Tabeli 4 želimo prikazati još neke instalirane predratne kapacitete „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladaše.

Tabela 4. Prikazuje instalirane proizvodne kapacitete u „Agrokomercu“ d.d. Velika Kladaša

R/B	OPIS	MOGUĆNOSTI PROIZVODNJE U „Agrokomercu“ d.d. Velika Kladaša = izraženo u tonama, u 3 radne smjene =			Udjel u %
		količina	jedinica mjere		
1.	<i>Poljoprivredni proizvodi</i>	31.163	tona	ili	9,16%
2.	<i>Peradarski proizvodi koke</i>	32.119	tona	ili	9,44%
3.	<i>Puranski proizvodi</i>	12.096	tona	ili	3,56%
4.	<i>Kuničarski proizvodi</i>	7.500	tona	ili	2,20%
5.	<i>Proizvodi preham. industrije</i>	77.354	tona	ili	22,74%
6.	<i>Industrija stočne hrane</i>	180.000	tona	ili	52,91%
UKUPNO		340.232	tona	ili	100,00%

Izvor iz arhiva „Agrokomerc“ d.d. Velika Kladaša, 2013. godina.

Naravno, računajući na poslovno iskustvo koje je veoma veliko kod radnika zaposlenih u ovom preduzeću i brojne uspješno obavljene poslove, naročito u ovom poratnom periodu do 2002. godine, sanacija preduzeća i oživljavanje njegovih osnovnih proizvodnih kapaciteta i razvojnih programa u eri reinženjeringa i složenim uslovima privređivanja. Zbog toga nam i jeste potrebno stručno znanje i profesionalni pristup povjerenom poslu bez obzira na radno iskustvo rukovodnog tima i naravno ostale radne snage u lancu proizvodnje.

Višegodišnja tradicija iz ove oblasti prehrambene proizvodnje je i garancija uspješnog poslovanja preduzeća i njegove uspješne privatizacije ukoliko do nje dođe. Ukupan broj zaposlenih u „Agrokomercu“ d.d. sa 31.12.2002. godine ubraja se u velike proizvođače zdrave hrane sa oko 1.000 zaposlenih radnika, dok je na platnom spisku sa ne privrednim radnicima bilo uposlano 1.407 radnika, dok je još 2.115 radnika evidentirano koji čekaju na posao, dok je danas broj ukupno zaposlenih radnika višestruko manji na period 2002. godine.

Tabela 5. Prikazuje broj radnika i obrazovnu strukturu u „Agrokomercu“ d.d podaci od perioda 31. 12. 1992-31. 12. 2002. godine.

R/B	STRUČNA SPREMA	31.12. 1992.	31.12. 1996.	31.12. 1997.	31.12. 1998.	31.12. 1999.	31.12. 2000.	31.12. 2001.	31.12. 2002.
1.	VSS	129	27	38	36	35	33	33	34
2.	VŠS	78	11	16	15	14	16	16	20
3.	SSS	1.118	193	204	220	224	197	197	209
4.	NSS	1.287	9	269	15	12	12	12	11
5.	VKV	102	7	11	16	17	17	17	21
6.	KV	1.602	241	18	296	283	315	320	326
7.	PK	258	14	18	27	29	27	27	36
8.	NK	2.851	413	557	705	673	781	781	850
9.	UKU.RAD.AN.	7.425	915	1.131	1.330	1.287	1.398	1.403	1.507
10.	UKUP.NA ČE.	0	3.358	2.428	1.886	2.081	2.115	2.115	1.407
SVE UKUPNO		7.425	4.273	3.559	3.216	3.362	3.513	3.518	3.194

Izvor iz arhiva „Agrokomerc“ d.d. Velika Kladuša Kadrovska služba, pers. Evidencije, 2003. godina.

Strategija razvoja „Agrokomerca u dugoročnom razdoblju trebala bi početi od istorijske analize nastanka i razvoja „Agrokomerca“ i utvrđivanje postojećeg stanja „Agrokomerca“ d.d i analize tržišnih mogućnosti „Agrokomerca“ kako na domaćem tako i inostranom tržištu, jer ovo su osnovni faktori kod donošenja dugoročnih odluka preduzeća. U tom smislu prisutna su opredjeljenja menadžmenta preduzeća na čelu sa predsjednikom uprave preduzeća, jer promjene privrednih prilika na globalnom tržištu zahtijevaju prilagođavanje organizacije i proizvodnju

aktuelnoj politici privrednog razvoja, a to znači da ovo preduzeće nikada više ne može biti istog oblika i formacije kakva je bila do izbijanja rata na ovim prostorima.

U daljoj razvojnoj politici „Agrokomerca“ d.d. menadžment preduzeća moramo jasno znati koji je njihov dalji korak biznisa koja nam poslovna ekonomija treba, a koja nam netreba ali stvara unutrašnje rezerve za dalji razvoj prilikom reorganizacije preduzeća u ovakvoj i surovoy privrednoj konkurenciji „Agrokomerca“. Veleprodaja, teretni i putnički saobraćaj, ugostiteljstvo sa svojom infrastrukturom i starim navikama zaposlenih radnika i niz drugih negativnosti u „Agrokomerca“ kojih se moramo riješiti radi bržeg oporavka. Što se prije riješimo godinama pogrešno građene strategije razvoja i primijenimo nova pravila privrednog razvoja i reorganizacije stim prije otklonićemo sve prepreke razvoja „Agrokomerca“ iz Velike Kladuše.

Nova poslovodna i organizaciona razvojna politika „Agrokomerca“ d.d. koja se zasniva na uspostavljanju marketinških i menadžment orijentisanog sistema koji poboljšava proizvodnju, prodaju i usluge, sa jasnom parolom biti uspješan među najuspješnijima i boriti se za njihovu poziciju. Pomenuta geneza menadžmenta „Agrokomerca“ d.d. saglasni su sa strateškim ciljevima, jer je i njima u interesu kao privrednicima da se dokazuju u svojoj uspješnosti i znanju razvoja preduzeća sa homogenom vezanošću jedni na druge kako bi djelovali kao tim u razvoju proizvoda i pružanju usluga na sljedeći način: primarna proizvodnja, biološka proizvodnja, predaivačka industrija, konditorska industrija, i akom.

Ovo su privredni segmenti koji bi činili privredni razvoj „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše dok bi druge djelatnosti iz ranije prakse izdvojili iz preduzeća kao na primjer:

- Transport,
- Tvornica plastične ambalaže,
- Remont i montaža,
- Protektirnica guma,
- Acetex (šivaona radnih uniformi),
- Promet i ugostiteljstvo, dok bi inženjering izvršio transformaciju i razvoj sa novim ponudama i uslugama.

U cilju projekta dugoročnog razvoja „Agrokomerca“ d.d. tu bi se predvidjela nova investiciona ulaganja za razvoj ekonomsko opravdanih dijelova „Agrokomerca“ d.d. Da bi se uspješno realizirao projekat dugoročne strategije razvoja „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše, potrebno je osigurati:

1. Kreditna sredstva u iznosu od 5.000.000,00 EUR-a i vlastito učešće u financiranju projekta u iznosu od 3,5 miliona EUR-a,
2. Potrebne inpute neophodne za proces proizvodnje,
3. Tržište,
4. Stručan menadžerski kadar koji se može nositi ovim izazovom razvojnog projekta,
5. Savremenu organizacijsku strukturu preduzeća sa posebnim akcentom na marketing, menadžment i njegovu funkciju.

Za reorganizaciju i restrukturiranje „Agrokomerca“ d.d. sigurni smo da investitora ima koji bi uložili sopstveni kapital i našli svoj interes analizom robnonovčanih tokova i investicionih fondova te stranih ulagača sigurni smo da bi „Agrokomerca“ d.d. u periodu od 5 godina izmirio

sve preostale obaveze prema povjericima i radnicima zaostale plaće, i obezbijedio nova sredstva za proširenu reprodukciju i privredni razvoj.

Osnovni imputi za normalno funkcioniranje i privredni razvoj „Agrokomerca“ d.d. su: sirovina, pomoćni materijali, repromaterijal koji se trebaju osigurati na domaćem tržištu kako bi se izbjegao uvoz, a potrebni su za neke proizvodne pogone u predviđenoj reorganizaciji preduzeća. Naravno, veliki dio neophodne proizvodnje sirovina se prvenstveno treba osigurati iz kooperantske proizvodnje, a sa kooperantima njima učvršćivati interesnu saradnju.

Treba imati na umu prijeratnu kooperantsku proizvodnju i broj kooperanata iz tog doba oko 7.500 kooperanata kada bih taj broj kooperanata bilo motivirano i radno aktivno dalo bi nam garanciju sigurne egzistencije za oko 30.000 stanovnika zapadnog regiona ili Unsko-sanskog kantona. Ovaj oblik kooperantske proizvodnje se isključivo odnosi na proizvodnju voća, povrća i nešto manjih količina žitarica, dok bih ostatak potrebnih sirovina i repromaterijala „Agrokomerc“ d.d. obezbijedio iz uvoza.

Preduzeće „Agrokomerc“ d.d. prodaju svojih proizvoda uglavnom je vršio direktno kupcu, jer je imao ličnu dostavu sa moderno opremljenim voznim parkom i iskusnom radnom snagom i jedan određeni dio sopstvenih proizvoda ostvario je kroz prodaju u sopstvenim prodavnicama, marketima i robnim kućama. U maloj privatizaciji „Agrokomerc“ d.d. je ostao bez maloprodajnih objekata pa bi i učešće u maloprodaji na domaćem tržištu bio znatno smanjen, što bi dodatno opteretilo menadžere prodaje i prometa gotovih proizvoda.

U predratnom periodu izvoz „Agrokomerca“ iznosio je jednu šestinu (1/6) od ukupne proizvodnje što danas nije slučaj radi niz faktora u političkoj sferi privrednog razvoja i života uopšte. „Agrokomerc“ d.d. u 2002. godini izveo je na inostrano tržište samo mizernih iznos djela od ukupne proizvodnje što je daleko manje u odnosu na 2012. godinu, i ako je najveći prehrambeno prerađivački kompleks „Agrokomerca“ d.d. smješten nedaleko od Velike Kladaše na periferiji u Polju, u relativnoj funkciji ali ne iskorišten iz političkih razloga i drugih privrednih moćnika iste proizvodne ili slične orijentacije koji drže monopol u Federaciji BiH.

Slika 1. Prikazuje prehrambeno - prerađivački kompleks „Agrokomerca“ d.d. u naselju Polje na periferiji grada, na udaljenosti 4 kilometra, od Velike Kladaše (*Lični izvor, panorama industrijskog kompleksa, 2013. godina*)

Slika 2. Prikazuje sortirnicu jaja u krugu prehrambeno prerađivačkog kompleksa u Polju na periferiji Velike Kladuše (*Lični izvor, panorama industrijskog kompleksa, 2013. godina*)

Bilježeći dobre poslovne rezultate u predratnom periodu „Agrokomerc“ d.d., tadašnji SOUR iz Velike Kladuše, svojim proizvodima uspio je pokriti tadašnje domaće tržište i proširiti prodaju na preko 57 zemalja svjetskog tržišta: time jačajući svoju poziciju na međunarodnom tržištu prehrambenih artikala! U poratnom periodu od 1998. do 2002. godine svojim plasmanom Uprava „Agrokomerca“ d.d. pokazala je da se privredni kapaciteti „Agrokomerca“ d.d. poslije restrukturiranja oporavljaju.

Jedan od bitnih pokazatelja govori da je izvoz u ovom poratnom periodu godišnje iznosio prosječno 951.140 EUR-a i činio 7 % od ukupnih prihoda „Agrokomerca“ d.d. Imajući u vidu historijski razvoj, izvoznu orijentaciju, tržišta i prikaza postojećeg stanja „Agrokomerca“ d.d. smatramo da se može dostići predratni nivo proizvodnje i plasmana roba i usluga u zemljama Evropske unije i šireg svjetskog tržišta. Da bi se ovo ostvarilo, dali smo akcenat na kadrovske promjene i menadžersku strukturu koja može ući u koštac surove privredne konkurencije.

„Agrokomerc“ d.d. je u poratnom periodu 2001. godine imao 7.425 zaposlenih radnika od toga 129 sa visokom stručnom spremom, a u 2002. godini imao je 1.513 zaposlenih, od kojih samo 33 sa visokom stručnom spremom. Primjenom novog projekta unutarnjeg reinžinjeriniga preduzeća i primjenom strategije dugoročnog razvoja „Agrokomerc“ je u svom projektu imao i zamišljeni trend zapošljavanja novih radnika te do kraja 2011, godine ukupan broj zaposlenih radnika je planiran 2.460 s tim da se do tada implementiraju svi investicioni projekti. Naravno, u ovaj broj radnika planiran je veći broj zapošljavanja stručnih kadrova sa visokom stručnom spremom iz svih menadžerskih oblasti.

U budućnosti o razvoju „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše biće još polemika, stručnih rasprava, prijedloga i negacija oko ponuđenog restrukturiranja, ali se nadamo da će Vlada Federacije donijeti svoj konačni stav oko „Agrokomerca“. Ako Vlada Federacije uvaži interese Udruženja Nezaposlenih dioničara „Agrokomerca“ d.d. i prihvati novi reinžinjerin preduzeća ponuđen od strane top menadžera i njegovih saradnika, izmijeni vlasničku strukturu *po presudi Suda Federacije Bosne i Hercegovine, strategija razvoja „Agrokomerca“ d.d. imala bi svoj smisao.*

Cilj nam je da restrukturiranjem „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše da stvorimo tehnološke cjeline ekonomski opravdane za normalan razvoj kad smo kod restrukturiranja tu ne bih

trebalo biti dilema. Kod donošenja konačne Odluke ponudićemo tri (3) rješenja restrukturiranja: manji broj pravnih subjekata, veći broj pravnih subjekata i nerentabilnost preduzeća.

Manji broj prehrambeno prerađivačkih pogona iz sastava „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše, odnosi se na sljedeću organizacionu strukturu koja bi bila ekonomski održiva i opravdana: primarna proizvodnja, biološka proizvodnja, *prerađivačka industrija, konditorska industrija, akom.*

Uslužne djelatnosti: transport, inženjering, fabrika plastične ambalaže, protektirnica guma, aceteks, remont i montaža, hotelijerstvo, turistički kompleks Stari grad, i trgovina.

U ovakvoj organizaciji unutar „Agrokomerca“ d.d. ima 13 pravnih subjekata koji međusobno nisu homogeni i nestvaraju privredni razvoj „Agrokomerca“ d.d. na realnim osnovama, pa je stoga najbolji način ubrzati proces privatizacije koji će biti uspješan, u koliko se usluzne djelatnosti restrukturiraju u manji broj (8) pravnih subjekata, a drugo se odnosi na organizacionu strukturu sa većim brojem preduzeća sa svojstvom pravnog lica. Naravno mi bi smo radi efikasnijeg poslovanja preporučili restrukturiranje u pet (5) pravnih subjekata za koje postoji realna garancija privrednog oporavka i razvoja ne samo „Agrokomerca“ d.d, nego Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske.

Da bi ovih pet (5) predloženih privrednih subjekata normalno funkcioniralo, trebaju imati i zajedničke funkcije koje se sastoje od: marketinga, pravni i administrativni poslovi, istraživanja i razvoj „Agrokomerca“ d.d.. Ove oblasti bi bile pod direktnom ingerencijom uprave kompanije u direktnoj saradnji sa menadžmentom preduzeća.

Primjena predloženih koncepata i mišljenja vodi ka tome da „Agrokomerc“ d.d. postane na znanju vodeća privredna organizacija čemu itekako doprinose nove informatičke tehnologije i sistemi. Stvarao bi se novi tip privredne organizacije, koju karakterizira dalji privredni razvoj.

U navedenim uslovima „Agrokomerc“ d.d. uključen u međunarodnu trgovinu i robnu razmjenu ne bi mogao opstati ukoliko se ne bi bazirao na razvoju međunarodnog marketinga i adekvatnu menadžment službu koja ima za cilj obezbjeđivanje boljih privrednih uvjeta i brži razvoj „Agrokomerca“ d.d. i privrede okruženja (kooperanata). Ovdje je riječ o savremenom načinu funkcionisanja privrednog sistema i nizu specifičnih aktivnosti koje se odnose na daljnja istraživanja i usavršavanja. U svakom slučaju uspješnost „Agrokomerca“ d.d. na domaćem, a naročito na inostranom tržištu, nije zavisio isključivo od uticaja eksternih faktora već i od internih među kojima značajno mjesto zauzima organizacija službe menadžment marketinga, i menadžment usluga.

Za programske svrhe veoma je važno imati na umu i znati kako je služba organizovana u „Agrokomercu“ d.d., a za naučno-istraživačke radnike koja pravila moraju poštovati, a posebno u organiziranju ovih službi, a posebno marketing službi za razmjenu na međunarodnom tržištu i nastupanju „Agrokomerca“ d.d. na njemu u privrednoj utrci sa plasmanom i prodajom sopstvenih proizvoda i pružanju drugih usluga kupcima.

Stoga top menadžer mora imati na umu i sljedeće faktore koji su neminovni za razvoj preduzeća, i to: Strateške aspekte internacionaliziranja preduzeća, Konkurentске strategije preduzeća, Planiranje marketinga, Organizacija marketinga, Usavršavanje menadžmenta, Implementacija plana.

Strateški aspekti internacionaliziranja preduzeća „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše je strategija ciljnog tržišta u širem regionu, počevši prvo od zemalja u okruženju koje su nastale

raspadom bivše Jugoslavije sa ciljem vraćanja povjerenja i prijaratne poslovne saradnje sa određenim preduzećima iz tog vremena, pa do tržišta zemalja Evropske unije, Kanade, Amerike, Australije i Arapskih Emirata sa kojima je „Agrokomerc“ d.d. u predratnom periodu imao izveznu saradnju na zavidnom nivou. „Agrokomerc“ d.d. da bih ostvario svoju poslovnu saradnju, poboljšao kvalitet roba i usluga u predratnom periodu 1990. godine sagradio je vlastiti institut za istraživanje i razvoj.

Slika: 3. Prikaz zgrade Instituta za razvoj koja je bila opremljena sa super opremom, u ratnim godinama je opljačkan i devastiran (nije u funkciji) (*Lični izvor fotografisanja zgrada Instituta za istraživanje i razvoj „Agrokomerca“ d.d. smješteni u naselju Polje nedaleko od prehrambeno prerađivačkog kompleksa, 2013. godina*).

Moderna preduzeća u današnje vrijeme, pored toga što se moraju bazirati na ciljna tržišta svojim proizvodima i uslugama imaju i sopstvene institute za praćenje i razvoj proizvodnje. Stoga je u svojim vizijama daljeg razvoja „Agrokomerca“ neophodan ovakav institut kojega bi morali staviti u potpunu funkciju radi sfikasnijeg poslovanja i plasmana, jer ovo je jedan od faktora kako bi postao vodeći proizvođač zdrave hrane i prepoznatljiv širom svijeta.

Svojim gotovim proizvodima i njegovim plasmanom na inostrano tržište u iznosu od 80 % proizvodnje i 20 % plasmana na domaćem tržištu, treba da bude glavna vizija prehrambeno-prerađivačkog preduzeća „Agrokomerc“ d.d. iz Velike Kladuše. Naravno postoje tu i konkurentske strategije koje „Agrokomerc“ d.d. mora primjenjivati u današnje vrijeme, a to je strategija troškovnog liderstva i strategija diferenciranja. Zbog novonastale političke situacije „Agrokomerc“ d.d. iz Velike Kladuše i nekih novi političkih prilika te učestale devastacije „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše sve više ostaje bez poslovnih partnera, a povjerioci iz ne povjerenja insistiraju na izmirivanju obaveza prema njima.

Slika 4. Prikazuje devastaciju i potpuno uništenje peradarskih farmi iz sastava „Agrokomerca“ d.d. preduzeća za primarnu proizvodnju i uzgoj koka nosilja.
(Lični izvor istraživanja 2013. godine, peradarske farme B. Bojna, na slici se vidi devastacija)

Vjerovatno razlog ovakvih pojava leži u neslaganju aktuelne radne snage bivšim privrednim rukovodstvom „Agrokomerca“ d.d. koji je službeno registrovan kao dioničarsko društvo d.d. u Privrednom sudu Bihać 31. 10. 1991 godine gdje vodi se razmjerno kapitalu 100 % državni kapital bez iti jedne dionice radničkog učešća u ukupnom kapitalu. Nezadovoljni radnici ovakvim stanjem u nekoliko navrata su pokušali organizovati protestne mitinge i štrajkove protiv aktuelnog menadžmenta kako bih iznudili bar minimum kapitala u „Agrokomercu“ d.d. iz Velike Kladuše sljedeći prikaz:

Slika 5. Prikazuje grupu nezadovoljnih radnika ispred poslovne zgrade „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše *(Lični izvor poslovna zgrada „Agrokomerca“ 2013. godine).*

Slika: 6 . Prikazuje drugu grupu radnika koji protestom žele ostvariti svoje pravo ispred ulaza u prehrambeni kombinat Polje na periferiji grada (*Lični izvor istraživanja 2013. godine ispred prehrambenog kombinata nezadovoljna grupa radnika protestuje dok u isto vrijeme manja grupa protestuje ispred upravne zgrade u centru Velike Kladuše*)

Razlog ovog protesta je izazvan saznanjem da je određeni broj radnika prilikom restrukturiranja „Agrokomerca“ d.d. ostao bez posla u priodu 2002. do 2012. godina, te da je izvršena ponovna revizija imovine i vlasničkičkog kapitala „Agrokomerca“ d.d. od strane ovlaštene Agencije „Deloytetuš“ po nalogu Vlade Federacije Bosne i Hercegovine koja pokazuje sljedeće:

Tabela 6. Prikazuje nalaz i smjer vlasničkog kapitala „Agrokomerca“ d.d.

R/B	KAPITAL -VLASNIŠTVO	IZRAŽEN U %
1.	<i>Državni kapital</i>	90%
2.	<i>Radnički kapital</i>	7,7%
3.	<i>Neraspoređeni kapital</i>	1,3%
UKUPNI IZNOS KAPITALA		100%

Izvor iz personalne službe „Agrokomerca“ d.d. 2013. godine, Velika Kladuša

U nalazu „Agencije“ broj: 4.1.1.12 stoji, „*ovo nije pravno mišljenje*“, što je ostalo ne dorečeno pa je unijelo u radnike veliku pometnju te se nastavio trend gubljenja poslova i otpuštanja radnika zbog gubljenja povjerenja od strane poslovnih saradnika sa menadžmentom „Agrokomerca“ d.d iz Velike Kladuše.

Tabela: 7. prikazuje obrazovnu strukturu i broj zaposlenih u razdoblju od 1991 do 2013. godine.

R/B	STRUČNA SPREMA	31.12. 1991.	31.12. 2000.	31.12. 2002	31.12. 2006	31.12. 2012.	31.12. 2013.	31.12. 2014	31.12. 2015
1.	VSS	129	33	33	34	11	17	Planirana primjena ponuđenog organigrama koji nudi bolje restrukturiranje preduzeća sa ciljem otvaranja novih radnih mjesta i zapošljavanja novih radnika.	
2.	VŠS	78	16	16	20	4	4		
3.	SSS	1.118	700	197	197	97	93		
4.	NSS	1.287	380	315	326	49	37		
5.	VKV	102	27	27	36	24	48		
6.	KV	1.602	12	17	21	9	37		
7.	PK	258	36	21	21	19	19		
8.	NK	2.851	3031	2920	713	297	661		
9.	UKU.RAD.AN.	7.425	4.235	3.546	1.368	409	916		
10.	UKUP. NA ČE.	0	0	0	0	0	0	Broj radnika u odnosu na 2012 se povećao za 507 Novi investitor „GADŽO COMERCA“ d.o.o.	
SVE UKUPNO		7.425	4.235	3.546	1.368	409	916		

Izvod iz personalne službe „Agrokomerca“ d.d. Velika Kladuša, 2013. godine.

Naknadnim istraživanjima 2012 i početkom 2013. godine o statusu „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladuše došlo se do saznanja da je broj radnika znatno smanjen, da je došlo do masovnog uništavanja „Agrokomerca“ d.d. i rasprodaje montažnih pogona i hala za uzgoj peradi i kunića.

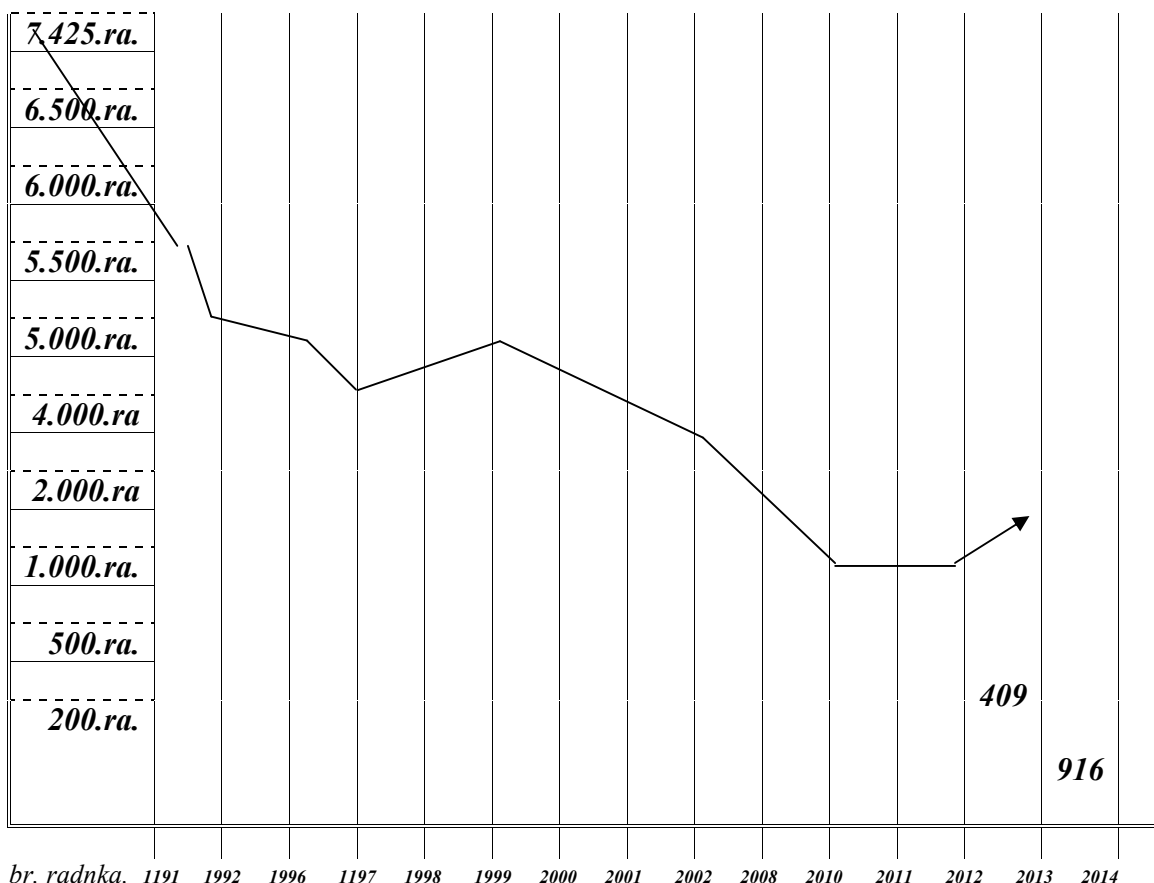
Iz gornje Tabele broj 7: može se vidjeti analiza i kretanje radne snage za svakih 5 godina od 1991 do 2012 godine, i prikaz zaposlenih po svim strukturama zaključeno sa 2013. godinom kada su istraživanja obavljena.

Istraživanja su pokazala da je „Agrokomerc“ d.d. ostao bez sopstvenog voznog parka te da je od predratnih 700 voznih jedinica za prevoz roba ostao sa svega 30 voznih jedinica, i da od toga u funkciju mogu staviti samo par vozila, menadžment preduzeće morao je donijeti prijedlog mjera revitalizacije i novi plan restrukturiranja „Agrokomerca“ d.d. i mogućnost sigurnog opo-

ravka i izlaska na vanjsko tržište jer „Agrokomerc“ d.d. je *brend* koji je svojim proizvodima i uslugama poznat u svijetu.

Trenutno stanje zaposlenih radnika i njihov broj po ovom dijagramu je jasno vidljiv kao iz prethodne tabele sa naglim padom zaposlenosti i trendom otpuštanja radne snage bez obzira na kvalifikacionu strukturu, pa stoga i jeste ovakav dijagram.

Dijagram: 1. Prikaz kretanja radne snage u „Agrokomercu“ d.d. iz Velike Kladaše za period 1991 do 2013. godine.

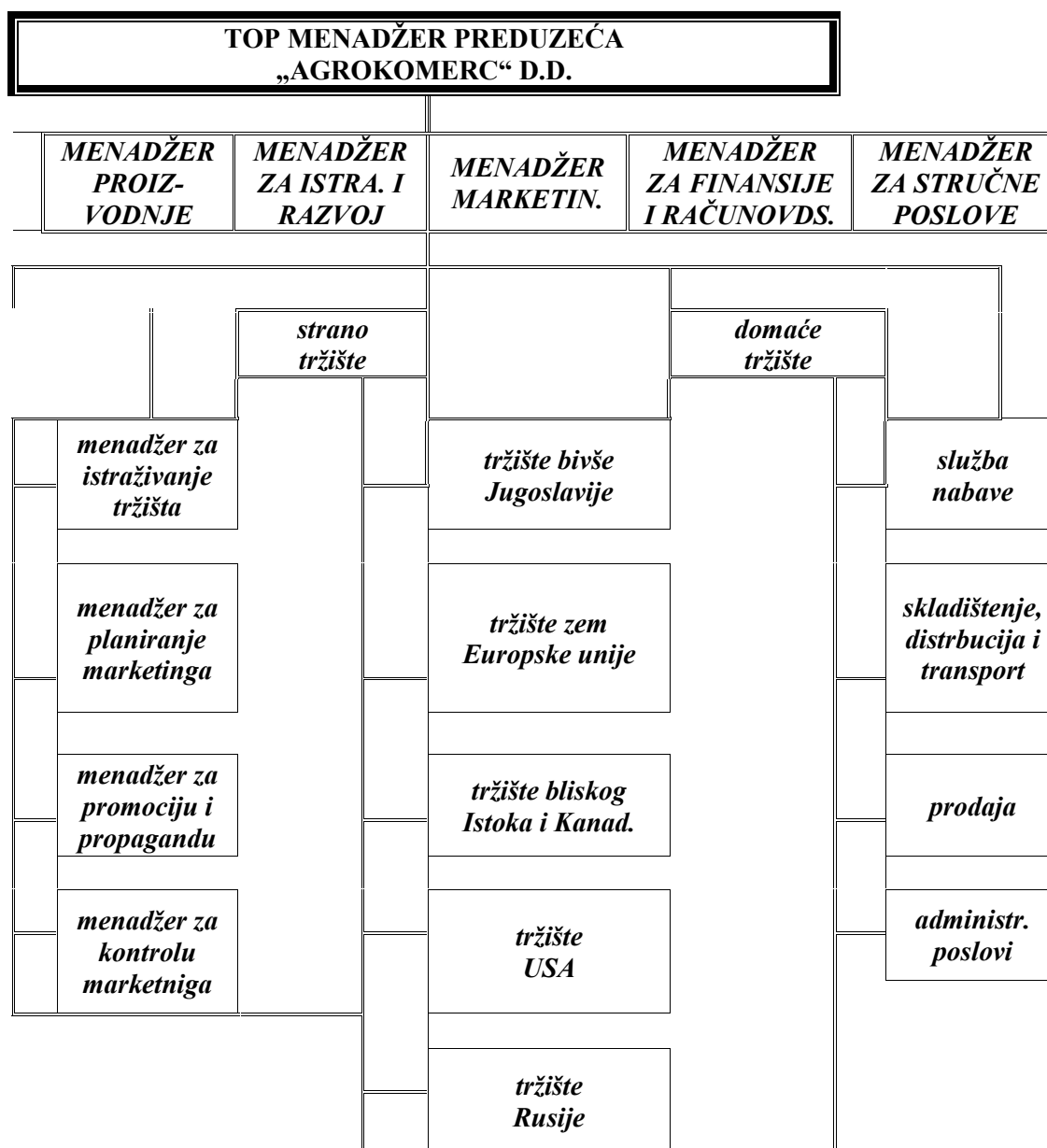
Na grafikonu se jasno vidi brzi pad i otpuštanje radne snage sa blagim usponom od 1997 i početka 2000-te godine, a zatim ponovo otpuštanje radnika svih kvalifikacija, tako da sa 2013. godinom ukupan broj zaposlenih je 409 na čelu sa glavnim menadžerom.

Naravno da iz ovog haotičnog privrednog stanja ima izlaza primjenom gore navedenog modela reorganizacije, poredeći „Agrokomerc“ d.d. sa bolesnim pacijentom za kojega se utvrdila dijagnoza (karcinom), kojega hitnom primjenom restrukturiranja i unutarnjeg reorganiziranja možemo postići cilj.

Nama jeste cilj oporavak „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladaše pa smo kroz ova istraživanja njegov historijat nastanka, geografski prostor, prirodne resurse, dobru radnu snagu sa radnim navikama i običajima, ponudili menadžmentu „Agrokomerca“ d.d. novu sistematizaciju sa kojom bi se broj administrativnih radnika drastično smanjio i broj menadžera sveo na minimum sa ciljem smanjenja administrativnih troškova.

Sa ovim operativnim rezovima povećali bi produktivnost, broj zaposlenih u narednih 5 godina povećao bih se na oko 5.000 hiljada sa oko 3.000. hiljade kooperanata koji bi sebi i svojim porodicama obezbijedili bolji život, što znači da bi poslije 5 godina broj zaposlenih zahvaljujući kooperantskoj proizvodnji i koperantima u zapadnom djelu Bosne i Hercegovine bio znatno veći, jer ovim zahvatom bi prerada poljoprivrednih proizvoda i proizvodnja zdrave hrane zauzeli vodeće mjesto u Bosni i Hercegovini i regionu Jugistočne Europe.

Grafikon (organigram): 2. Prikazuje prijedlog unutarnje organizacije i sistematizacije „Agrokomerca“ d.d. iz Velike Kladaše, (organigram)

Lični prijedlog unutarnje sistematizacije i reorganizacije menadžmenta preduzeća „Adrokomerc“ d.d. iz Velike Kladaše, urađen 2013. godine.

Rezultati istraživanja prerađivačko prehrambenih kombinata koje se bave sličnom djelatnošću kakav je „Agrokomerc“ d.d. Velika Kladuša, u Bosni i Hercegovini ima još nekoliko veoma uspješnih preduzeća iz kojih bi pomenuli: „Vitaminku“ d.d. Banja Luka, „Prijedorčanku“ d.d. Prijedor, „Vegafruit“ d.d. Brijesnica Mala i „Saniteksa“ d.d. Velika Kladuša, koji se bavi proizvodnjom sanitetskog materijala i kartonske ambaleže. Za gore navedena preduzeća jedna od rijetko uspješnih firmi u velikoj privatizaciji čije je vlasništvo 100 % dioničarsko (radničko) je Saniteks d.d., što je ugledan primjer kako se treba uraditi velika privatizacija u Bosni i Hercegovini na zadovoljstvo njihovih stvaraoca i nosioca dugogodišnjeg razvoja, o čemu ćemo kasnije objaviti istraživanje.

U razgovoru sa menadžerima prilikom istraživanja uspješnosti poslovanja navedenih preduzeća u Bosni i Hercegovini, koji model koriste u svom menadžerskom poslovanju i koje metode koriste, moglo bi se zaključiti da je u suštini odgovor bio primjena kombinacija strategije razvoja, strategija razvoja proizvoda, strategija razvoja usluga i nezaobilazna strategija marketing miksa.

Međutim, dublja analiza ukazuje na prisutnost menadžment i marketing strategije u preduzećima koja isključivo prati rast u preduzećima, prilagođavanje okruženju i strategiji očuvanja stečenih pozicija na tržištu i očuvanju sopstvenih potrošača. Kod navedenih preduzeća primjetna je organizacija međunarodnog marketinga koja je pokazala svoju funkcionalnost po sistemu *IZVOZ-UVOZ*.

Sama sinteza istraživanja kroz nezavisne variable, konkurentska strategija i intezitet tržišta kao i ulazak na inostrano tržište, dok kroz zavisne variable i tip organizacije, njegov stepen razvijenosti iz oblasti međunarodnog marketinga kao i stepen internacionalizacije. Preduzeća sa izuzetnom funkcijom međunarodnog marketinga imaju i veći uspjeh na inostranom tržištu roba, pa je kod njih i primjećen rast po svim segmentima međunarodne trgovine i robne razmjene te sveobuhvatnog uspješnijeg poslovanja preduzeća.

Menadžmentu preduzeća smo prilikom istraživanja i pronalaženja uzroka pada proizvodnje i usluga kako na domaćem tako i na inostranom tržištu ponudili organogram koji donosi uspješnije poslovanje u ovoj poslovnoj eri, kada je zemlja još uvijek u tranziciji, i kada radnici nisu iza sebe ostavili socijaldemokratsko samoupravljanje u preduzeću.

Naravno, ukoliko menadžeri preduzeća ne pristupe privrednoj reformi i restrukturiranju preduzeća, a imaju izuzetne šanse primjenom ponuđenog rješenja i organograma za „Agrokomerc“ d.d. dolaze teški privredni dani. Mišljenja smo da istraživanja opravdano govore da nekadašnji privredni gigant ima veoma velike šanse primjenom naše ponude rješenja privremene krize u preduzeću (nejasan vlasnički udio, gubljenje povjerenja kupaca, gubljenje povjerenja povjerioca i banaka...).

Ovdje smo dali jasnu poruku menadžmentu našim prijedlogom restrukturiranja sa jasnim prikazom smanjenja administracije i poslovanja po modelu unutarnje organizacije savremene kompanije. Dužnost i obavezu prilikom ponuđenog organograma reorganizacije preduzeće menadžment upozoriti na sljedeće: Gospodo menadžeri pristupite restrukturiranju ili će vas konkurentske kompanije uništiti!

Zaključak

Možemo zaključiti da smo prilikom istraživanja ove teme malo opširnije pokušali pojasniti raznim grafikonima, izvornim fotografijama kao i tabelama prikazati ulogu marketinga u privrednom sistemu kakav je „Agrokomerca“ bio nekad, a kakav je sada. Jasno je prikazano u pomenutim tabelama, naslovima i podnaslovima opisana uloga marketinga i menadžment marketinga u ostvarivanju bruto prihoda.

Objasnili smo i segmentaciju tržišta kao i proizvoda i plasmana isti na domaće a posebno na inostrano, odnosno međunarodno tržište, kao i pripremu privrednog društva za izlazak na međunarodno tržište sa gotovim proizvodima.

I na kraju da konstatiramo da je neophodna saradnja svih oblika menadžmenta sa marketing menadžmentom od kojeg doista zavisi mnogo toga u prodaji proizvoda i pružanju usluga kako na domaćem tako i stranom tržištu. Dobar marketing kroz razne oblike marketinški aktivnosti koje smo istražili i opisali u ovoj temi mora donijeti poboljšanje ukupni prihoda privrednom društvu.

LITERATURA

- Vasiljević, M. (2004). *Vodič za čitanje Zakona o privrednim društvima*. Beograd: Udruženje pravnika privrednika Srbije i Crne Gore.
- Vlatković, M. (2008). *Opšte osnove i obeležja lokalne samouprave*. Beograd.
- Galoguža, M. (2004). *Marketing i propaganda preduzeća*. Novi Sad: MM College.
- Galoguža, M. (2005). *Razvoj teorije poduzetništva*. Škola Evropskog znanja. Novi Sad: MM College.
- Grujić, A. (2007). *Poslovno pravo*. Novi Sad, Cekom books d.o.o.
- Dedić, S. (2001). *Upravno pravo*. Bihać-Sarajevo.
- Jarić, D., Radun, V., Čurčić R. (2011). *Principi ekonomije*. Novi Sad.
- Kostadinović, S., Ljubojević, G., Račić, M. (2000). *Poslovno pravo*. Beograd: „GRAFOS“ – Žig d.o.o.
- Ljubojević, G. (2000). *Pravo privrednih društava*. Novi Sad: Fakultet za uslužni biznis.
- Nedeljković, D., Neškov, D. (2006). *Poslovno pravo*. Novi Sad: Fakultet za menadžment, Cekom Books d.o.o.
- Tasić, I. i grupa autora (2004). *Preduzetnički menadžment*. Beograd: Institut za razvoj malih i srednjih preduzeća, d.o.o. Beograd; Zagreb: Centar za investicije.
- Ćejvanović, F. (2010). *Ekonomika Javnog sektora i financiranje Javne uprave*. Gradiška
- Mujić, H. (2004). *Upravljanje marketingom*. Ekonomski fakultet Bihać.
- Muhić, F. (1983). *Teorija prava*. Sarajevo: Svjetlost.
- Prostorni plan Opštine Velika Kladuša 1986-2005. godina „Statistički podaci o Opštini/Općini. 2006. godine.
- Prostorni plan Opštine Velika Kladuša 2005-2015. godina, „Statistički podaci o Opštini“, 2006. godine.
- Statut Opštine Velika Kladuša, Poglavlje I: *Opće odredbe* i Poglavlje II: *Obilježja Opštine*“, 2006.

Esad Čović, M.Sc.

**HISTORY AND STRATEGIC AIMS OF THE “AGROKOMERC” COMPANY AND THE MANAGER'S
ROLE IN ITS EXPANSION**

Summary

In this science-learning topic matter we tried to research the establishment and development of a once economy giant “Agrokomerc” from Velika Kladusa which was formed back in 1963 in the village of Maljevac – Republic of Croatia, not far from Bosnia & Herzegovina border (west side part of Bosnia & Herzegovina). Former SOUR “Agrokomerc” was established by the agricultural cooperative Agromerkantilija, and it experienced its biggest development expansion during the reign of Pozderac brothers who had a very good relationship with the former chief executive of the agricultural cooperative Agromerkantilija, Mr. Fikret Abdic, who they helped to integrate the one-time commerce business Agrokrajina into a unique business investing a enormous amount of funds and fixed properties (department store and another 24 facilities in which they used to sell various materials, vehicles and other property). By means of integration in those days and by the appointment of high politics, he officially received its commerce name “Agrokomerc” which was registered in the pre-war Law on economic companies as joint-stock-company.

Back in the 80's, an enormously fast expansion and development of the food industry capacity began, including manufacturing systems and sale facilities across former Yugoslavia and the export of finished products in more than 57 countries across the World. This form of expansion during this period was very common and normal all until the affair outbreak and the disclosure of illegal financial bill dealings without coverage. In this topic we explored the causes and problems of the business firm and we offered the management of the firm a new form of firm restructuring and we also offered a modern form of operation adapted to the technologies of modern manufacturing and selling of finished products. Naturally, we didn't waive certain discrepancies and misunderstandings in the pre-war expansion process with the former executive within his firm's management structure or better said, conflicts that occurred during the expansion of the firm, its ups and downs. Researches show the actual management attitude of Agrokomerc (joint-stock-company) towards the assets and workers who fight for their rights and a lot of discrepancies and conflicts inside the firm (conflicts between workers and managers) that occur there.

Key words: development, firm, restructuring, infrastructure, modernization, conflicts, disappointment, destruction.

OBRAZOVANJE U NOVOM TEHNOLOŠKOM OKRUŽENJU

SAŽETAK: Obrazovni sistem zapljuskuju talasi novih tehnologija koje omogućavaju brz pristup informacijama koje postaju dostupne svima. Otvaraju se nova pitanja kada se sistemu, po svojoj prirodi inertnom, nude promene i otvaraju nove mogućnosti. Ovaj rad predstavlja pokušaj da ukaže na novi ambijent koji utiče na sistem obrazovanja, na prednosti i opasnosti nekritičkog pristupa ali i na potrebu pedagoške nauke da ponudi nova rešenja.

KLJUČNE REČI: obrazovanje, tehnologije, informacije

Uvod

Sprega informacionih i telekomunikacionih tehnologija omogućila je neslućeno uvećanje znanja. Informacije postaju trenutno i svima dostupne. Jaz između mogućnosti novih tehnologija i njihove primene u obrazovnom procesu postaje sve veći. Razvoj novih tehnologija će ići svojim tokom nezavisno od toga koliko ćemo te pogodnosti koristiti u obrazovanju. Današnji obrazovni sistem po svemu sudeći nije namenjen novoj generaciji stasaloj uz računar i Internet, sve češće nazivanoj Net-generacija. Inertan po svojoj prirodi, obrazovni sistem ne uspeva da odgovori fenomenu enormnog uvećanja znanja, zahtevima nove generacije, sve bržem zastarevanju znanja, nedovoljnoj tehnološkoj (digitalnoj) pismenosti nastavnog kadra pa i stručnjaka koji upravljaju sistemom. Iako je tehnologija sveprisutna u gotovo svim sferama delatnosti, neka istraživanja govore da je primena tehnologije u obrazovanju, kod nastavnog osoblja daleko od univerzalnog fenomena. Primeri govore o malom broju nastavnika koji tvrde da nemaju vremena da ulažu u upoznavanje novih mogućnosti koje se nude. U proceni činilaca koji su pridoneli jazu između obrazovnih tehnoloških sredstava i njihove primene, *Sharon Kopyc* tvrdi da institucije moraju usvojiti raznovrsne, fleksibilne strategije radi podsticanja raširenije primene tehnologije u radu nastavnog osoblja. Povrh nastavnih radionica i tehnoloških vijeća, *Kopyc* predstavlja daljnje strategije koje bi institucije trebale razmotriti: nastavničke obrazovne forume, tehnološke poslijediplomske programe koji nastavnicima omogućuju vrijeme mirovanja i strukturnu podršku te pravovremene obrazovne mogućnosti koje uključuju vremenska ograničenja, individualne potrebe i osobne prioritete članova nastavnog osoblja u čitavoj instituciji. *Kopyc* tvrdi da će izbegavanjem univerzalnog, "jednog za sve" pristupa nastavnom razvoju, institucije postići znatno veći uspeh u ostvarivanju obrazovnog potencijala svoje tehnološke infrastrukture.

Istraživanja o ulozi tehnologije u menjanju i oblikovanju načina na koji uče današnje generacije govore i o tome kako njihovi nastavnici nedovoljno koriste tehnologije u učenju. Konkretno, izvještaj otkriva da učenici žele izazovne, tehnološki orijentisane obrazovne aktivnosti. Softver za upravljanje nastavom koji je nastavno osoblje najmanje koristilo, bilo je upravo ono što je učenicima najviše pomoglo u učenju. Studenti tvrde da njihove škole i nastavnici još nisu prepoznali a ni odgovorili na osnovnu promenu koja se dogodila kod učenika i zajednica učenja za čiji su razvoj odgovorni.

2. Digitalizacija i njen uticaj na obrazovanje

"Po sadašnjoj stopi umnožavanja znanja i naučnih otkrića, ukupna suma znanja kojim će raspolagati čovečanstvo, biće četiri puta veća od onog momenta kada dete koje se sada rađa bude završilo fakultet. Kad to dete bude navršilo 50 godina života ukupna količina znanja uvećaće se 62 puta, a 97% znanja u tom trenutku biće otkriveno posle njegovog rođenja". [7]

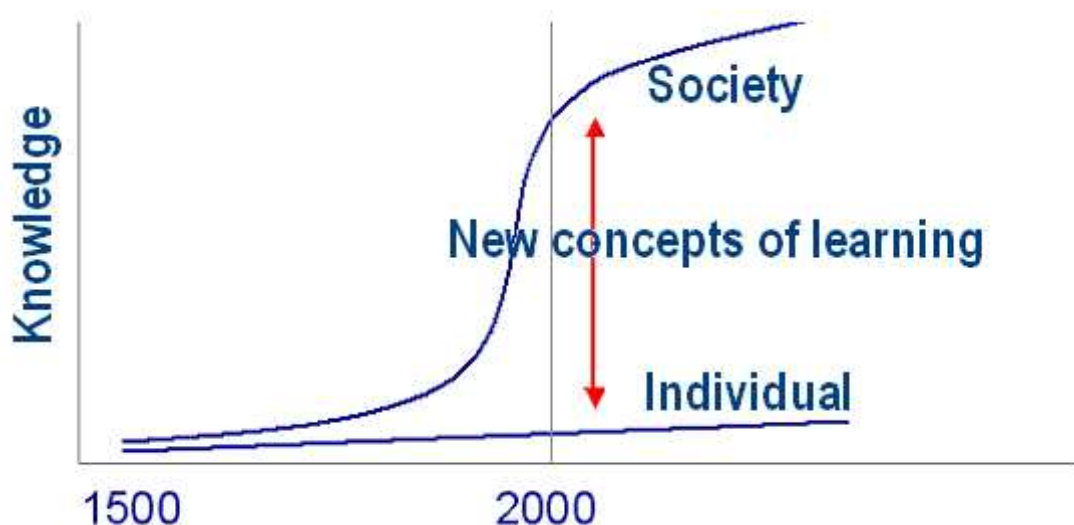
Digitalni dokument, proizvod informatičkog doba u kome živimo, izazov današnjice kome mnoge arhive, biblioteke i muzeji u svetu nisu odoleli, predstavlja novu paradigmu na koju se navikavaju sadašnje generacije istraživača i korisnika arhivske građe, paradigmu koja će za buduće generacije biti podrazumevana. Međutim, iako je već dosta arhiva započelo ili već završilo, neki projekat digitalizacije mora se ipak reći da se trajnost produkta primene ovog modula informacionih tehnologija ne može sa pouzdanošću definisati i da ga, stoga, za sada, arhivi ne tretiraju kao moguću zamenu originala, odnosno kopiju za trajno čuvanje.

Savremene informacione tehnologije obezbeđuju laku dostupnost podataka u brojnim digitalnim formatima, bilo da je reč o kvalitetnim i retkim muzičkim izdanjima, knjigama i časopisima u elektronskom obliku, ili najnovijim rezultatima naučnih istraživanja. Digitalno arhiviranje odlikuju brojne prednosti u vidu bržeg pristupa, većeg kapaciteta za skladištenje informacija i stoga ohrabruje tradicionalne sisteme čuvanja i prenošenja informacija da se izmene saglasno novim korisničkim zahtevima, ali i u odnosu na sve veću produkciju štampanog, audio i video materijala. U tom procesu centralno mesto zauzima biblioteka kao institucija sa zadatkom da upravlja ogromnim korpusom ljudskog znanja, predvodi, kreira i poboljšava proces prezentacije, dostupnosti i obnavljanja informacionih resursa.

Društvo znanja kome težimo zasniva se na stalnom učenju i sticanju novih veština. Pri tome učenje nije vezano samo za obrazovne institucije, već se očekuje i samostalan rad u neformalnoj sferi obrazovanja. Jedine društvene institucije dostupne svima u kojima je akumulirano znanje dostupno takoreći besplatno su biblioteke. Stoga njihova uloga u razvoju i pojedinaca i društva postaje sve značajnija. Biblioteke koje mogu da ispune svoju misiju moraju biti prilagođene novom vremenu, od mesta u kome se čuvaju knjige i u kojima mora da vlada tišina, moraju postati informacioni centri i mesta susretanja, prilagođene i prostorno i vremenski potrebama i željama potencijalnih korisnika.

Iako se digitalne tehnologije ne koriste dovoljno dugo da bi prošle test vremena što se tiče trajnosti i nepromenljivosti digitalnog zapisa, zbog raširenosti, niske cene koštanja, lake primene, teško da postoji druga alternativa. Sigurno je da nam na dugi rok niko ne bi garantovao trajnost kompakt diskova ili hard diskova kao nosača informacija, zbog čega je potrebno vršiti redovno pravljenje novih kopija (svakih pet godina, pa čak i na kraći rok). Još jedno od ograničenja, koje se često eksploatiše u diskusiji, predstavlja potreba za spoljnim uređajima da bi se digitalne kolekcije koristile. Iako je to tačno, sama suština digitalnih tehnologija podrazumeva korišćenje takvih uređaja, poput računara, pa u ovom slučaju govorimo o subjektivnom odnosu pojedinaca prema aktuelnim trendovima. Posebno poglavlje trebalo bi posvetiti autorskim pravima i lakoj mogućnosti njihovog kršenja takvog na internetu. Intelektualna svojina predstavlja osnovu za podsticanje stvaralaštva, pa se programi digitalizacije moraju obavljati uz poštovanje svih autorskih i srodnih prava.

Slika 1. Jaz između individualnog i opšteg znanja

Danas su sve vrste dokumenata izvorno u digitalnoj formi. „Količina informacije pohranjena u knjigama napisanim od najstarijih vremena do danas imponantnog je obima: 50 miliona MB. Digitalni sadržaji: slike, video, muzika, email, web stranice, instant poruke, telefonski razgovori i drugi digitalni sadržaji u svetu, kreirani, pohranjeni i umnoženi (prosečno triput) u 2006. godini iznose 161 milijardu gigabajta. To je 24 000 MB informacije po stanovniku naše planete, ili 6 tona knjiga/stan. u 2006. godini, ili 3 miliona puta više od informacija u svim knjigama do sad napisanim. Do kraja 2010. godine ona će se, prema predviđanju IDC analitičara, uvećati šest puta, na 988 mlrd GB“.[7]

Podaci upućuju na činjenicu da se stvara veliki jaz između kolektivnog i individualno znanja i zahteva nova rešenja kroz nove koncepte obrazovanja.

3. Obrazovanje za Net-generaciju

“Današnji učenici i studenti su generacije koja su odrasle uz novu tehnologiju. Ceo su život s njom okruženi i koriste računare, videoigrice, digitalnu audio tehniku, videokamere, mobilne telefone (5mlrd mobilnih trenutno u svetu) i sve druge igračke i alate digitalnog doba. Prosečni student danas je proveo manje od 5.000 časova čitajući, ali više od 10.000 časova igrajući video-igrice, (a da ne pominjemo 20.000 časova gledajući TV). Računarske igre, e-pošta, Internet, mobilni telefoni i direktna razmena poruka integralni su delovi njihovih života.”[8]

Pripadnici Net-generacije su navikli na brz prijem informacija. Paralelno obrađuju i rade nekoliko poslova istovremeno. Više vole da slike prethode tekstu, nego obratno. Skloniji su nasumičnom pristupu (kao u hipertekstu). Najbolje rade u multimedijalnom okruženju. Uživaju u trenutnim zadovoljstvima i čestim nagradama. Skloniji su igrama nego ozbiljnom radu.

Net-generacija	Digitalne pridošlice
trajna brzina	- konvencionalna brzina
multi tasking	- mono tasking
ne-linearni pristup	- linearni pristup
diskontinuelano procesiranje informacija	- procesiranje pojedinačnih informacija
ikonske veštine	- veštine zasnovane na čitanju
povezan	- sam
kolaborativan	- kompetitivan
aktivan	- pasivan
uči uz igru	- razdvaja učenje i igru
trenutna isplativost	- strpljivost
Fantazija	- realističan
tehnologija je prijatelj	- tehnologija je neprijatelj

Van Veen (2001) - Net Generation Learning - USF University of Technology

Slika 2. Komparacije osobina dveju generacija

Mi koji nismo rođeni u digitalnom svetu, ali smo se u jednom trenutku u životu našli očajari novom tehnologijom i prihvatili mnoge ili većinu njenih vidova, uvek ćemo biti digitalne pridošlice.

Situacija je vrlo ozbiljna jer je danas najveći problem u obrazovanju činjenica da naši nastavnici kao digitalne pridošlice koji govore jezikom preddigitalnog doba teškom mukom poučavaju populaciju koja govori potpuno novim jezikom. Nastavnici pridošlice pretpostavljaju da su učenici isti kao što su oduvek bili te da će iste metode koje su bile delotvorne za nastavnike kad su bili učenici, delovati i na njihove današnje učenike. Ta pretpostavka više ne vredi. Prema tome, ako ne želimo zaboraviti na obrazovanje Net-generacije dok ne odrastu i obrazuju se sami, moramo se suočiti s ovim problemom. Pritom moramo razmotriti našu metodologiju i sadržaje:

- Metodologija: Današnji nastavnici moraju naučiti komunicirati na jeziku i stilom svojih učenika. To ne znači da treba menjati značenje važnih stvari ili dobrih veština razmišljanja. Ali znači da treba ubrzati hod, ići manje korak po korak, a više paralelno ili nasumičnim pristupom, između ostalog.
- Sadržaji: Nakon digitalnog čuda pojavile su se dve vrste sadržaja: Nasleđeni sadržaji i budući sadržaji. Nasleđeni sadržaji uključuju čitanje, pisanje, matematiku, logičko razmišljanje, razumevanje starih zapisa i ideja itd. – čitav tradicionalan nastavni plan i program. I dalje su važni, ali pripadaju drugom vremenu. Neki od njih (poput logičkog razmišljanja) i dalje će biti važni, ali neki (poput euklidovske geometrije) postat će manje važni, kao recimo latinski i grčki. Budući sadržaji uglavnom su, posve prirodno, digitalni i tehnološki. I dok uključuju softver, hardver, robotiku, nano tehnologiju, genome itd., uključuju i etiku, politiku, sociologiju, jezike i ostale stvari koje uz njih idu. Taj je budući sadržaj današnjim učenicima izuzetno zanimljiv.

Dakle moramo izmišljati, ali ne baš od temelja. Prilagođavanje materijala jeziku Net-generacije već je uspešno izvođena i dalje se iznalaze nova rešenja.

Zaključak

Pripadnici nove generacije razmišljaju i obrađuju informacije na elementarno drukčiji način od svojih prethodnika. Te razlike idu puno dalje i dublje nego što mnogi nastavnici pretpostavljaju ili shvataju. *Različite vrste iskustava dovode do različitih struktura mozga*, kaže dr. Bruce D. Berry s medicinskog koledža Baylor. Vrlo je vjerojatno da su se njihovi mozgovi izmijenili, drugačiji su od naših kao rezultat načina na koji su odrasli. Bez obzira je li to doslovno tačno, sa sigurnošću možemo reći da su se promijenili modeli njihovog razmišljanja.

LITERATURA

- Marc Prensky: Digital game-base learning, Amazon, 2007.
- Berge, Z.L.: "Computer Mediated Communication and the On-Line Classroom in Distance Education", University of Maryland, SAD, 2002.
- Australian Computer Society and the Australian Council for Computers in Education - discussion paper: "Computers in Schools - a framework for development", Australia, 1995.
- Rešetar Z.: "Informatizacija društva i nova civilizacija u nastupanju ", Zagreb, 2002.
- Slotta, J.D., Baumgartne, E., Linn, M.C.: "Teaching High School Science in the Information Age: A Review of Courses and Technology for Inquiry-based Learning", Santa Monica, CA, SAD, 2000.
- Rorty R.: "Philosophy and Social Hope, ch7. Education as Socialization and as Individualization", London, UK, 1999.
- International Data Corporation March 2007 (www.idc.com)
www.educause.edu/
- Marc Prensky: Digitalni urođenici, digitalne pridošlice

Snežana Dragičević, M.Sc.

EDUCATION IN THE NEW TECHNOLOGICAL ENVIRONMENT

Summary

The education system engulfing waves of new technologies that allow quick access to information that become available to everyone. New questions when the system is by nature inert, offer change and open up new possibilities. This paper is an attempt to point to the new environment that affects the education system, the advantages and dangers of uncritical approach and the need of teaching science to offer new solutions.

Key words: education, technology, information.

UVREDA KAO KRIVIČNO DJELO

SAŽETAK: Krivično djelo uvrede prema većini teoretičara sastoji se iz sljedećih elemenata: postojanje izjave omalovažavanja, izjave omalovažavanja treba da se odnosi na određeno lice, izjava omalovažavanja treba da je saznata od nekog, izjava omalovažavanja sa objektivnog stanovišta treba da je podobna da može škoditi časti i ugledu nekog lica, i izjava omalovažavanja treba da je preduzeta sa umišljajem.

Navedeni elementi zajedno sa ostalim konstitutivnim elementima opšteg pojma krivičnog djela (uračunljivost i svijest ili mogućnost svijesti o protivpravosti), predstavljaju zajedničke konstitutivne elemente krivičnog djela uvrede i u slučaju da neki od ovih elemenata ne postoji, krivično djelo uvrede neće postojati ni u jednom svom obliku.

Krivično djelo uvrede pojavljuje se u dva oblika to kao obična uvreda i kao javna uvreda.

Radnja izvršenja krivičnog djela obične uvrede može se najjednostavnije definisati i razumjeti kao izjava omalovažavanja. Razumije se po sebi, da se ovdje izjava omalovažavanja uzima u širem smislu riječi.

Za razliku od radnje izvršenja obične uvrede kao osnovnog oblika djela, radnja izvršenja javne uvrede kao teži oblik djela, sastoji se, ili u tome što se putem posebnih sredstava izražava omalovažavanje drugog lica (izjava omalovažavanja se preduzima preko štampe, radija, televizije i sličnih sredstava), ili u tome što se na posebnom mjestu preduzima omalovažavanje drugog lica (izjava omalovažavanja na javnom skupu).

Kada su u pitanju države neposrednog okruženja uvreda kao krivično djelo postoji u krivičnim zakonima Srbije i Hrvatske, a ne postoji u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.

KLJUČNE RIJEČI: uvreda, krivični zakon, krivično djelo, omalovažavanje, čast, ugled, mediji.

Uvod

Odavno su pojmovi časti i ugleda predmet brojnih teorijskih sporova. Ovo pogotovo jer su najčešće povezani sa slobodom izražavanja, kao jednim od temeljnih načela svakog demokratskog društva. Naime, zaštita časti i ugleda zavisi od toga kako pojmove čast, ugled i slobodu izražavanja definišemo, da li šire ili uže, odnosno čast i ugled će biti ograničeni u većoj ili manjoj mjeri u zavisnosti od manjeg ili većeg prostora datog slobodi izražavanja.

Predmet ovog rada uvreda je još u rimskom pravu predstavljala počinjanje nekog objektivno protivpravnog čina protiv nekog drugog, napad na pravom priznatu ličnost. To je obuhvatalo kako sam napad na ugled pogođenog (infamatio), tako i napade na druga zaštićena dobra, kao što su tjelesni integritet, nepovredivost stana i sl.

Krivično djelo uvrede karakteristično je po tome, što predstavlja napad na čast i ugled kao skup duhovnih i moralnih vrijednosti koje čovjek posjeduje kao ljudsko biće, kao pripadnik određene društvene zajednice.

1. Pojam i elementi uvrede

Određivanje pojma krivičnog djela spada u red veoma složenih problema u krivičnom pravu. Ovo pogotovo što od shvatanja suštine krivičnog djela u punoj mjeri zavisi, koje će se

ljudsko ponašanje u nekom društvu smatrati kažnjivim, odnosno dokle će se kretati granice krivičnopravne represije. Složenost problema utvrđivanja pojma krivičnog djela, kako objašnjavaju pojedini autori, vidi se iz činjenice što je, u cilju pronalaženja boljeg i preciznijeg rješenja napisana ogromna literatura, ali ni do danas nije poznato ni jedno koje bi bilo nesporno i podjednako prihvatljivo za krivičnopravnu teoriju, zakonodavstvo i praksu. Saglasno navedenom ni pojam krivičnog djela uvrede uopšte nije određen.¹ Najčešće upotrebljeni zakonski izrazi „ko drugog uvrijedi“ u suštini ne predstavljaju ni jedno obilježje ovog krivičnog djela. Analizirajući sadržaj svih inkriminacija koje su propisane u primjera radi odredbama Krivičnog zakona Republike Srbije možemo slobodno konstatovati, da je uvreda jedini krivičnopravni delikt čiji pojam u zakonu nije preciziran, čak ni na uopšten način. Polazeći od toga, pojam uvrede i sa stanovišta njegove inkriminacije iz odredbe čl. 170. Krivičnog zakona Republike Srbije², neminovno se mora određivati u skladu sa shvatanjima krivičnopravne nauke i sudske prakse i u skladu sa opštim poznavanjem odnosa ovog krivičnog djela prema ostalim krivičnim djelima, prije svega onima protiv časti i ugleda. Ovakav pristup zakonodavca u inkriminisanju krivičnog djela uvrede prema mišljenju jednog dijela eksperata zaslužuje ozbiljnu kritiku. U krivičnom pravu prvorazredan značaj pripada principu zakonitosti čija se suština prije svega obezbjeđuje kroz jasno i precizno opisivanje svake inkriminacije. Time se obezbjeđuje pravna sigurnost i jednakost svih građana pred zakonom, a istovremeno onemogućava bilo kakva arbitraža, samovolja i proizvoljnost u tumačenju i u primjeni krivičnopravne norme na konkretan slučaj. Pri tome razumije se, nikako se ne dovodi u pitanje autoritet krivičnopravne nauke i judikature čija shvatanja i razmišljanja u svakom slučaju imaju karakter pozitivnih nastojanja u smislu iznalaženja odgovarajućih rješenja u situacijama kada je zakonodavac zatajio.

Maltene identična situacija kao što je to slučaj i sa odredbom iz člana 170. Krivičnog zakonika Republike Srbije, prisutna je i u mnogim drugim savremenim krivičnim kodeksima (primjera radi odredba iz paragrafa 185. KZ SR Njemačke). Ovakvo stanje u propisivanju krivičnog djela uvrede koje je u našoj starijoj krivičnopravnoj doktrini bilo podvrgnuto sasvim opravdanoj kritici, rezultiralo je iz zastarjelog i danas već prevaziđenog stanovišta, da u kazneni zakonik ne treba unositi definiciju krivičnog djela uvrede. Polazeći od ovako nedefinisanog pojma krivičnog djela uvrede, kao što je to slučaj i sa krivičnim djelom uvrede iz čl. 170. KZ Republike Srbije, pojam uvrede određuje se prema shvatanjima krivičnopravne nauke i sudske prakse. Kod ovakvog stanja u krivičnopravnoj nauci vremenom su se pojavljivale mnogobrojne definicije u nastojanjima da se pojam krivičnog djela uvrede odredi na što jasniji i precizniji način.³

Kada je u pitanju definisanje krivičnog djela uvrede između starije i novije krivičnopravne nauke, gotovo da nema nikakvih razlika i nesuglasica. Naime, postoji velika saglasnost, pošto se uvreda i u starijoj krivičnopravnoj teoriji, kako obrazlažu pojedini autori, definisala kao iz-

¹ Kazneni zakon Hrvatske npr. izbjegava definisati pojam uvrede, već samo propisuje: Tko uvrijedi drugog kažnjava se kazneno djelo uvrede. (Kazneni zakon Republike Hrvatske, Narodne novine br. 125/2011)

² Krivični zakonik Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013).

³ Presuda Osnovnog suda u Kragujevcu K 1414/10 od 01.11.2010. godine (cit; Zaštitni objekt kod krivičnog dela uvrede je čast, kao skup svih vrednosti nekog lica (intelektualnih, karakternih, moralnih, fizičkih i drugih osobina i vrednosti) i ugled, kao odraz tih vrednosti u društvu, pa radnju izvršenja krivičnog dela u pitanju predstavlja svako postupanje kojim se napada bilo koja od tih vrednosti, njihovim poricanjem, omalovažavanjem ili potcenjivanjem, kojim radnjama se u suštini izražava nepoštovanje ili ponižavanje dostojanstva ličnosti. Pri tom, karakter tih radnji kao uvredljivih cení se sa stanovišta opšteusvojenih društvenih stavova i merila.).

java sopstvenog omalovažavanja izvjesnog lica. Ovakva definicija uvrede je u osnovi prihvatljiva pošto pogađa samu suštinu i pravi smisao takvog ponašanja koje se i u samom narodu smatra uvredljivim. Da je u pitanju definicija koja pogađa suštinu uvrede, potvrđuje se i kroz stanovišta velikog broja autora, koji su u osnovi ovakvu definiciju uvrede sa nekim neznatnim korekcijama i razlikama gotovo u cjelini prihvatili. Te neznatne razlike i određene korekcije u odnosu na naprijed izloženu definiciju uvrede u suštini se svode na razlike i korekcije čisto određene terminološke prirode.⁴

Primjera radi u Hrvatskoj su sudska praksa i pravna teorija saglasne kako je uvreda svako ponašanje kojim se omalovažava osjećaj lične vrijednosti ili izražava nepoštovanje ljudskog dostojanstva druge osobe. S tim u vezi uvreda je namjerno kazneno djelo protiv časti i ugleda koje se sastoji u izraženom ili pokazanom omalovažavanju druge osobe ili u nepoštivanju ljudskog dostojanstva. Sadržaj uvrede je u omalovažavanju, u negativnom sudu o vrijednosti drugoga. To mogu biti i činjenične tvrdnje, ako nisu neko drugo kazneno djelo, npr., neće se raditi o kleveti, premda je iznesena neka neistina, ako je to izneseno samo pred oštećenim.

Uopšteno uvreda se u krivičnopravnoj teoriji od strane većeg broja autora definiše kao izjava kojom se izražava omalovažavanje jednog lica, a koja je saznata od nekog (Jovanović, 1983: 247), ili kao svako grubo i nepristojno ponašanje prema ličnosti drugog, svako izražavanje svog prezira prema njoj i svako ponižavanje ugleda i dostojanstva te ličnosti (Atanacković, 1985: 246), ili kao izjava kojom učinilac izjavljuje svoje neodlučno mišljenje u odnosu na drugo lice, smetajući ili ugrožavajući održavanje ili izgradnju njegove ličnosti, ili kao svako izražavanje omalovažavanja nekog drugog, odnosno svaka manifestacija kojom dolazi do izražaja nepoštivanje tuđeg ljudskog dostojanstva, ukoliko ista izjava ne predstavlja koje drugo krivično djelo, protiv časti i ugleda ili protiv dostojanstva ličnosti i morala (Šilović i Frank, 1936: 91), ili kao izjava ili druga radnja kojom se po objektivnoj ocjeni izražava omalovažavanje određenog lica, a ne predstavlja neko drugo krivično djelo, ili kao izjava odnosno ponašanje kojim se omalovažava ili ponižava drugo lice, pri čemu se uvreda uzima kao osnovno i opšte krivično djelo protiv časti i ugleda, pa može da postoji samo onda, kada uvredljivim ponašanjem nije ostvareno neko drugo krivično delo protiv časti i ugleda ili neke druge zaštićene vrijednosti (Lazarević, 1983: 269), ili kao izjava kojom se neko omalovažava, ponižava ili se na neki drugi način povređuje čast tog lica, ili se definiše kao manifestacija i vrednosno negativan sud za drugog, izjava ili postupak sa kojim se prema shvatanju javnosti izražava omalovažavanje drugog.

U teoriji krivičnog prava nailazimo na još neke interesantne definicije pojma krivičnog djela uvrede. Tako je uvreda prema nekim autorima uskraćivanje, okrnjenje ili umanjjenje vanjske časti drugog lica, koja se činila) očitovanjem, da se drugo lice, persona certa, ne poštuje (pozitivan momenat: psovka, omalovažavanje i slično), b) i bez navođenja činjenica u smislu istorijskog događaja ili pak faktičkog svojstva (negativan momenat), pri čemu se takvim povređivanjem ili umanjivanjem vanjske časti povređuje ili umanjuje i unutrašnja čast (Dolenc, 1930: 376). Ovdje treba naglasiti da prilikom određivanja pojma uvrede pojedini autori postupaju na jedan specifičan i dosta neuobičajen način. Gradeći pojam uvrede na razlikama koje postoje između uvrede i klevete, ovi autori objašnjavaju, da se ove razlike ogledaju ne samo u obliku

⁴ Potrebno je takođe naglasiti da su u krivičnopravnoj teoriji zabilježene i takve definicije pojma uvrede izgrađene na nešto drugačijim osnovama, kroz čiju se sadržinu ne izražava onaj fundament pojma uvrede u smislu sopstvenog neuvažavanja drugog lica.

nego prije svega u njihovim osobinama, tako da po njima uvredu predstavlja svaki napad na čast, koji se ne može smatrati klevetom (Munda, 1932: 50-51). Objašnjavajući da pojam uvrede kao izjave kojom se omalovažava čast, odnosno ugled nekog lica treba shvatiti u širem smislu, neki drugi autori pod uvredom podrazumijevaju napad na čast odnosno ugled nekog lica, izražen na bilo koji način (Čejović, 1988: 97).

Polazeći od shvatanja pojma uvrede u krivičnopravnoj teoriji i u sudskoj praksi, na ovom mestu izložit ćemo stanovište u pogledu zajedničkih elemenata, koji su neophodni za postojanje krivičnog djela uvrede. Iz sadržine navedenih definicija jasno proizilazi, da neke od njih pojam uvrede rasvetljavaju na jedan uži i jednostavniji način, dok se to isto u drugim definicijama postiže uz primjenu opširnijeg i sveobuhvatnijeg pristupa.

Svaka od navedenih definicija, međutim, više ili manje sadrži određene elemente iz kojih se sastoji krivično djelo uvrede.

Krivično djelo uvrede prema većini teoretičara sastoji se iz sljedećih elemenata:

- postojanje izjave omalovažavanja,
- izjave omalovažavanja treba da se odnosi na određeno lice,
- izjava omalovažavanja treba da je saznata od nekog,
- izjava omalovažavanja sa objektivnog stanovišta treba da je podobna da može škoditi časti i ugledu nekog lica, i
- izjava omalovažavanja treba da je preduzeta sa umišljajem.

Navedeni elementi zajedno sa ostalim konstitutivnim elementima opšteg pojma krivičnog djela (uračunljivost i svijest ili mogućnost svijesti o protivpravnosti), predstavljaju zajedničke konstitutivne elemente krivičnog djela uvrede i u slučaju da neki od ovih elemenata ne postoji, krivično djelo uvrede neće postojati ni u jednom svom obliku.

Pored navedenih osnovnih elemenata koji se zahtijevaju za postojanje krivičnog djela uvrede u bilo kojem njegovom obliku, u odredbi u kojoj je predviđen teži oblik krivičnog djela – javna uvreda, propisani su pojedini elementi dopunskog karaktera, koji predstavljaju posebna dodatna obilježja javne uvrede. Tako da bi postojala javna uvreda kao teži oblik djela, zahtjeva se da je uvreda kao osnovni oblik krivičnog djela učinjena putem štampe, radija, televizije ili sličnih sredstava ili na javnom skupu. Ukoliko ovi dodatni elementi izostaju, a radi se kvalifikatornim okolnostima kao obilježjima koja se odnose na sredstvo i na mjesto izvršenja uvrede, u tom slučaju krivično djelo neće postojati.

Polazeći od naprijed iznijetog možemo konstatovati, da se krivično djelo uvrede pomoću navedenih zajedničkih elemenata ne samo određuje, nego se po njima i razlikuje od ostalih krivičnih djela.

2. Oblici pojavljivanja uvrede

Krivično djelo uvrede pojavljuje se u dva oblika. To su sljedeći oblici: obična uvreda i javna uvreda.

U krivičnopravnoj teoriji postoji nepodijeljeno mišljenje o tome, da krivično djelo uvrede predstavlja osnovni oblik ovog krivičnog djela, a da javna uvreda predstavlja teži ili kvalifikovani oblik ovog krivičnog djela.

Moguća nesaglasnost postoji samo onda, kada je u pitanju odredba koja se odnosi na slučaj uzvraćene uvrede. S tim u vezi u krivičnopravnoj teoriji postavljalo se pitanje u pogledu prirode i karaktera uzvraćene uvrede, odnosno, da li ovakva odredba predstavlja poseban oblik krivičnog djela uvrede, ili se pak radi o posebnoj kaznenoj odredbi. O tome u literaturi postoje različita mišljenja.

Tako najveći broj autora stoji na stanovištu, da ova odredba ima značenje tzv. kompenzacije uvrede. Ovakvo stanovište potpuno je prihvatljivo, ali isto ostavlja bez odgovora u vezi sa postavljenim spornim pitanjem. U literaturi se susrećemo i sa gotovo usamljenim shvatanjima, da uzvraćena uvreda predstavlja privilegovani oblik krivičnog djela uvrede, odnosno da predstavlja posebno lak slučaj ovog krivičnog djela. Za autore ovakvih shvatanja uzvraćene uvrede je karakteristično to, da u pogledu svojih eksplikacija ne iznose gotovo nikakve razloge, koji bi bili od značaja za vođenje argumentovane rasprave u vezi sa spornim pitanjem.

2.1. Obična uvreda

Radnja izvršenja krivičnog djela uvrede u nauci krivičnog prava različito se definiše. Tako se od strane pojedinih autora radnja izvršenja krivičnog djela uvrede objašnjava, ili kao izjava misli ili osjećanja, ili kao izjava omalovažavanja, ili kao različita ponašanja kojima se manifestuje omalovažavanje drugog lica, nepoštovanje njegovog nadasve ljudskog dostojanstva, izlaganje podsmjehu, potcjenjivanje njegovih ličnih i drugih vrijednosti, iznošenje negativnih vrijednosnih sudova i slično, ili kao omalovažavanje i negativan sud o vrijednosti drugog, ili kao izjava koja se sastoji u: a) nepriznavanju jedne od vrijednosti koje čine čast izvjesnog lica, b) u ponašanju koje znači izražavanje nepoštovanja tih vrijednosti, i c) u navođenju činjenica koje omalovažavaju čast i ugled tog lica, ili kao d) izjava kojom učinilac izražava sopstveni sud o drugom licu, ravnajući se prema njemu na taj način, kako se ravna s ljudima manje socijalne vrijednosti, ili kao e) izjava omalovažavanja (negiranja, potcjenjivanja) neke od vrijednosti koja ulazi u pojam časti i ugleda jednog lica (na primjer, omalovažavanje njegovog ljudskog dostojanstva, polne časti, intelektualne sposobnosti, moralnih osobina i slično) ili f) svako izražavanje omalovažavanja nekog drugog lica, odnosno svaka manifestacija, kojom dolazi do izražaja nepoštivanje tuđeg ljudskog dostojanstva, ili kao g) manifestacija omalovažavanja, odnosno nepoštivanja dostojanstva i drugih vrijednosti jednog lica, ili kao h) iznošenje ili pronošnje tvrđenja za drugog koja mogu da naškode njegovoj časti i ugledu ili i) opšte negativnih sudova ili na drugi način izražavanje negativnih vrijednosnih sudova za drugog, ili kao manifestacija j) kojom se izražava nepoštivanje, uskraćivanje, okrnjenje ili umanjenje vanjske, pa time i unutrašnje časti drugog lica, ili kao k) preduzimanje bilo koje djelatnosti kojom se napada čast ili ugled nekog lica. (Čejović, 1988: 214-215).

Svaka od navedenih definicija sa manje ili više uspjeha objašnjava osnovni smisao radnje izvršenja krivičnog djela uvrede. Svestrano analizirajući svaku od citiranih definicija možemo reći da je objektivno najprihvatljivija ona, koja je upravo i preovlađujuća u teoriji krivičnog prava. Prema takvom shvatanju radnja izvršenja krivičnog djela uvrede može se najjednostavnije definisati i razumjeti upravo kao izjava omalovažavanja. Razumije se po sebi, da se ovdje izjava omalovažavanja uzima u širem smislu riječi, radi čega u cjelosti treba uvažiti eksplikacije koje su u tom pravcu prezentovane od strane pojedinih krivičnopravnih teoretičara.

U teoriji krivičnog prava, kada je u pitanju način izvršenja radnje krivičnog djela vlada nepodeljeno mišljenje da postoje tri vrste obične uvrede:

- 1) Verbalna uvreda (izjava omalovažavanja riječima),
- 2) Realna uvreda (izjava omalovažavanja djelom), i
- 3) Simbolična uvreda (izjava omalovažavanja znacima).

2.1.1. Verbalna uvreda

Verbalna uvreda ili uvreda riječima može biti učinjena izgovaranjem riječi (usmena uvreda) ili pisanjem riječi (pismena uvreda) i u jednom i u drugom slučaju radi se o tome, da učinilac usmenim ili pismenim putem izjavljuje omalovažavanje drugog lica koje se sastoji u nepriznavanju ili potejnjivanju onih vrijednosti koje predstavljaju čast i ugled. Uvredljiv karakter usmene ili pismene izjave omalovažavanja sastoji se u uopštenoj negativnoj ocjeni tuđe ličnosti ili njenih pojedinih intelektualnih, karakternih i drugih osobina (na primjer, da je neko kukavica, primitivac, nečovjek, glupak, prostak, ljigavac, nesposoban, bezobraznik, nakaza, kreten, lopuža, nekarakteran i sl.), ili u nekim pogrđnim nazivima (na primjer, da je neko žirafa, slon, kobilica, magarac, životinja i sl.) ili pak u upućivanju najraznovrsnijih psovki. Uvredljiva izjava usmena ili pismena, može biti izražena na neposredan, ali isto tako i na posredan način putem ironije, aluzije, paralele i nekih sličnih prikrivenih načina omalovažavanja i ponižavanja drugog lica.

Važno je takođe naglasiti, da se verbalna izjava omalovažavanja drugog lica može odnositi, kako na istinite činjenice, tako i na neistinita tvrđenja, s tim što neistinita tvrđenja mogu da predstavljaju mišljenja, zaključke ili vrijednosne sudove, a ne i da se odnose na događaje, stanja, osobine ili odnose čija se istinitost na objektivan način može dokazivati, pošto bi se u takvim situacijama radilo o krivičnom djelu klevete.⁵ S tim u vezi opravdano je kritikovano od strane pojedinih autora i jedno shvatanje koje je bilo zastupljeno u sudskoj praksi (Zlatarić i Šeparović, 1977: 179).⁶

Uvreda je, kako to sasvim ispravno primećuju pojedini autori na izvjestan način osnovno i opšte krivično djelo protiv časti i ugleda, budući da svako drugo krivično djelo protiv časti i ugleda, kao i neka druga krivična djela protiv dostojanstva ličnosti i morala, protiv života i tijela i protiv sloboda i prava građana, sadrže takođe u sebi uvredu. Uvreda je stoga u odnosu na sva ta druga djela supsidijarnog značaja, ona je konsumirana tim djelima, tako da može da postoji samo onda kada nisu ostvarena obilježja nekog drugog krivičnog dela.

Negativan i uvrijedljiv sud o vrijednosti nekog lica može se izraziti izrugivanjem i ironiziranjem drugog lica u bilo kojoj formi. Tako ironija, aluzija i paralela, kao prikriveni načini omalovažavanja mogu prema mišljenju nekih autora, da predstavljaju uvredljivo ponašanje, ali pod uslovom, da se može jasno prepoznati da se one odnose na određeno lice. Ovo stanovište sasvim je logično i opravdana i zaslužuje punu podršku. Na kraju u vezi sa verbalnom uvredom

⁵ Ovdje je potrebno istaći da kleveta u nekim državama nastalim na tlu bivše Jugoslavije ne predstavlja više krivično djelo. Posljednja koja je klevetu izbacila iz svog Krivičnog zakonika bila je Srbija koja je to uradila 2013. godine.

⁶ Odluka Vrhovnog suda NR Hrvatske, Kž 1432/52 od 10. 10. 1952, gdje je bilo zastupljeno shvatanje, da uvreda ne obuhvata tvrđenje nekih činjenica, već samo izjavu omalovažavanja, prezira, grdnje, psovke ili slično izražavanje nepoštovanja prema drugoj osobi.

potrebno je da se ukaže na još jedno interesantno stanovište iz sudske prakse (Čejović, 1988: 480). Naime, i psovanje Boga religioznom građaninu koji u sredini u kojoj živi djeluje kao svešteno lice može da predstavlja uvregu. Ovo stanovište je sasvim prihvatljivo, jer i pobožnost građana vjernika predstavlja moralnu, ličnu i socijalnu vrijednost i kao takva čini sastavni dio časti i ugleda, radi čega može da bude i predmet napada omalovažavajućom izjavom.

2.1.2. Realna uvreda

Realna uvreda ili uvreda djelom sastoji se u preduzimanju određenog ponašanja kojim se potcjenjuju ili poriču pojedine vrijednosti određenog lica, koje su sastavni dio časti i ugleda. U ovom slučaju učinilac određenim aktivnim djelovanjem izjavljuje svoje omalovažavanje prema određenom licu, bez obzira da li je u pitanju neposredno ili posredno djelovanje na tijelo pasivnog subjekta. Pri tome je važno naglasiti, da uvredu djelom može da predstavlja svaki napad na tijelo jednog lica, pod uslovom da se takvim napadom ne realizuju zakonska obilježja nekog drugog krivičnog djela protiv dostojanstva ličnosti i morala, protiv života i tijela, protiv sloboda i prava građana ili nekog drugog krivičnog djela koje u svom opisu sadrži i obilježja realne uvrede.

Realna uvreda se vrši neposrednim ili posrednim djelovanjem na tijelo drugog lica. Primjeri za omalovažavanje drugog lica putem realne uvrede su mnogobrojni. Polazeći od toga navešćemo samo neke koji su najkarakterističniji. Primjera radi uvreda djelom može se ostvariti guranjem, pljuvanjem, šamaranjem, obaranjem na zemlju, polivanjem nekom tečnošću, bacanjem predmeta, štípanjem, povlačenjem za uši, kosu i za nos, vučenjem za bradu i za brkove, nasilnim poljupcima, dodirivanjem pojedinih intimnih djelova kako ženske, tako i muške ličnosti, nasilnim skidanjem odjeće, nasilnim šišanjem i drugim radnjama.

U vezi sa realnom uvredom koja se vrši neposrednim djelovanjem na tijelo drugog lica, u nauci krivičnog prava i u sudskoj praksi nisu zabilježeni neki posebni problemi pravne prirode koji bi nalagali kompleksnije rasprave i analize.

Jedno od pitanja koje je dosta često kada se govori o realnoj uvredi je pitanje da li se realna uvreda može izvršiti nepristojnim ponašanjem, odnosno kršenjem uobičajenih pravila ponašanja. U našoj pravnoj literaturi opšte prihvaćeno je mišljenje da se kršenje uobičajenih pravila ponašanja, učtivosti ili pristojnosti ne može smatrati krivičnim djelom uvrede (na primjer, neustupanje sedišta starijem licu u određenom prevoznom sredstvu u gradskom saobraćaju, nepozdravljanje, neuzvratanje na pozdrav, neprihvatanje ruke pružene za pozdrav i sl.). U svim navedenim primjerima radi se o manifestacijama neukazivanja uvažavanja koje sa objektivnog stanovišta ne mogu da predstavljaju istovremeno i manifestacije omalovažavanja. Radi se u suštini o nepristojnim postupcima, nekulturnom ponašanju određenih lica čiji postupci sa objektivnog gledišta još uvek ne prelaze rubikon društvene tolerancije i kao takvi ne predstavljaju uvredljivo kriminalno ponašanje.

Međutim i ova granica u kršenju uobičajenih pravila ponašanja u određenim slučajevima može se prekoračiti, naročito onda ako se to čini brutalnim i grubim narušavanjem pravila učtivosti i pristojnosti, koje sa objektivnog stanovišta predstavlja akt omalovažavanja, pa time i krivično djelo uvrede.

2.1.3. Simbolična uvreda

Simbolična uvreda ili uvreda znacima vrši se upotrebom određenih simbola i kao takva u suštini predstavlja jednu vrstu ponašanja koje ima određenih sličnosti i sa realnom i sa verbalnom uvredom. Međutim, kod simbolične uvrede za razliku od realne i verbalne uvrede, radi se o takvim radnjama koje po svom objektivnom značenju ne predstavljaju izjavu omalovažavanja, već se njihov omalovažavajući smisao utvrđuje s obzirom na konkretne okolnosti datog slučaja u kontekstu njihovog subjektivnog sadržaja i značenja, sa stanovišta onoga što je učinilac pomoću njih htio da izrazi. Pored toga simbolična uvreda se vrši i upotrebom određenih simbola čiji smisao je opšte poznat, tako da u takvim slučajevima izostaje potreba za utvrđivanjem njihovog stvarnog sadržaja i značenja.

Izjavljivanje omalovažavanja putem simbola može da se vrši na veoma različite načine. Tako se najčešće izjava omalovažavanja nekog lica putem simbola vrši putem određenih gestova, mimikom, grimasama, nepristojnim pokretima tijela, neartikulisanim zvucima, zviždanjem, različitim crtežima, karikaturom.

Iskustva iz sudske prakse govore nam, da se najčešće susrećemo sa simboličnim uvredama koje se sastoje u pokazivanju lakta ili srednjeg prsta na ruci, plažanju jezika, pokazivanju zadnjice, pokretima ruke u smislu predstavljanja da je pasivni subjekt lud, odnosno nenormalan, uzvikivanju raznih krikova i neartikulisanih glasova, u imitaciji životinjskih glasova, zviždanju i slično.

To su u stvari po svojoj suštini verbalne uvrede koje se ne izražavaju riječima (usmenim ili pismenim) već odgovarajućim znacima i postupcima koji zamjenjuju riječi. Izjave omalovažavanja putem simbola nazivaju se još i uvredama koje se vrše konkludentnim⁷ radnjama.

Na kraju recimo i to da prema nekim autorima u simbolične uvrede treba uključiti i slučajeve neovlašćenog objavljivanja fotografija u situacijama u kojima određeno lice može da bude izvrgnuto podsmjehu ili preziru i sl.

2.2. Javna uvreda

Za razliku od radnje izvršenja obične uvrede kao osnovnog oblika djela, radnja izvršenja javne uvrede kao teži oblik djela, sastoji se, ili u tome što se putem posebnih sredstava izražava omalovažavanje drugog lica (izjava omalovažavanja se preduzima preko štampe, radija, televizije i sličnih sredstava), ili u tome što se na posebnom mjestu preduzima omalovažavanje drugog lica (izjava omalovažavanja na javnom skupu). Polazeći od navedenih karakteristika koje se odnose na javnu uvredu mogli bismo javnu uvredu nazvati javnom izjavom omalovažavanja. Ono što je kod javne uvrede, odnosno javne izjave omalovažavanja posebno karakteristično ogleda se u tome, da izjava omalovažavanja koja je preduzeta ili preko posebnih sredstava, ili na posebnom mjestu, po pravilu ima za posljedicu mogućnost težeg ugrožavanja časti i ugleda drugog lica, jer ima širi publicitet s obzirom na to da dolazi do saznanja većem broju lica. Iz izloženog sasvim jasno proizilazi, da se javna uvreda od obične uvrede razlikuje jedino po posebnom

⁷ Konkludentna radnja je radnja kojom subjekt ne izražava jasno i glasno sadržaj svoje volje, ali na osnovu koje se može sa sigurnošću zaključiti da ta njegova volja ipak postoji.

načinu izvršenja radnje, odnosno po posebnom načinu na koji se preduzima izjava omalovažavanja, dok u pogledu ostalih obilježja između njih ne postoje nikakve razlike. Poseban način izvršenja javne uvrede, odnosno javne izjave omalovažavanja, vezan ja u suštini za određene okolnosti koje predstavljaju dodatna, odnosno kvalifikatorna obilježja (sredstvo i mjesto preduzimanja izjave omalovažavanja), tako da obična uvreda pod istim okolnostima, ukoliko su one ostvarene, prerasta u javnu uvredu. Izjava omalovažavanja kao radnja izvršenja obične uvrede, preduzeta dakle pod tim okolnostima, poprima karakter javne omalovažavajuće izjave, odnosno javne uvrede kao težeg oblika djela.

Imajući u vidu način na koji se preduzima izjava omalovažavanja javna uvreda kao teži oblik djela može se pojaviti u sljedećim vidovima i to:

- a) Izjava omalovažavanja putem štampe,
- b) Izjava omalovažavanja putem radija i televizije ili sličnih sredstava,
- c) Izjava omalovažavanja na javnom skupu

Stoga ćemo sada našu pažnju usmjeriti na detaljniju analizu svakog od navedenih posebnih načina preduzimanja izjave omalovažavanja kao radnje izvršenja javne uvrede.

2.2.1. Izjava omalovažavanja putem štampe

Pojedini autori s pravom naglašavaju da je „štampa javna govornica pa da je logično da se kroz nju može i smije govoriti samo ono što uistinu spada pred sud javnosti, i nje se tiče“ (Aleksić, 1968: 25). Time se nikako ne dovodi u pitanje ustavom zagarantovane slobode mišljenja i kritike, koje se upravo ostvaruju putem slobodne i demokratske štampe i ostalih javnih medija.

Zakon o javnom informisanju upravo ima zadatak da osigura sa jedne strane slobodu mišljenja i kritike, a sa druge strane slobodu iznošenja one istine koja nije u vezi sa najintimnijim životom čovjeka, sa njegovim duhovnim i moralnim vrijednostima, sa njegovim ljudskim dostojanstvom. Čuvanje ove lične i privatne sfere svakog čovjeka i građanina, s kojom samo on može da raspolaze, predstavlja jednu od osnovnih karakteristika demokratije i svakog civilizovanog društva. Stoga je jedno sloboda štampe, a potpuno drugo zloupotreba te slobode. Povodila se štampa javnim mišljenjem ili ga pak sama stvarala, kako s pravom konstatuju neki autori, ona ima svoj *raison d'être* samo pod uslovom, da to čini iz uvjerenja ili bar ne protiv uvjerenja, a svakako sredstvom istine i objektivnosti. Štampa danas dopire do svakog građanina i u stanju je da razvija snažan uticaj na svijest ljudi o svim životnim pitanjima. Nerijetko međutim štampa kao moćno sredstvo javnog informisanja može da igra i negativnu ulogu. Ovo iz razloga što se u praksi pojedinih novinskih kuća sreću napisi, članci i reportaže koji ne odgovaraju zahtjevima moralnog i vaspitnog uticaja na formiranje demokratskih i civilizacijskih tokova u društvu. Time štampe u pojedinim slučajevima postaje moćno sredstvo kojim se napadaju vitalne ljudske vrijednosti, omalovažavanjem i ponižavanjem pojedinih ličnosti iz javnog ili privatnog života, čime se ozbiljno narušava i ugrožava čast i ugled napadnutih lica, njihov moralni i društveni integritet. Sve to govori u prilog stanovišta, da javna izjava omalovažavanja koja je preduzeta putem štampe predstavlja izuzetno opasno kriminalno ponašanje i da u tom smislu zaslužuje svaku društvenu osudu, a posebno krivičnoppravnu.

Stoga se ne može dozvoliti ni jednom pojedincu bilo da se radi o autoru, reporteru, novinaru, voditelju ili nekom drugom licu koje ima određen položaj ili ulogu u sredstvima štampe (razumije se i u svim drugim mas medijima), odnosno licu koje na bilo koji način ima kontakt sa štampom, da u sredstvima štampe (razumije se i u drugim mas medijima) govori i izjavljuje ono što izražava ponižavanje i omalovažavanje ljudskog dostojanstva drugog lica. Takve blamaže drugih lica pred širokom javnošću predstavljaju najgrublju zloupotrebu slobode štampe u napadu na tuđu ličnost. Pod štampom u smislu krivičnog djela javne uvrede smatraju se materijali koji su umnoženi na štamparskoj mašini ili nekim drugim mehaničkim, hemijskim ili elektronskim putem. Radi se o knjigama, novinama, časopisima, lecima, biltenima, programima, reklamnim panoima, prospektima, fotografijama, crtežima sa ili bez teksta, slikama, značkama, amblemima i drugim materijalima koji su namijenjeni za informisanje javnosti.

U smislu odredaba Zakona o informisanju štampom se ne smatraju štampani ili na drugi način umnoženi materijali, koji su isključivo namijenjeni za unutrašnji rad državnih organa, političkih organizacija i drugih društvenih organizacija i radnih organizacija, obrasci, računovodstvene ili slične knjige, cjenovnici, uputstva za upotrebu aparata i lijekova, vozne karte, pozivnice i slični materijali, ali sve pod uslovom da imaju uobičajenu sadržinu. Zbog toga nije isključeno da se i nekim od ovih materijala, pod pretpostavkom da su namijenjeni javnosti, može izvršiti teži oblik krivičnog djela uvrede.

2.2.2. Izjava omalovažavanja putem radija i televizije ili sličnih sredstava

Radio i televizija kao veoma moćna sredstva javnog komuniciranja ne izazivaju neke posebne poteškoće kada je u pitanju javna uvreda koja se vrši njihovim posredstvom. Krivično djelo javne uvrede može se izvršiti kroz sve oblike emitovanja radio i televizijskog programa koji je namijenjen javnosti (na primjer, emitovanjem vijesti, TV dnevnika, radio i TV drama, reportaža, intervjua, razgovorom pred mikrofonom ili pred TV kamerama, prenošenjem različitih događaja, monologa, festivala, priredaba, pozorišnih predstava i slično).

Onaj koji po bilo kojem osnovu nastupa pred javnošću na radiju i televiziji mora pred sobom jasno da razgraniči sve ono što predstavlja predmet pažnje javnosti, od onoga što je lično i privatno. Ovo iz razloga što je nedopustivo da se pred javnošću, što inače nije rijedak slučaj, pretresaju najintimnija pitanja iz privatnog, ličnog i moralnog života drugog lica. Ljudima je u prirodi da žele prodrijeti u tuđu intimu, u tuđu lični i privatni život, u tuđe navike i ponašanja ili u ocjenu tuđe ličnosti i nemoralnosti, njenog karaktera i slično. Nedostatak orijentacije i osjećanja u preciziranju i uspostavljanju granica između javnog i privatnog, često pokazuje nesposobnost određene ličnosti da se ispravno postavi u nastupu i u angažovanju na radiju ili televiziji. Tako pojedinci koji uzimaju učešća u navedenim mas medijima nerijetko ova sredstva koriste za omalovažavanje, potcjenjivanje i ponižavanje nekog svog primjera radi političkog rivala pred širokim auditorijumom javnosti. Predmet ovakvih grubih napada na čast i ugled mogu da budu ili neka lica koja direktno ne učestvuju u radio ili TV programu, ili pak ona lica koja su sagovornici u razgovorima koji se vode u studiju ili pred TV kamerama, što dovodi do veoma mučnih i neprijatnih situacija koje u javnosti izazivaju negodovanje, a nerijetko i zgražavanje.

Javna uvreda prema tome može biti izvršena u emitovanju svakog radio i televizijskog programa. Međutim u tom pravcu ima i određenih izuzetaka. Tako pojedini autori osnovano

primjećuju, da ipak postoje takve emisije na radio i televizijskom programu, koje za to po pravilu nisu podobne (navode se primjeri, izveštaja o vodostaju, vremenske prognoze, ekonomsko-propagandnog programa, objavljivanje sadržaja programa i slično).

Pod drugim sličnim sredstvima javnog informisanja i komuniciranja podrazumjevaju se novinske agencije, filmovi (igrani, dokumentarni, propagandni i filmske novosti), video kasete, gramofonske ploče, magnetofonske trake, fonogrami, audio-vizuelna sredstva i internet (na primer prezentacije – sajtovi – na svetskoj mreži, forumi na Internetu, čat, elektronska pisma namijenjena masovnim korisnicima...) i druga sredstva komuniciranja koja su namijenjena širem krugu lica. Izjava omalovažavanja može biti sadržana i u nekom od navedenih veoma brojnih sredstava javnog informisanja i komuniciranja, tako da poprima sva obilježja javne uvrede. Polazeći od toga može se konstatovati, da je javna uvreda koja se čini putem drugih sličnih sredstava, umnogome slična sa dva prethodna oblika javne uvrede. I ovde je potrebno posebno naglasiti, da javna uvreda neće postojati ni u ovim slučajevima ukoliko se radi o sredstvima i tehničkim uređajima koji se koriste za saopštavanje poruka koje nisu namijenjene širem krugu lica (poruke u telefonskim razgovorima, poruke putem teleksa, upotrebom mobilnih telefona, raznih aparata, i slično).

Zaključimo na kraju da krivična djela učinjena putem štampe i drugih sličnih sredstava sadrže određena odstupanja od opštih odredaba o krivičnom djelu i krivici. To odstupanje manifestuje se u tome što određeno lice (odgovorni urednik, izdavač, štampar, proizvođač) može da bude oglašen krivim za krivično djelo javne uvrede, iako se u smislu opštih odredaba Krivičnog zakonika ne može smatrati učiniozem krivičnog djela. To lice ne može osporavati svoju krivicu dokazujući da mu nije bila poznata omalovažavajuća izjava koja je objavljena, odnosno da kod njega nije postojala krivica u odnosu na učinjeno krivično djelo. Osnov krivice navedenih lica je propuštanje jedne zakonske dužnosti. Navedena lica snose krivicu za krivično djelo koje je učinjeno putem štampe ili sličnih sredstava od strane autora koji predstavlja pravog izvršioca djela. Oni nisu ni saizvršiooci a ni saučesnici autora u izvršenom krivičnom djelu, pošto među njima ne postoji subjektivna veza. Oni su izvršiooci jer su svojim propuštanjem na specifičan način doprinijeli u ostvarenju krivičnog dela, a između njihovih radnji i radnje autora postoji objektivna uzročna veza.

Krivica kod navedenih lica ocjenjuje se s obzirom na propuštanje jedne zakonske obaveze, a ne u odnosu na posljedicu djela, do koje je došlo usljed ovog propuštanja. Očigledno je da se izloženo rešenje zasniva na subjektivnoj odgovornosti i pored toga što navedenim licima (odgovornom uredniku, izdavaču, štamparu, proizvođaču) nije bila poznata sadržina objavljene informacije.

2.2.3. Izjava omalovažavanja na javnom skupu

Uvreda na javnom skupu predstavlja najširi oblik javne uvrede s obzirom da obuhvata sve ostale oblike javne uvrede, koji ne predstavljaju nijedan od prethodno navedenih slučajeva. Ustvari ovaj oblik krivičnog djela predstavlja najstariji oblik javne uvrede, pošto je postojao u vrijeme kada nisu bili poznati štampa, radio, televizija kao i neka druga sredstva javnog informisanja i komuniciranja.

U pogledu pojma javnog skupa u smislu inkriminacija javne uvrede u nauci krivičnog prava i u sudskoj praksi postoje različita mišljenja. Dragoljub Atanacković smatra da se pojam

javnog skupa sastoji od četiri osnovna elementa bez kojih se ne može govoriti o postojanju javne klevete i javne uvrede. To su prema ovom autoru sljedeći elementi: a) učesnici skupa treba da se na skupu nalaze u cilju uspostavljanja određenog socijalno cjelishodnog kontakta; b) ovaj kontakt mora biti stvarno i uspostavljen, tako da se učinjena izjava koja u sebi sadrži uvredu ili klevetu može smatrati upućenom većem broju ljudi koji su orijentisani na to da je primjete, odnosno zapaze; c) potrebna je prisutnost većeg broja lica; d) učesnici skupa treba da budu individualno neodređeni (Atanacković, 1969: 99).

Vrlo je lako uočiti da u nauci krivičnog prava i u sudskoj praksi postoje različita mišljenja kada je u pitanju pojam javnog skupa u smislu javne uvrede i javne klevete. Tako se prema nekim shvatanjima kao javna uvreda definiše svaka ona uvreda koja je učinjena na javnom mjestu, pri čemu nije od posebnog značaja okolnost da li je ista izjava saznata od više lica ili ne. Pri tome se pod javnim mjestom podrazumijeva svako mesto koje je pristupačno individualno neodređenom broju lica. Sa druge strane postoje i takva shvatanja prema kojima za postojanje javne uvrede nije dovoljno da je uvreda učinjena na javnom mjestu, već se kao nužan uslov za postojanje javne uvrede zahtjeva da je uvreda učinjena pred većim brojem individualno neodređenih lica.

Ovdje je potrebno naglasiti da pojam javnog skupa ne može biti odlučujuća okolnost da je izjava omalovažavanja preduzeta na javnom mjestu. Pojam javnog mjesta sa objektivnog stanovišta daleko je širi od pojma javnog skupa kao zakonskog obilježja krivičnog djela javne uvrede. Polazeći od toga može se reći da je preovlađujuće stanovište iz nauke krivičnog prava i iz sudske prakse, da javni skup nije jednostavan skup neodređenog broja lica na jednom mestu. Tako se javnom uvredom ne može smatrati izjava omalovažavanja koja je učinjena pred slučajnim skupom više lica (na primjer, na plaži, na ulici, u kafani, u prodavnici, u tramvaju i slično). Iako je u svim navedenim primjerima izjava omalovažavanja preduzeta na takvim prostorima koji nesumnjivo imaju karakter javnog mjesta, to još nije dovoljan uslov za postojanje javne uvrede u vezi sa javnim skupom.

Dale, može se reći da je potpuno prihvatljivo stanovište iz teorije krivičnog prava, da se bar u Srbiji zakonodavac kod krivičnih djela javne uvrede opredijelio za nešto uže shvatanje pojma javnog skupa u odnosu na pojam javnog mjesta. Istovremeno pojam javnog skupa kod krivičnih djela javne uvrede ima se uzeti u širem smislu nego što to proizilazi iz zakonskih odredaba o javnim skupovima.

3. Uvreda u zakonodavstvima država u regionu

U Republici Srpskoj sve do 2000. godine nije postojao Krivični zakonik pa se krivična odgovornost utvrđivala po Krivičnom zakonu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, odnosno Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine iz 1997. godine. Još dok je novi Zakon o krivičnom postupku bio u pripremi autoritet Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu je iz istog tražio da se izbacila Glava osmanaest koja je uređivala Krivična djela protiv časti i ugleda. Na osnovu te intervencije u Krivičnom zakoniku Republike Srpske koji je objavljen u Službenom glasniku Republike Srpske broj 37/01 izbrisani su sporni članovi (od 174-182) koji su između ostalog obrađivali i Uvredu. Tako je diskriminalizacija uvrede i klevete, iako nametnuta Odlukom Visokog predstavnika iz jula 1999. godine, jedno određeno vrijeme bila na snazi

samo u Republici Srpskoj, jer u Federaciji Bosne i Hercegovine, nije bila pretočena u koherentan zakonski tekst. Ovakvo stanje je bilo odraz složenosti i specifičnosti postdejtonske BiH, što istovremeno neminovno nosi negativne i štetne socijalne, kulturne, političke i druge implikacije. Građani jednostavno nisu bili ravnopravni na cijelom prostoru države i to u jednom značajnom segmentu unutar korpusa zaštite slobode informisanja kao jednog od temeljnih ljudskih prava i sloboda. Čak šta više u Krivičnom zakoniku Federacije, odnosno u izmjenama i dopunama Zakona iz 1998. godine urađenim 2000. godine ostala je Glava XX koja je uređivala Krivična djela protiv časti i ugleda

Pošto Federacija Bosne i Hercegovine nije uskladila svoj Krivični zakon sa preporukama Visokog predstavnika uslijedila je nova odluka ovoga autoriteta kojom se mijenja Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, 43/98, 2/99, 15/99, 29/00) tako što se stavlja van snage Glava XX, Krivična djela protiv časti i ugleda (članovi od 213. do 220.)

Visoki predstavnik kada je donosio ovu odluku pozvao se u obrazloženju⁸ na svoje pravo, ali n na: „Pozivajući se na činjenicu da je Vijeće za implementaciju mira u svojoj Deklaraciji, koju je donijelo u Madridu u decembru 1998. god., naglasilo potrebu za koordinacijom u stvaranju neophodnog pravnog okvira koji bi omogućio novinarima da profesionalno i samostalno rade u sigurnom okruženju, čime bi se nastavila nastojanja Visokog predstavnika i Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi usmjerena na zaštitu i unaprijeđivanje slobode medija; Uzimajući u obzir da je u skladu sa zahtjevima Vijeća za implementaciju mira kao i zbog neuspjeha državnih i entitetskih organa vlasti da usvoje odgovarajuće zakone o zaštiti slobode izražavanja i slobode kretanja novinara, Visoki predstavnik donio Odluku o slobodi informiranja i ukidanju krivične kazne za klevetu i uvredu (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine 14/99)“⁹

Posljednjim izmjenama Krivičnog zakonika Srbije¹⁰ iz 2013. godine izvršena je dekriminalizacija klevete, koja više ne postoji kao krivično djelo. Zanimljivo je napomenuti da je radna grupa zadužene za izmjene i dopune KZS-a imala drugačije mišljenje, odnosno prijedlog da kleveta ostaje krivično djelo, ali je nakon odtžane javne rasprave dlučeno je da se ona dekriminalizuje. Nakon ovih izmjena zakona ubuduće će svi oni koji se smatraju oklevetanim u sredstvima javnog informisanja moći da u parničnom postupku potražuju svoje pravo tužbenim zahtjevom za naknadu štete.

Po članu 170. Krivičnog zakonika Srbije ko uvrijedi drugog, kazniće se novčanom kaznom od dvadeset do sto dnevnih iznosa ili novčanom kaznom od četrdeset hiljada do dvjesta hiljada dinara. Ako je pomenuto djelo učinjeno putem štampe, radija, televizije ili sličnih sredstava ili na javnom skupu, učinilac će se kazniti novčanom kaznom od osamdeset do dvjestačetrdeset dnevnih iznosa ili novčanom kaznom od stopedeset hiljada do četristopedeset hiljada dinara.

Ako je uvređeni uvredu uzvratio, sud može obe ili jednu stranu kazniti ili osloboditi od kazne.

⁸ Koristeći se ovlaštenjima data Visokom predstavniku članom V Aneksa 10 (Sporazuma o implementaciji civilnog dijela Mirovnog ugovora) Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, prema kojem je Visoki predstavnik konačni autoritet u zemlji u pogledu tumačenja navedenog Mirovnog ugovora; i posebno uzevši u obzir član II 1. (d) istog Sporazuma prema kojem Visoki predstavnik „pruža pomoć, kada to ocijeni neophodnim, u iznalaženju rješenja za sve probleme koji se pojave u vezi sa civilnom implementacijom“.

⁹ Iz Odluke Visokog predstavnika.

¹⁰ Službeni glasnik RS, br. 104/13.

Prema prečišćenom tekstu Kaznenog zakona Republike Hrvatske¹¹ kaznena djela protiv časti u ugleda su:

- Uvreda (čl. 147. KZ-a)
- Sramoćenje (čl. 148. KZ-a)
- Kleveta (čl. 149. KZ-a).

Osnovne karakteristike svakog od nabrojanih kaznenih djela su da njihov počinitelj može biti svaka osoba, odnosno, da spadaju u *opšta kaznena djela* (delictum communium), da su to tzv. *komisivni delikti*, odnosno da se radi o činjenju, tj. da se kod svakog djela ne kažnjava pokušaj.

Po članu 147. Kaznenog zakona Hrvatske: „Tko uvrijedi drugoga kažnjava se kazneno djelo uvrede“. Okvalificiran oblik kaznenog djela je uvreda počinjena putem novina, radija, televizije, pred više osoba, na javnom skupu ili na drugi način zbog čega je uvreda postala pristupačnom većem broju osoba. Iako hrvatski kazneni zakon izbjegava definisati pojam uvrede, već samo propisuje da ko uvrijedi drugoga, kazniće se, sudska praksa i pravna teorija saglasne su kako je uvreda svako izjašnjavanje kojim se omalovažava osjećaj lične vrijednosti ili izražava nepoštovanje ljudskog dostojanstva druge osobe.

Uvreda je *namjerno* kazneno djelo protiv časti i ugleda koje se sastoji u izraženom ili pokazanom omalovažavanju druge osobe ili u nepoštivanju ljudskog dostojanstva. Sadržaj uvrede je u omalovažavanju, u negativnom sudu o vrijednosti drugoga. To mogu biti i činjenične tvrdnje, ako nisu neko drugo kazneno djelo, npr., neće se raditi o kleveti, iako je iznesena neka neistina, ako je to izneseno samo pred oštećenim.

Zakonom o izmenama i dopunama krivičnog zakonika Crne Gore iz 2011. godine došlo je do promjena u glavi XVII koja tretira djela protiv časti i ugleda i to na taj način da su potpuno ukinute klevete i uvrede kao krivično djelo. S druge strane kada govorimo o zaštiti države, u ovoj glavi zakonika izmijenjena je inkriminacija krivičnog djela povreda ugleda Crne Gore samo na učinioce koji izlože poruzi Crnu Goru, njenu zastavu, grb ili himnu. Dakle, u odnosu na ranije rješenje koje je obuhvatalo i najviše predstavnike državnih organa, kriminalna sfera bića ovog krivičnog djela je bitno sužena. Ovdje je potrebno naglasiti da je u Prijedlogu pomenutog Zakona bilo predviđeno da samo novinari, urednici i mediji ne budu kažnjeni za krivična djela uvreda i kleveta, učinjena putem medija. Ministarstvo pravde je, međutim, ocijenilo da takav prijedlog dovodi u neravnopravni položaj ostale građane u odnosu na novinare, pa je predložilo amandmane kojim se išlo u pravcu potpune dekriminalizacije pa su brisani uvreda i kleveta kao krivično djelo.

Zaključak

Uvreda je namjerno krivično djelo protiv časti i ugleda koje se sastoji u izraženom ili pokazanom omalovažavanju druge osobe ili u nepoštivanju ljudskog dostojanstva. Sadržaj uvrede je u omalovažavanju, u negativnom sudu o vrijednosti drugoga. To mogu biti i činjenične tvrdnje, ako nisu neko drugo kazneno djelo, npr., neće se raditi o kleveti, premda je iznesena neka neistina, ako je to izneseno samo pred oštećenim.

¹¹ Kazneni zakon Republike Hrvatske (*Narodne novine*, br 125/11 i 144/12).

Krivično djelo uvrede prema većini teoretičara sastoji se iz sljedećih elemenata: postojanje izjave omalovažavanja, izjave omalovažavanja treba da se odnosi na određeno lice, izjava omalovažavanja treba da je saznata od nekog, izjava omalovažavanja sa objektivnog staništa treba da je podobna da može škoditi časti i ugledu nekog lica i izjava omalovažavanja treba da je preduzeta sa umišljajem.

Pored navedenih osnovnih elemenata koji se zahtijevaju za postojanje krivičnog djela uvrede u bilo kojem njegovom obliku, u odredbi u kojoj je predviđen teži oblik krivičnog djela – javna uvreda, propisani su pojedini elementi dopunskog karaktera, koji predstavljaju posebna dodatna obilježja javne uvrede. Tako da bi postojala javna uvreda kao teži oblik djela, zahtjeva se da je uvreda kao osnovni oblik krivičnog djela učinjena putem štampe, radija, televizije ili sličnih sredstava ili na javnom skupu. Ukoliko ovi dodatni elementi izostaju, a radi se kvalifikatornim okolnostima kao obilježjima koja se odnose na sredstvo i na mjesto izvršenja uvrede, u tom slučaju krivično djelo neće postojati.

Diskriminalizacija uvrede i klevete u Bosni i Hercegovini je nametnuta Odlukom Visokog predstavnika jula 1999. godine.

Po članu 170. Krivičnog zakonika Srbije ko uvrijedi drugog, kazniće se novčanom kaznom od dvadeset do sto dnevnih iznosa ili novčanom kaznom od četrdeset hiljada do dvjesto hiljada dinara.

Po hrvatskom kaznenom zakonu okvalificiran oblik kaznenog djela je uvreda počinjena putem novina, radija, televizije, pred više osoba, na javnom skupu ili na drugi način zbog čega je uvreda postala pristupačnom većem broju osoba.

Zakonom o izmenama i dopunama krivičnog zakonika Crne Gore iz 2011. godine došlo je do promjena u glavi XVII koja tretira djela protiv časti i ugleda i to na taj način da su potpuno ukinute klevete i uvrede kao krivično djelo.

LITERATURA

- Aleksić, Ž. (1968). *Štampa i kriminalitet*. Beograd: Pravni život.
- Atanacković, D. (1985). *Krivično pravo*. Beograd: Službeni list.
- Atanacković, D. (1969). „Pojam javnog skupa kao kvalifikatornog elementa kod krivičnih dela protiv časti i ugleda”. Beograd: *Anali pravnog fakulteta*, br. 1/1969.
- Čejović, B. (1988). *Krivično pravo – posebni deo*. Beograd: Naučna knjiga .
- Dolenc, M. (1930). *Tumač Krivičnog zakonika Kraljevine Jugoslavije*. Zagreb: Tipografija.
- Lazarević, Lj, (1983). *Krivično pravo, poseban deo*. Beograd: Savremena administracija
- Munda, A. (1932). „Zaštita časti po novom kazanskom zakonu“. Ljubljana: *Slovenski pravnik*, br. 1-2.
- Jovanović, Lj. (1983). *Krivično pravo – poseban deo*. Beograd: Savremena administracija.
- Šilović, J.; Frank, S. (1936). *Kazneno pravo II*. Zagreb: Obnova.
- Krivični zakonik Republike Srbije
 Kazneni zakon Republike Hrvatske
 Krivični zakon Republike Srpske
 Krivični zakon Bosne i Hercegovine
 Krivični zakonik Crne Gore

Dragan Vulin, M.Sc

INSULT AS A CRIMINAL OFFENSE

Summary

The crime of insulting to most theorists consists of the following elements: the existence of statements disparaging statements disparaging need to refer to a specific person, the declaration should disdain to learn from someone, statements disparaging the objective point of view should be similar to that may harm the honor and reputation a person, and disparaging statements should be taken with intent. These elements, together with the other constituent elements of the general concept of the offense (and mental consciousness or awareness of the possibility of illegality), represent a common constituent elements of the crime of insult in the event that any of these elements does not exist, the crime of insulting not exist in any of its forms.

A felony offense occurs in two to form in as ordinary as a public insult and outrage. The commission of the offense ordinary offense can be simply defined and understood as a statement of contempt. It goes without saying that here disparaging statements taken in the broad sense of the word. Unlike ordinary acts of commission insults as the basic form of the offense, the act of execution of public defamation as a severe form of the work, consisting of, or in what way the special funds expressing contempt of another person (disparaging statements is undertaken through the press, radio, television and similar funds), or that it is a special place take belittling another person (disparaging statement at a public meeting). When it comes to the country's immediate environment insult as a criminal offense exists in the Criminal Laws of Serbia and Croatian, and does not exist in Bosnia and Herzegovina and Montenegro.

Key words: insult, criminal law, criminal offense, humiliation, honor, reputation, media.

SPECIFIČNOSTI SVJEDOČENJA I VJEŠTAČENJA U KOMPJUTERSKOM KRIMINALU

SAŽETAK: U procesu pripreme digitalnih dokaza tužilac mora razjasni relevantana pitanja kao što su: dokazna vrednost, posrednost i prihvatljivost; štetnost i značaj za slučaj; čvrst kompjuterski uskladišteni i kompjuterski generisani dokazi i ilustrativni (pomoćni) kompjuterski dokazi za slučaj. U procesu pripreme IKT vještaka za svedočenje (vještačenje) pred sudom, tužilac mora pripremi veštaka za: dokazivanje naučnog karaktera digitalnih dokaza, jednostavnu i uverljivu rekonstrukciju kompjuterskog incidenta (identeta i znanja osumnjičenog, i hronologije incidenta) pred sudom, neophodnu edukaciju svih prisutnih u sudnici o najnužnijim znanjima o primenjenim IKT u slučaju i za instruisanje porote.

KLJUČNE RIJEČI: visokotehnološki kriminal, digitalni dokazi, svjedočenje IT vještaka.

Uvod

Visokotehnološki kriminal obuhvata skup krivičnih dela gde se kao objekat izvršenja i kao sredstvo za izvršenje krivičnog dela javljaju računari, računarske mreže, računarski podaci, kao i njihovi produkti u materijalnom i elektronskom obliku. Ova definicija uključuje veliki broj zloupotreba informacionih tehnologija, kao i oblast zloupotreba u radio-difuznim tehnologijama. Tako se razlikuju krivična dela gde su računari pojavljuju kao sredstvo izvršenja (Computer Related Crime) i kao objekat izvršenja (Computer Crime), kao i krivična dela u čijem se načinu izvršenja pojavljuju elementi nezakonitog korišćenja Interneta.

Broj i vrste krivičnih dela iz oblasti visokotehnološkog kriminala, kao i ekonomsku štetu koja nastaje izvršenjem ovih krivičnih dela, veoma je teško proceniti. Međutim, broj izvršenja krivičnih dela i ekonomska šteta koja je do sada registrovana iz godine u godinu u stalnom je porastu. Načini izvršenja krivičnih dela, zbog same prirode savremenih informacionih tehnologija, veoma su raznoliki i sve sofisticiraniji.

Visokotehnološki kriminal obuhvata skup krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka i to:

- Oštećenje računarskih podataka i programa;
- Računarsku sabotazu;
- Pravljenje i unošenje računarskih virusa;
- Računarsku prevaru;
- Neovlašćeni pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka;
- Sprečavanje i ograničavanje pristupa javnoj računarskoj mreži i
- Neovlašćeno korišćenje računara ili računarske mreže.

---

*tumac@teol.net

Pored navedenih krivičnih dela u ovu oblast spadaju i krivična dela protiv intelektualne svojine, imovine i pravnog saobraćaja kod kojih se kao objekat ili sredstvo izvršenja krivičnih dela javljaju računari, računarske mreže, računarski podaci, kao i njihovi proizvodi u materijalnom ili elektronskom obliku. U skladu sa ovom zakonskom definicijom u oblast visokotehnološkog kriminala spadaju i krivična dela gde se računari i računarske mreže javljaju kao sredstvo izvršenja krivičnih dela prevare, kod zloupotreba platnih kartica na Internetu, zloupotreba u oblasti elektronske trgovine i bankarstva, zloupotrebe dece u pornografske svrhe na Internetu (tzv. dečja pornografija), govora mržnje na Internetu (širenje nacionalne, rasne, verske mržnje i netrpeljivosti i sl.). Najčešći oblici izvršenja krivičnih dela na Internetu su računarske prevare vezane za aukcijske Internet sajtove (elektronske prodavnice), kompromitovanje i zloupotreba platnih kartica, „Nigerijske“ prevare, DDoS napad.

1. Vještačenje u kompjuterskom kriminalu

Eksperti IKT iz naučnih krugova, bez obzira da li su angažovani u akademskim profesijama ili nisu, uvek su iznenađeni sa fenomenom ispitivanja u parničkom procesu. Za njih su neprihvatljiva pravila rivaliteta u legalnom pravosudnom sistemu, nasuprot principa kolegijalnosti, koji je se podrazumeva i barem je teoretski prisutan u svetu nauke i akademske profesije. Posebno je to slučaj u unakrsnom ispitivanju agresivnih advokata suprotnih strana. Takođe, eksperti se moraju navići i na uobičajenu ležernu atmosferu u sudnici pre ulaska sudije i porote i krajnje napetu atmosferu posle njihovog ulaska, kada se sve drastično menja, [10].

Generalno, specifične vještine koje digitalni forenzičar za ekspertsko svedočenje i/ili vještačenje treba da poseduje mogu se grupisati u sledeće kategorije:

- Identifikovanje relevantne elektronske dokaze za povredu specifičnog zakona;
- Identifikovanje i objasniti vjerovatni uzrok u mjeri koja je dovoljna za dobijanje naloga za pretres i razumije ograničenja naloga;
- Locirati i oporavi relevantne elektronske dokaze iz računara primenom različitih forenzičkih alata;
- Razume i održava sve zahtjeve u lancu istrage;
- Sledi dokumentovan proces digitalne forenzičke istrage (standardne operativne procedure).

Posebno digitalni forenzičar mora posedovati specifične vještine i poznavati sledeće izvore digitalnih dokaza:

1. *Izvore korisnički kreiranih elektronskih dokaza:*

- address book (adresar)
- fajlovi e-pošte,
- audio/video fajlovi,
- fajlovi slika/grafike,
- kalendari,
- Internet indeksi (*bookmark*) za omiljene lokacije (*favorites*),
- fajlovi baza podataka,
- fajlovi tabela (*spreadsheet*),
- dokumenta ili tekstualni fajlovi.

2. *Izvore kompjuterski generisanih digitalnih dokaza:*

- fajlovi za bekapovanje,
- log fajlovi,
- konfiguracioni fajlovi,
- printerski *spool* fajlovi,
- kolačići (*cookies*),
- *swap* fajlovi,
- skriveni fajlovi,
- sistemski fajlovi
- fajlovi istorije rada aplikacija,
- privremeni fajlovi.

3. *Mjesta za pretraživanje i identifikaciju digitalnih dokaza:*

- loši klasteri,
- računarski podaci o datumu, vremenu i lozinki,
- izbrisani fajlovi,
- slobodan prostor diska (neupisani klasteri),
- sakrivene patricije,
- izgubljeni klasteri,
- metapodaci u fajl sistemu,
- druge patricije,
- rezervisane oblas u logičkim patricijama fajl sistema,
- fajl *slack* prostor,
- informacije o registraciji softvera,
- sistemske oblas u fajl sistemu (FAT 16, FAT 32) i oblast podataka u NTFS fajl sistemu,
- nealocirani prostor diska (ostaci podataka izbrisanih fajlova).

4. *Izvore dokaza o aktivnostima na Internetu:*

- kolačići (*cookies*): lokacija, sadržaj, alati kolačića,
- keš pretraživanja (Internet keš): lokacija, alati.

Svi izneseni primjeri tehničke ekspertize i zahtjevi za specifičnim vještama u oblasti digitalne forenzike, ukazuju na značaj formiranja na nivou države, pored zvaničnih organa digitalne forenzičke istrage, šire interesne zajednice digitalnih forenzičara i drugih eksperata za istragu kompjuterskog kriminala (na primer, instuta ili strukovnih udruženja IKT vještaka u različim oblastima kompjuterskog kriminala). Ova zajednica treba da obezbedi standardizaciju i sertifikaciju: principa, metodologije i tehnologije digitalne forenzičke istrage, akvizicije, analize i ekspertskog svjedočenja/ vještačenja pred sudom, kao i profesionalnih profila samih IKT eksperata.

2. Priprema dokaza za sudski proces

Najznačajnija pitanja za tužioce u toku istrage, dokazivanja i pripreme za vještačenje pred sudom je da obezbede osnovna znanja o tehničkim aspektima digitalnih dokaza i dovoljno vremena za rukovanje raspoloživim digitalnim dokazima. Kako efikasne pripreme za glavni pretres

počinju već nakon završetka istražnog postupka, potreba za kompetentnim tehničkim znanjima održava se kroz cijeli tok slučaja.

U predistražnom postupku, u procesu pripreme treba obratiti pažnju na pripremu tužioca na obim istrage, efikasnu komunikaciju između tužioca, organa istrage i forenzičkog analičara i na rukovanje sa digitalnim dokazima.

3. Preliminarna priprema tužioca

Idealno, slučaj sa digitalnim dokazima treba da razvija i priprema tim koji se sastoji od najmanje tri lica: tužioca, kriminalističkog inspektora i forenzičara (IKT veštaka). Često slučaj sa digitalnim dokazima predstavlja posebno proceduralno i materijalno pitanje. Jedan od prvih zadataka tužioca naimenovanog za vođenje slučaja, je uvid u obim istrage, što uključuje nekoliko ključnih pitanja i razmatranja:

- priprema razumljive prezentacije slučaja za glavni pretres (otkrivanje činjenica);
- razjašnjavanje prirode tehnoloških pitanja (tehnika i alata);
- identifikacija i objašnjenje izvora i prirode digitalnih dokaza;
- identifikovanje potencijalnih izvora materijalnih digitalnih dokaza (npr. bekap datoteke, log datoteke itd.);
- razmatranje svih odgovarajućih sankcija.

4. Komunikacije u predistražnom postupku

Sva tri člana istražnog tima treba da se sastaju više puta pre glavnog pretresa radi planiranja vještačenja nalaza i razmene mišljenja o konkretnom slučaju, uključujući: razjašnjavanje i analizu rezultata istrage, zakonske osnove slučaja, elemenata krivičnog djela i prihvatljivih elemenata odbrane; razmatranje najverovatnijeg obima i pravca glavnog pretresa, saslušanja svedoka i unakrsnih ispitivanja; određivanje tipa digitalnih dokaza i razmatranje propisa o rukovanju sa digitalnim dokazima.

5. Definisane uslova za iznošenje digitalnih dokaza

Uslovi koje treba razmatra pre iznošenja digitalnih dokaza pred sudom obuhvataju:

- Diskreciono pravo sudija o prihvatljivos digitalnih dokaza;
- Relevantnost digitalnog dokaza za dokazivanje, ili pobijanje osnovane sumnje, gde je relevantan „dokaz koji ima tendenciju da izgrađuje nepobitnu činjenicu“, a posebno se razmatraju štetnost i prigovor da je dokaz „dokaz drugog zločina, greške ili djela“;
- Autentifikacija digitalnog dokaza u toku svjedočenja sa nekom razumnom vjerovatnoćom;
- Posrednost svjedočenja zbog posredne prirode digitalnih podataka i dokaza;
- Razlikovanje čvrstog digitalnog dokaza prethodno uskladištenog u računaru, od ilustrativnih (pomoćnih) kompjuterskih dokaza koji samo ilustruje tvrdnju (svjedočenje), ali ništa sam po sebi ne dokazuje;

- Autentifikacija kompjuterski uskladištenih čvrstih dokaza čime tužilac mora pokazati da je dokaz uskladišten u računaru, upravo ono što tvrdi da jeste;
- Prihvatljivost papirne kopije kompjuterski uskladištenih čvrstih dokaza, prema pravilu najboljeg dokaza.

Čak i ako se kompjuterski uskladišten dokument može sa tehničkog aspekta smatra neoriginalnim dokumentom, naročito ako se uzme u obzir da su originalni podaci u računaru samo nizovi bitova (1 i 0), pravilo „najboljeg dokaza“ ne pravi problem o prihvatanju odštampanog kompjuterskog dokaza kao originalnog dokaza, ako on tačno predstavlja uskladištene podatke. Ovaj princip primenjuje se čak i ako duplikat/ kopija digitalnih dokaza nema is izgled (ima različite fontove, margine i slika). Tako je moguće obimne fakture i kompleksne dokaze u slučaju finansijske prevare iznijeti na sudu kao relevantne dokaze.

6. Prihvatljivost kompjuterski generisanih digitalnih dokaza na sudu

Prihvatljivost kompjuterski generisanih digitalnih dokaza na sudu određuju sledeći parametri: relevantnost digitalnih dokaza; način integracije digitalnih dokaza kroz iskaz IKT veštaka u sudski proces; autentifikacija i druga osnovna pitanja zaštite integriteta digitalnih dokaza; posrednost kompjuterski generisanog dokaza, sa mogućnošću provere integriteta dokaza od uzimanja imidža u procesu akvizicije do vještačenja pred sudom, ako to sud zahtjeva.

7. Digitalni kompjuterski dokaz

Prema definiciji IOCE u oblasti digitalne forenzičke nauke, digitalni dokaz je svaka informacija u digitalnom obliku koja ima dokazujuću vrednost, a koja je ili uskladištena ili prenesena u takvom obliku. Pojam digitalnog dokaza uključuje kompjuterski uskladištene i kompjuterski generisane dokazne informacije, digitalizovane audio i video dokazne signale, signale sa digitalnog mobilnog telefona, informacije sa digitalnih faks mašina i signale drugih digitalnih uređaja.

Digitalni dokaz je bilo koja informacija generisana, obrađivana, uskladištena, ili prenesena u digitalnom obliku na koju se sud može osloniti kao validnu, tj. svaka binarna informacija, sastavljena od digitalnih 1 i 0, uskladištena ili prenesena u digitalnoj formi, kao i druge moguće kopije originalne digitalne informacije koje imaju dokazujuću vrijednost i na koje se sud može osloniti, u kontekstu forenzičke akvizicije, analize i prezentacije dokaza pred sudom. Dakle, treba sakupljati sve posredne dokaze sa lica mjesta, ne samo što digitalni forenzičar misli da treba, nego i sve ono što može potencijalno indicirati šta se stvarno dogodilo. U procesu akvizicije digitalnih dokaza, treba generalno snimiti listu fajlova i logova kao dokaze, čak i bez ikakve ideje šta se stvarno dogodilo.

Treba imati u dokaznom materijalu svaki fajl koji potencijalno može sadržavati dokaz, pre nego što se fajl prepíše, ili izmjeni. kompjuterskom incidentu postoje tri osnovne kategorije digitalnih podataka koji mogu činiti digitalni dokaz:

- Promenljivi podaci ili informacije koje se gube nakon isključivanja računara, kao što su podaci u radnoj memoriji (RAM), rezidentni memorijski programi itd. Ovi podaci se mogu izgubiti u toku procesa regularnog isključivanja računara. Otuda je veoma važno do kraja precizno sprovesti proceduru akvizicije. Prije isključivanja računara treba odmah ispitati, locirati i izvući

osjetljive i šifrovane podatke, jer se može desiti da se posle isključivanja ne može doći do njih (npr. vlasnik ključa ili smart kartice za pristup je nekooperavan ili mrtav itd.);

- Osetljivi podaci ili podaci uskladišteni na čvrstom disku (HD) koji se lako mogu izmeniti, kao što je, npr. poslednje vrijeme pristupa log datoteci itd;
- Privremeno dostupni podaci, ili podaci uskladišteni na HD kojima se može pristupiti samo u određeno vreme (npr. šifrovani podaci).

Pravosudni aspekt digitalnih kompjuterskih dokaza

Podsjetimo se kako istražitelji, pravnici i sudije definišu dokazni materijal. Postoje formalna pravila sakupljanja dokaznog materijala, što treba da definiše normativni akt (pravilnik ili uputstvo). U anglosaksonskom sistemu postoji i zakon slučaja (case law) koji pokriva definicije i očekivane ishode bazirane na iskustvima i odlukama drugih sudova, a govori kako druge sudije i porote interpretiraju isti zakon.

Kompjuterski kriminal je unio poseban problem u oblast sudskog vještačenja i svjedočenja. Pravilo klasičnog svjedočenja kaže da svedok može svjedočiti samo ako je očevidac, odnosno samo o onome što je lično iskusio (čuo, vidio, zna), a ne iz druge ruke, što se smatra posrednim dokazom, poznat u žargonu kao „rekla – kazala“.

Međutim, kod računara imamo upravo slučaj da se, sve što se nalazi u njemu, može svesti pod kategoriju posrednih „rekla–kazala“ dokaze. Naime, ništa direktno vezano za događaj se ne vidi u računaru, jer se login fajlova može naknadno izmeniti, promjeniti datume fajlova, izbrisati ili izmjeniti dokument, što praktično znači da samo osoba koja je izazvala kompjuterski incident (kompjuterski kriminalac) ima direktno saznanje o tome i jedini je očevidac, odnosno neposredan svjedok.

Dakle, kompjuterski podaci se mogu koristiti kao dokazi za svjedočenje samo ako su veoma pažljivo preuzete i ako zadovoljavaju specifične kriterijume u procesima forenzičke akvizicije, analize i sudskog vještačenja. Ovi su kriterijumi krični u pogledu sposobnosti digitalnog forenzičara da sakupi što više posrednih dokaza pomoću kojih se dolazi do neoborivog dokaza.

Praktično, posredni su svi dokazi u kompjuterskom krivičnom dijelu, koji se sakupe akvizicijom i analizom samog softvera, računara i/ili računarske mreže. Da bi posredni dokaz bio prihvatljiv za sud mora biti takav da potvrđuje hipotezu o čvrstom dokazu, ili da je pobija.

Drugo, mora postojati dokaz da je podatak u log fajlu, kao posredni dokaz, nastao u normalnom radnom procesu. Na primer u slučaju pada servera, potrebno je imati čvrste dokaze da je počinitelj bio logovan kada je server pao. Ovo je dovoljno čvrst dokaz da nadležni istražitelj službeno zahteva prisluškivanje linije osumnjičenog i snimi vreme pristupa serveru. Ovo vreme se kasnije upoređuje sa login podacima u log fajlovima računara i aktivnostima drugih mrežnih uređaja, što utvrđuje neoboriv dokaz pristupa serveru.

Digitalni kompjuterski dokazi moraju zadovoljiti i sve ostale zahteve pravosudnih organa, koji se odnose na sudske dokaze i to: ako je potrebno koristiti kopiju, ona mora biti najbolja; ako je original na raspolaganju onda kopija ne važi; kopija može zadovoljiti sve zahtjeve za izvođenje dokaza (npr., printng, login fajlova), ako postoji originalni fajl u kompjuteru za poređenje; sudski veštak za IKT mora svjedočiti kako je kopija napravljena (npr., štampana kopija login fajlova) kao i druge detalje rukovanja sa fajlom i štampanom kopijom.

8. Svjedočenje i vještačenje IKT eksperta

U međunarodnoj praksi razvijeno je više preporuka za ispitivanje mišljenja – svjedočenja ili vještačenja IKT eksperta (*expert opinion testimony*) i prihvatanje istih kao dokaza na sudu.

U praksi IKT vještačenja najčešće se prihvataju dokazi utvrđeni na naučnim principima. Po ovim principima sudija prihvata digitalni dokaz na osnovu njegove relevantnosti, pouzdanosti i proverljivosti predloženih naučnih metoda, tehnika akvizicije i analize i prezentacije digitalnih dokaza na sudu, za svaki konkretan slučaj.

Sud odlučuje da li je svjedočenje IKT vještaka bilo od pomoći za utvrđivanje odlučujućih činjenica i istine. Generalno, sud može prihvaćati ekspertsko svjedočenje, gde IKT ekspert na poziv suda, iznosi svoje stručno mišljenje o digitalnim dokazima koji optužuju ili oslobađaju, ali ne iznosi mišljenje o utvrđenim činjenicama, koje su relevantne za slučaj. Tehničko ekspertsko mišljenje treba da bude prihvatljivo za sud i kada ekspert/ forenzičar uvodi nove softverske alate ili nove verzije starijih softverskih alata za akviziciju i analizu digitalnih medija, ali primjenjuje naučne principe digitalne forenzike i to na zahtjev suda može potvrditi. Takođe, tehnike za primenu alata za akviziciju i analizu digitalnih dokaza, na osnovu kojih forenzičar izvlači zaključke, moraju bi za sud relevantne, pouzdane, proverljive i u skladu sa usvojenim principima i da se na zahtjev suda mogu testirati i verifikovati. IKT vještačenje podrazumjeva da o digitalnim dokazima svjedoči zakleti IKT ekspert – ovlašteni sudski veštak, koji iznosi stručno mišljenje o digitalnim dokazima, ali i o utvrđenim relevantnim činjenicama koje se odnose na slučaj.

Suđenja koja uključuju digitalne dokaze razlikuju se od svih drugih suđenja sa dva glavna aspekta:

- često se pokreće pitanje legalnosti prihvatanja digitalnih dokaza i
- ovaj proces uključuje kompleksan skup nepoznatih pojmova i termina.

Zato je pažljiva priprema digitalnih dokaza i planiranje prezentacije i korišćenja dokaza u sudskom procesu od posebnog značaja. Dobar metod prezentacije kompleksnih digitalnih dokaza, uključuje:

- Korišćenje vrlo jednostavnih analogija za objašnjenje generalnog koncepta (npr. slanje e-maila je kao slanje poštanske karte);
- Definisane tehničkih riječi pojmovima koje pravosudni organi i porota mogu razumije;
- Korišćenje slika, crteža ili grafikona za demonstraciju kompleksnih sistema;
- Izgradnju svjedočenja početi kroz uvodnu riječ sa jednostavnim konceptima, a zatim, preći na kompleksnija pitanja koja objasni u detalje;
- Povezivanje tehnologije u slučaju sa tehnologijama koje su prisutni pravosudni organi i drugi u sudnici već upoznali ili koristili, gdje je moguće.

Edukovanje pravosudnih organa

Ako je slučaj kompleksan, potrebno je edukovati sve prisutne u sudnici (sudiju i porotu) u svakoj fazi suđenja (parnice). Edukacija treba da obuhvaćuje: provjeru usklađenosti sa naučnim principima; proveru zakonske prihvatljivosti digitalnih dokaza i saslušanja IKT vještaka pre glavnog pretresa; primenu principa uviđanja; uvodnu izjavu; svjedočenje/ vještačenje IKT eksperta; unakrsno ispitivanje i završnu riječ (izjavu) i zatvaranje svjedočenja/ vještačenja.

Iako je važno za sudiju i porotu održava na minimalnom nivou razumevanja, nije cilj da se od njih stvaraju eksperti za samu po sebi kompleksnu problematiku IKT vještačenja, nego da shvate suštinu ekspertskog svjedočenja ili vještačenja. Svaki slučaj zahteva da tužilac pažljivo razmotri šta treba da bude dokazano/opovrgnuto i ispita sve elemente optužnice, da bi obezbedio prezentaciju ubedljivih dokaza za svaki elemenat optužnice.

Često postoji konflikt između praktičnih ograničenja na to šta se može dokazati ili opovrgnuti (pobiti) i šta od alternativnih objašnjenja advokat odbrane može iskoristiti da unese razumnu sumnju u dokazni postupak ili dokaze. Šta jedan tužilac treba da opovrgava, zavisi od samog pitanja i snage preostalih dokaza u slučaju. Na primjer, u slučaju dječije pornografije, kada je bitan elemenat poznat, može opovrgnuti tvrdnju odbrane da su slike uskladištene u računar osumnjičenog bez njegovog znanja, jer nije razumno prihvatiti alternativu, tj. da su se u njegovom računaru slike pojavile same po sebi, osim ako odbrana ne dokaže da je računar kompromitovan (*zombiran*) trojancem i rutkit tehnikom.

Važno pitanje je kada izabra trenutak pobijanja tvrdnji odbrane. Na primer, ako je znanje osumnjičenog o sadržaju računara značajno, ponekad je mudro dopustiti da osumnjičeni pokrene pitanje i da sami dokazi (bilo kroz unakrsno ispitivanje, ili u ponovljenom procesu) pobiju ovu tvrdnju, pre nego da se opovrgavanje dokaza izvrši u glavnom pretresu.

9. Rekonstrukcija događaja u sudskom postupku kompjuterskog kriminala

Dok je svaki slučaj vještačenja koji uključuje digitalne dokaze međusobno različit, postoje neki zajednički elementi koji se javljaju u odnosu na osnovne elemente optužnice i prirodu računara i mreža, a to su:

- Identitet osumnjičenog: Iako digitalni dokaz može dokazati da je kriminalni akt izvršen sa kompjutera osumnjičenog, potrebno je direktno povezivanje osumnjičenog sa računaru sa kojeg je izvršen napad, na bazi ličnog priznanja ili izjave, posrednog zaključivanja, bitne informacije u računaru koje mogu postojati jedino sa znanjem osumnjičenog, analize sadržaja, gramatike i stila koji ukazuju na osumnjičenog i slika.
- Znanje: U nekim slučajevima potrebno je pokazati da osumnjičeni ima adekvatno znanje i poznaje digitalne dokaze na računaru.
- Hronologija događaja: Vrijeme i datum kreiranja fajlova mogu biti moćan dokaz koji povezuje osumnjičenog sa računaru i kompjuterskim incidentom, uključujući sva ograničenja koja se odnose na laku izmenu vremena i datuma u računaru.

Instruisanje porote

Ne postoji obrazac instrukcije porote za slučajeve kompjuterskog kriminala prihvatljiv za većinu pravosudnih sistema. Takođe, teško je i prilagoditi neki potvrđen sistem instrukcija porote za slučajeve kompjuterskog kriminala iz drugog pravosudnog sistema u konkretan pravosudni sistem. Mogu se koristiti instrukcije za porotu uzete iz oblas vještačenja fizičkih dokaza, a zasnovane na elementima sličnosti krivičnog djela. Na primer, instrukcije za provalu i prevaru mogu poslužiti kao model za prevaru u kompjuteru.

Treba pažljivo razmotriti sastav porote i ne birati samo tehničke eksperte da budu članovi porote, nego pronaći nekoliko lica koja imaju dovoljno iskustva iz korišćenja računara, da bi bili sposobni da prate tehničko vještačenje u toku procesa. Idealno je da jedan do dva člana porote budu sposobni da shvate digitalne dokaze i da mogu to objasniti ostalim članovima, kada porota donosi odluku posle pretresa. Treba razmišljati o problemu uključivanja IKT eksperta u porotu, na isti način kao o uključivanju ljekara u porotu za slučaj u kojem je relevantna praksa sudske medicine. Kako doktor medicine može objasniti komplikovan medicinski koncept ostalim članovima porote, tako i IKT ekspert može razjasniti komplikovana i kompleksna pitanja razumjevanja digitalnih dokaza.

10. Zaključak

Eksperti IKT, koji uglavnom dolaze iz naučnih krugova, uvek su iznenađeni sa fenomenom ispitivanja u sudskom/parničkom procesu, posebno u slučaju unakrsnog ispitivanja agresivnih advokata suprotne strane. Za njih su neprihvatljiva pravila rivaliteta u legalnom pravosudnom sistemu, nasuprot principa kolegijalnost, koji se podrazumeva u svetu nauke i akademske profesije.

Specifične vještine koje digitalni forenzičar za ekspertsko svjedočenje i/ili vještačenje treba da poseduje mogu se grupisati u sledeće kategorije: identifikovanje relevantne elektronske dokaze za povredu specifičnog zakona; identifikovati i objasniti vjerovatni uzrok u mjeri koja je dovoljna za dobijanje naloga za pretres i razumje ograničenja naloga; locirati i oporaviti relevantne elektronske dokaze iz računara primjenom različitih forenzičkih alata; razumjeti i održavati sve zahtjeve u lancu istrage; sledi dokumentovan proces digitalne forenzičke istrage (standardne operativne procedure) i razvija vještinu koncizne, razumljive i terminološki pojednostavljene prezentacije digitalnih dokaza i svjedočenja/vještačenja pred sudom. Timski rad tužioca/istražnog sudije, kriminalističkog inspektora (rukovodioca istrage) i forenzičkog analitičara digitalnih dokaza (IKT veštaka) osnovni je zahtev u istrazi, dokazivanju, pripremi i prezentaciji digitalnih dokaza pred sudom. U pripremi za glavni pretres slučaja koji sadrži digitalne dokaze, tužilac mora razmatrati niz važnih pitanja, kao što su: iskustva iz drugih naučno-tehničkih oblasti ekspertske vještačenja; autentifikacija i priprema čvrstih digitalnih dokaza za prezentaciju, i priprema IKT veštaka za svjedočenje pred sudom.

LITERATURA

- Anthony F. Desante, Evidentiary Consideration for Collecting and Examining Hard-Drive, Media 28.11. 2001, Forensic Sciences 262, The George Washington University.
- Milosavljević, M. (2009). *Istraga kompjuterskog kriminala*. Beograd: Singidunum.
- Icove, D., Segar, K., and VonStorch, W., Computer Crime, A Crimefighter's Handbook, O'Reilly & Associates.
- Carrier B., Open Source Software in Digital Forensics, carrier&atstake.com).
- COAST project PERDU University, <http://www.cs.perdue.edu/coast-library.html>. <http://www.iacis.org/>.
- IOCE, IOCE Principles and Definitions, 2. sastanak, 7.10.1999, Marriot Hotel, London.

Branislav Bozickovic, M.Sc.
Sandi Bozickovic, M.Sc.

SPECIFICS OF TESTIMONY AND EXPERTISE IN COMPUTER CRIME

Summary

In the process of preparing digital evidence the prosecutor must clarify relevant issues such as: the probative value, inference and acceptability; the danger and importance of the case; sturdy computer stored and computer-generated evidence and illustrative (extra) computer evidence in the case. In preparation for the ICT expert testimony (expert) before the court, the prosecutor must prepare an expert in proving the scientific nature of digital evidence, simple and convincing reconstruction of computer incident (of identity and knowledge of the suspect, and the chronology of the incident) before the court, the necessary training of all those present in the courtroom the most essential knowledge on applied ICT in the case and for instructing the jury.

Key words: cyber crime, digital evidence, the testimony of IT experts.

ZVUČNE FIGURE U ANTOLOGIJSKIM PESMAMA DUŠANA RADOVIĆA

SAŽETAK: Dušan Radović se u svom prepoznatljivom stvaralačkom zanosu, jedino i uvek, pridržavao partnerskog odnosa sa svojom čitalačkom publikom – decu. Od najranijeg detinjstva on uvodi decu u svet igre i mašte, samo na njemu znan, inovativan i interaktivan način, čineći sve da im približi lepu umetnost i učini je njihovom. Radović uvodi najmlađe u svet blizak njihovom poimanju stvarnosti koristeći, pored nonsensa, igre i zvučne efekte.

KLJUČNE REČI: igra, zvučni efekti, figure dikcije, pesma.

„Govor lirskog dela u poeziji, a posebno onoj za decu ostvaruje se naročitim jezičkim oblikovanjem. Jezik lirske pesme zasniva se na originalnom izboru i rasporedu reči u organizaciji stiha, pesničke slike, strofe i čitave pesme.“ (Pavlović, 2006: 3).

Dušan Radović to postiže na deci najprihvatljiviji način, birajući i raspoređujući reči tako da ritmički i melodijski organizuje pesnički tekst. To postiže ponavljanjem reči, glasova, stihova i čitavih refrena, odnosno upotrebom stilskih izražajnih sredstava. Pesnik kaže da je „igra samo postupak, način da se savremenijim sredstvima dođe do neke slike ili mudrosti“ (Radović, 2004: 9).

Stilske figure predstavljaju utvrđeni način izražavanja koji karakteriše odstupanje od svakodnevnog načina govora. „Književne vrste, stilovi i načini kompozicije međusobno su se uslovljavali. Svakoj vrsti odgovarao je određen stil i određeni način komponovanja, a uz to i određene pesničke figure“ (Solar, 1981: 59). Potpuni efekat postiže se upotrebom stilskih izražajnih sredstava, naročito upotrebom zvučnih figura. Figure dikcije predstavljaju zvučne figure čije se delovanje zasniva na samom učinku određenih glasova u govoru. Nastale su prema latinskom *dictio*, što znači govor, izraz“ (Velek i Voren, 2004: 78).

Zvučne figure podrazumevaju ponavljanje pojedinih glasova ili grupe glasova, ponavljanje celih reči na početku i kraju stihova, kao i oponašanje zvukova iz prirode. Glavna karakteristika ovih stilskih sredstava je ponavljanje koje je u svrsi pojačavanja ili umanjivanja osnovnog značenja reči. Stvaralac upotrebom figura dikcije postojećim rečima daje novu dimenziju, a samim tim i pesmi novo značenje. U figure dikcije spadaju: asonanca, aliteracija, onomatopeja.

Pored ovih figura u ovu grupu se mogu ubrojiti i figure ponavljanja reči u stihovima. Zbog učestale upotrebe u lirici zovu se i „lirski paralelizmi“. Ta ponavljanja su česta (Solar, 1981: 112): na početku stihova (anafora), na kraju stihova (epifora), na početku i na kraju stihova (simploha), na kraju jednog i na početku drugog stiha (anadiploza). Uloga ovih figura je isticanje pesnikovih osećanja, povezivanje motiva u celinu i emocionalnost pesme.

Dušan Radović ima najistaknutije mesto od svih umetničkih stvaralaca kada je u pitanju ponavljanje reči u poeziji i prozi. „U ovom istraživanju leksičkog fonda knjiga za decu, obavlje-

nom 1972. godine, Smiljka Vasić je utvrdila da je Dušan Radović pesnik koji, u odnosu na druge pesnike¹, ima najveći indeks ponavljanja“ (Jovanović 2001: 240).

Radovićeve asocijacije, iz ciklusa *Vukova azbuka*, koje sprovodi kroz igru, pokazuju poseban kvalitet i značaj. „Ograničivši svoju igru strogo i bogato sprovedenom aliteracijom² Radović je sastavio mnoge logički besprekorne priče, pokazavši, tako, da u njegovom sistemu igranja nema mesta za improvizaciju“ (Radović, 1972: 19).

Pesnikova namera prilikom pisanja bilo je postići što zvučniji efekat. To je i postigao u pesmi o slovu S, pričajući o sosinim dogodovštinama sa satom (Radović, 2006: 74):

„S S
SA SO
SAT SOSA
SOSA SA SATOM
SAMO SOSA SA SATOM
SOSINA SESTRA...“

I ovde pesnik ne uspeva da se odupre ironiji na sve poučne priče i pesme za najmlađe čitaoce. Priča je ispričana, poruka prenesena, efekat postignut, glas S dominantan i „sikće“ iz svake reči. Na isti način, upotrebom aliteracije ,postignut je efekatan rezultat i u pesmi o slovu M: „Mamuran/ miš/ u/ memli/ muzeja /merka/ mrtvog /mamuta: Majku/ mu./milenjumi/ minuše,/mraz/ među/ mamutima/ načini/ masakr i/ pomor.../Međutim /miš /još /mrda,/mišu/ su /malo/ i /mraz,/i/ mačka, /i mišomor“ (73)³

Pesnik je i ovde pokazao značaj igre u razvoju govora kod najmlađih čitalaca. Ova pesma predstavlja svojevrsnu asocijaciju na slovo M, jer su u istoimenoj pesmi skoro sve reči započete ovim slovom. Pesnik je upotrebio i manje poznate i korišćene reči, kao što su: mamuran, memla, merka, mamut, milenijumi, minuše, masakr, pomor, mišomor. Na taj način ova pesma predstavlja i izvor novih saznanja za mlade čitaoce, kao i način da se proširi njihov vokabular.

„U pesmi o slovu G ponavljanje glasova teče prirodno i neumitno, a u svakoj reči ovaj ćirilčni znak je magijski prisutan, sadržajno bitan, likovno utkan“ (Radović, 1972: 28): „Kao pregača,/ kao grana ili greda,/ G se podiglo gore,/ naglo se pod uglom i gleda“ (Isto, 1972: 222).

Pesnikova namera se i ovde manifestuje bezazleno, deci zanimljivo i ponovo asocijativno: G podseća svojim oblikom na gredu, na granu koja se, personifikovana, nagla i gleda. Detaljnom analizom uočićemo da se glas G ponavlja čak devet puta u strofi.

Aliteracija je prisutna u velikom broju Radovićevih antologijskih pesama, naročito u ciklusu *Na slovo, na slovo*.

Dečja sklonost ka zvukovnoj impresiji je neosporna. Da bi zadovoljio njihovu potrebu i znatiželju pesnik im pruža mogućnost igre rečima, stvaranja novih reči, upoznavajući ih sa još

¹ Proučavana je još poezija Desanke Maksimović, Aleksandra Vuča, Dragana Lukića.

² Aliteracija – stilski postupak i u pojedinim jezicima, uglavnom u starijim epohama, faktor ritmičke organizacije stiha, ponekad i proze, u vidu ponavljanja istih suglasnika ili suglasničkih grupa u nizu reči, naročito u inicijalnom položaju. Ispoljava se više u stihu, u poslovicama i izrekama, nego u pripovedačkoj prozi. Aliteracija se uključuje šire u stilske figure (figure dikcije), a uže u eufoniju („zvučna ponavljanja“, „fonika“, sa sininimima „orkestracija“, „instrumentacija“), (Živković, 1992: 15).

³ Broj u zagradi, kao i inače u tekstu rada gde nije to drukčije naznačeno, označava broj stranica Radovićevih sabranih spisa (Radović, 2006).

jednom zvučnom figurom. Koristeći asonancu⁴ Radović nam predočava da sve ima svoje ime: „Sve ima svoje ime/ Žica, ptica i lisica/ Baba, žaba i taraba/ Šanac, lanac i katanac/ Žito, sito i korito“...

Pesnik je znao da će ponavljanjem vokala u rečima pojačati zvučnost pesme, kao i ekspresivnost pesničkog jezika, ali i približiti je dečjoj populaciji zbog pevljivosti stiha.

Radović asonancu upotrebljava i u svom „Strašnom lavu“ (25) koristeći ponavljanja samoglasnika kao važnu ulogu u glasovnoj strukturi stiha, „kojim se emotivna tenzija u sadržaju dopunjuje estetskom informacijom“ (Jovanović, 2001: 249): „Kakav lav?/ Strašan lav,/ Narogušen i ljut sav!...Išao je na tri noge.../...Taj je jeo šta je hteo“...

U ciklusu pesama *Vukova azbuka* pesnik koristi ovo izražajno sredstvo u velikom broju stihova. U pesmi „O“ (74) početni stih je savetodavan: „Svako slovo po jedno novo oko“... U stihu je zastupljeno u svakoj reči slovo O, dok se u poslednje dve reči pojavljuje i po dva puta.

Radović ne odustaje od svog načela da se samo i jedino kroz igru može učiti i preneti znanje. Upoznavanjem svakog novog slova, reči, stiha, deca proširuju svoje vidike do beskonačnosti, za njih ne postoje granice i nepoznanice.

U pesmi „U“ (75) saznajemo da je sve „u nečemu“: ... „Uvuklo se u rupu,/ utonulo u dubinu,/ umuklo u užasu,.../ Ugasi U,/ upali E!/ Fenjer bele mesečine.“ Pesnik slovo U vezuje za rupu, dubinu, mrak i užas, dok izlaz iz svega vidi u spasonosnom E – fenjeru bele mesečine.

U određenom broju pesama, Radović združuje asonancu sa aliteracijom gde se „njihovo delovanje zasniva na učinku određenih glasova, odnosno zvukova u govoru (...) i tako omogućuju da jezički izraz dobiva na intenzitetu, obogaćujući smislene sadržaje rečenog i posebnim emocionalnim dojmovima“ (Solar, 1984: 66).

Asonantsko-aliteraciona ponavljanja najčešća su u ciklusu pesama *Vukova azbuka*. Pesma o slovu „Č“ (75) to odlično oslikava, stvorena u vidu brzalice: „...„Čaša meda, čabar žuči,/ iza čuke čuma čuči“..., kao i pesma o slovu „B“ (72), gde eksplozivno B odjekuje kao bomba. Sam izgovor ovog dvousnenog suglasnika asocira na prasak prilikom izgovora: „...„Nabubrilo/ da bukne/ kao barut,/ kao bomba/ u bubnu opnu.“...

U pesmi o slovu „Ž“ (72) Radović otvoreno iskazuje naklonost i poštovanje prema suprotnom polu nazivajući sve žene blaženim: „Blažene li su žene/ i sve žensko što živi/ i pruža život iz žiže te srži“...

Pesnik se igra savremenim sredstvima da bi čitaocima upotpunio sliku, odnosno omogućio vizuelizaciju pročitnog. Onomatopeja⁵ kao sredstvo podražavanja zvukova iz prirode „veoma snažno deluje i izaziva kod slušaoca i čitaoca jasne, konkretne, žive akustičke predstave i slike“ (Jovanović, 2001: 137). Evidentan primer za to je pesma „Vrabac“ (33).

„Vrabac/ je/ mali/ da/ peva/ zato

cvr-

ku-

će!

⁴ Asonanca je ponavljanje istog vokala unutar reda, čime se pojačava zvučna komponenta a s njom i ekspresivnost pesničkog jezika (...). U ponavljanju najviše dolaze do izražaja akcentovani vokali. Ponekad u ponavljanju alterniraju dva različita vokala. Često se asonanca udružuje s aliteracijom (Živković, 1992: 58).

⁵ Onomatopeja je tvorba ili upotreba glasovnih skupova kojima se teži reproducirati ili barem imitirati neki prirodni zvuk dajući njegov akustički ekvivalent (Živković, 1992: 546).

Vrabac/ je/ sitan/ da/ skače,/ zato
ska-
ku-
će!“

Pesnik navodi najmlađe čitaoce na prepoznavanje ovog izražajnog sredstva, ali i na njegovu upotrebu.

Podsticaj za onomatopeje može početi od samih glasova koji mogu da zuje, fijuču, mijaju... U pesmi „Mrak“ (28) stvaralac to odlično manifestuje: „Kad on kaže:kvrc/ -ne čuje se ni frrr/ Ni mrrrr/ Ni žvrc“.

U pesmi „Obrnuto“ (39) pesnik ukazuje deci na to da od najranijeg detinjstva vladaju ovom stilskom figurom: „Mama rađa decu/ (da mole i plaču,/ da traže i gaču,/ da neće i njaču)“... i dokazuje im da „je igra samo postupak, način da se savremenim sredstvima dođe do neke slike ili mudrosti“ (Radović, 2004: 9).

Radović je ponavljanjem istih reči proširivao semantičko polje reči i isticao njihov značaj za smisao pesme.

Pesnik je veliki značaj poklanjao zvučnim figurama među kojima posebno mesto zauzima anafora⁶.

Karakteristika ovog stilskog sredstva je da „se javlja kao jednočlana, dvočlana ili višečlana jezička sekvenca, koja se ponavlja na početku više uzastopnih stihova i svojom intonacionom energijom gradi melodijski sklad i gradacijski semantički niz“ (Jovanović, 2001: 244).

Radović je Kohovu⁷ ideju o ponavljanju prvih reči u svakom stihu iskoristio u poznatom upustvu „Kako se izmišljaju pesme“ (370). „Lovac u šumu-zec iz šume/ Lovac iz šume-zec u kuću/ Lovac u kuću-zec u lonac“...

Kontrastom koji je ovde izazvao pominjući svaki put lovca na početku stiha i zeca koji beži od sigurne propasti, ironično u lonac, pesnik je probudio znatiželju deteta i dobio reakciju. A to je najbitnije – ne ostaviti ravnodušnog čitaoca.

U pesmi „Rupe“ (371) pesnik takođe potencira početak svakog stiha istom reči: „Rupa na čarapi/ tu stanuje prst./ Rupa na cipeli/ tu stanuje noga./ Rupa na drvetu/ tu živi ptica“...

Sva pesnička ostvarenja koja je Radović ponudio deci kao primer kako stvoriti pesmu su zapravo i prvi susret čitalaca sa anaforam.

Jedna od prezentativnih pesama ovog autora, nezaobilazna i neizostavna u odrastanju i obrazovanju svakog deteta, a očigledan primer za ovu zvučnu figuru je „Plavi zec“ (26): „Ovaj zec/ zna da svira,/ ovaj zec/ zna da plete,/ ovaj zec/ ručak kuva,/ ovaj zec/ kuću mete.“ Sveznajući zec predstavlja oličenje težnji roditelja u vaspitanju deteta. Kao što ne postoji plavi zec, tako je irealno očekivati od deteta da bude sve ono što u detinjstvu nije i ne može biti: svestrano, vredno, poslušno i obrazovano. Stoga je i apsolutno opravdana anafora gde stvaralac stalnim ponavljanjem sintagme plavi zec (ovaj zec) zapravo aludira na „savršeno dete“.

U savremenoj poeziji se dosta retko susrećemo sa epiforom⁸ što nije slučaj sa Dušanom Radovićem. Ova figura dikcije uopšte nije neobična u njegovim antologijskim pesmama. Počevši

⁶ Anafora – u užem značenju: ponavljanje iste reči odnosno grupe reči na početku više stihova ili strofa u poeziji, odnosno više rečenica ili rečeničnih delova u prozi (Živković, 1992: 21).

⁷ Kemet Koh je praktičar koji je krenuo od toga da deca sastavljaju jednu pesmu tako što će svako reći po jedan stih koji je počinjao istim rečima.

od neizostavnog „Plavog zeca“ koji je postao obrazac za stvaranje i izučavanje nonsensne poezije modernog vremena, pesnik se ni najmanje ne ustručava da koristi ovo stilsko sredstvo (27): „Plavi zec/ čudni zec/ jedini na svetu!“

U ciklusu pesama *Sve što raste*, Radović upotrebljava epiforu nekoliko puta. Poesma „Najbolja mama na svetu“ (32) je jedna od najljepših pesama ikada napisanih o majci ukrašena ovim stilskim sredstvom koje posebno ističe semantičku vrednost reči: „Dobra mama,/ lepa mama,/ samo jedna ./ naša mama!“

U „Zdravici“ (32) se epifora proteže na čak polovinu stihova naglašavajući bitnost glagola *rasti*: „Sve što raste/ htelo bi da raste .../ -Neka raste,/ i treba da raste!“ ...

Ponavljjanje reči u poeziji je višeznačno. Nije prisutna ova pojava isključivo zbog zvučnih efekata, već je „ponavljanje složen stilski postupak u kojem redovno pojedina riječ dobiva svaki put novo značenje zbog svog novog odnosa prema prethodnim i prema idućim riječima“ (Solar, 1984: 67).

Radović je to potvrdio i pesmom „Odelo ne čini čoveka“: „Lekar je ČOVEK/ u odelu lekara./ Milicionar je ČOVEK/ u odelu milicionara./ Pop je ČOVEK/ u odelu popa“...

Na ovaj način pesnik potencira reč čovek, skrećući pažnju deci da je biti nosilac moralnih i osnovnih ljudskih vrednosti važnije od bilo kog zanimanja. Milicionar i lekar i pop su, pre svega, ljudi u različitim uniformama, a dete učimo od malena da odelo ne čini čoveka.

Da je vrstan poznavalac zvukovnog efekta koje u pesmama ostvaruje Radović je još jednom pokazao koristeći simplihu⁹. U ciklusu *Songovi, u pesmi* „Song za TV dramu“ (97) čitaoci uživaju u ujedinjenju dveju figura dikcije: „...Bio je rat,/ bio je rat,/ bio je ratata-ratata-rat!“...

Ponavljjanjem iste reči na početku i kraju stiha naglašava se njihovo značenje. U pesmi „Rat“ (96) autor napominje da bi ova lirski tvorevina trebalo da zvuči kao mala protestna pesma (možda koračnica): „U jednom ratu,/ u jednom ratu,/ u jednom tužnom, strašnom ratu“.

U pesmama ciklusa *Iz fascikli* (125) ova figura se pominje više puta, pominjući iste reči na početku i kraju stiha. Pesnik u svakom narednom proširuje sintagmu: „Jednog dana, dok je padala kiša,/ jednog jesenjeg dana, dok je padala kiša,/ jednog kratkog jesenjeg dana, dok je padala kiša“...

U pesmi „Drvo“ (124) pesnik menja glagol u narednom stihu komparirajući lišće sa ptičjim krilima: „Drvo ima lišće umesto krila./ Drvo maše lišćem kao krilima.“

Bogatstvo i raznovrsnost ponavljanja reči otkriva se u velikom broju primera. Da nije u pitanju samo zvučna, već i snažna integrišuća uloga, pesnik dokazuje primenom anadiploze¹⁰. U pesmi „Ima jedan čovek“ (99) primenom ove figure pesnik ukazuje na jačinu emocija subjekta: „Ima jedan čovek,/ mnogo voli žene/ voli, voli žene“...

Radović koristi ovu figuru i u pesmama iz ciklusa *Vukova azbuka*, „Č“ (75): „...Iza čuke čuma čuči./ Čuma čuči beči oči“...

⁸ Epifora je termin antičke retorike za jednu od figura ponavljanja. Za razliku od anafore ponavljaju se reči na kraju stihova ili rečenica (Živković, 1992: 190).

⁹ Simpliha – spletnje, zagrljaj; termin antičke retorike za jednu od figura ponavljanja: spajanje anafore i epifore (Živković, 1992: 775).

¹⁰ Anadiploza se u modernoj stilistici različito definiše, većinom kao posebna pesnička figura ponavljanja u kojoj se poslednja reč (grupa reči) jedne rečenice ili stiha javlja kao početna reč (grupa reči) sledeće rečenice ili stiha. U ovom značenju je jednaka savremenoj upotrebi palilogije (Živković, 1992: 21).

Pesma „Cvet i ptica“ (36) pored ostalih stilskih ukrasa sadrži i anadiplozu: „Cvet je na grani kao ptica./ ptica na nebu kao cvet“.

„Autori se slažu da se reči rimuju bilo po paralelizmu zvukova, bilo po paralelizmu značenja“ (Josifović, 2007: 236).

Radović se nije ustručavao da vrlo često prelazi okvire uobičajenog i podrazumevanog u umetničkom stvaralaštvu. Svestan u potpunosti dečjeg poimanja sveta i njihove inventivnosti i naivnosti, uvek je pružao više od ostalih. „Težeći drukčijem, različitijem i darovitijem, mali čitalac je kreativniji i emotivno superiorniji primalac od svakog drugog“ (Petrović, internet izvor).

Radović je kroz igru budio kreativnost najmlađih shvatajući je kao najdelotvorniji način komunikacije sa čitaocem i razvijajući na taj način kod dece sposobnost izražavanja.

LITERATURA

- Josifović, D. (2007). „Igre nonsensne poezije za decu“, u: Književnost za decu i *mlade u književnoj kritici I*. Priredili Voja Marjanović i Milutin Đuričković. Aleksinac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, Kraljevo: Libro company, 222-240.
- Jovanović, S.(2001). *Poetika Dušana Radovića*. Beograd: Naučna knjiga-komerc.
- Pavlović, M. (2006). „Metodički pristup lirskoj pesmi u mlađim razredima osnovne škole“, *Školski čas srpskog jezika i književnosti*, br. 1, 30-51.
- Petrović, T. internet izvor, www.rastko.rs/cms/files/books/47fde39a27108
- Radović, D. (1972). *Dokolice*. Novi Sad: Matica srpska.
- Radović, D. (2004). *Antologija srpske poezije za decu* (predgovor). Beograd: SKZ.
- Radović, D. (2006). *Baš svašta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Solar, M. (1981). *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Solar, M. (1984). *Teorija književnosti*, IX izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Velek, R., Voren, O. (2004). *Teorija književnosti*. Beograd: Utopija.
- Živković, D.(1992). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.

Marija Novakovic, M.A.

SOUND FIGURE OF THE ANTHOLOGY POEMS BY DUSAN RADOVIC

Summary

Dusan Radovic is in its distinctive creative ecstasy, only and always adhered partnership with its readership – children. From early childhood he introduces children to the world of games and fantasy, only known to him, an innovative and interactive way, making them that they approached fine art and make it their own. Radovic introduces children to the world related to their perception of reality, using, besides nonsense, games and sound effects.

Key words: game, sound effects, figure, diction, song.

DRUMSKI SAOBRAĆAJ I NJEGOV RAZVOJ

SAŽETAK: Drumski saobraćaj je jedan od bitnih faktora u razvoju privrede u zemljama Evropske unije, kako po svojoj funkciji, tako i po svojem učešću u ključnim ekonomskim indikatorima. Drumski saobraćaj učestvuje sa oko 7 % u ukupnoj zaposlenosti i nacionalnom dohotku, apsorbuje oko 40 % javnih investicija, troši oko 28 % energije, izaziva niz negativnih ekoloških efekata, različitog intenziteta po pojedinim saobraćajnim granama i vidovima. Uloga i značaj razvoja drumskog saobraćajnog sistema na rast, razvoj, zaposlenost i jačanje konkurentne pozicije već su potvrđeni na primjeru intenzivnog razvoja saobraćajne politike i uspostavlja Transevropske saobraćajne mreže u državama članicama Evropske unije. Kod nas u Bosni i Hercegovini drumski saobraćaj zauzima svojim učešćem u javnom prevozu oko 72 % prevoznih kapaciteta iz razloga što željeznički saobraćaj nije u funkciji zbog ratom uništene infrastrukture.

KLJUČNE RIJEČI: razvoj, drumski saobraćaj, iskorištenost, kapaciteti.

Uvodna razmatranja

Drumski saobraćaj je jedan od bitnih faktora privrede u zemljama Evropske unije, ka-ko po svojoj funkciji, tako i po svojem učešću u ključnim ekonomskim indikatorima. Saobraćaj učestvuje sa oko 7 % u ukupnoj zaposlenosti i nacionalnom dohotku, apsorbuje oko 40 % javnih investicija, troši oko 28 % energije, izaziva niz negativnih ekoloških efekata, različitog intenziteta po pojedinim saobraćajnim granama i vidovima. Uloga i značaj razvoja saobraćajnog sistema na rast, razvoj, zaposlenost i jačanje konkurentne pozicije već su potvrđeni na primjeru intenzivnog razvoja saobraćajne politike i uvezuje Transevropske saobraćajne mreže u državama članicama Evropske unije.

Njihovo povezivanje sa državama centralne, istočne, i jugoistočne Evrope, a preko njih i sa azijskim kontinentom i Rusijom sve više dobija na značaju. Tehničko-tehnološki progres izvršio je značajan napredak u području izgradnje i modernizacije putne infrastrukture i pratećih sadržaja savremene putne mreže. Sistem saobraćajne infrastrukture jedan je od ključnih faktora koji međusobno i višestruko utiču na privredni, socijalni i prostorni razvoj pojedine regije, pa i države.

Saobraćajna infrastruktura u procesu valorizacije, namjene i korištenja prostora ogleda se u sljedećim elementima: omogućuje korištenje prirodnih resursa; utječe na lociranje privrednih kapaciteta i stanovništva; utječe na tokove urbanizacije, razvoj naselja i kvalitetu čovjekova okoliša i utječe i potiče razvoj manje razvijenih područja.

Od osnovnih geostrateški saobraćajnih karakteristika koji obilježavaju regiju Zapadni Balkan, u prvom redu je vrlo povoljan položaj u odnosu na glavne evropske saobraćajne to-kove. Njegov prirodno-geografski položaj je veza najmanje tri geopolitička regiona: Baltičkog i Jadranskog mora, srednje i južne Evrope, te Evrope sa Jugozapadom, a tim i srednjom Azijom.

---

* ernata.begovic@hotmail.com

Preko ovih teritorija išle su granice Istočnog i Zapadnog Rimskog carstva, turskih prodora u Evropu na Zapad i njemačkih na Istok. Kroz istoriju definirana granica vjerskih pretenzija, uvijek za posljedicu ima ratni sukob na ovom području.

Aktuelni tranzicioni proces, koji se odvija paralelno sa oporavkom fizičkih i institucionalnih kapaciteta, od posljedica ratnog konflikta, još uvijek nije odveo Bosnu i Hercegovinu do statusa pridružene članice Evropske unije. Reforme su neophodne na nivou cjelokupnog političkog, ekonomskog i socijalnog sistema, a u kontekstu ovog rada posebno je značajna interoperabilnost (usluga) koje nude pružatelji usluga EENC i informacijski sistemi koji podržavaju uspješan sistem naplate putarine.

1. Predmet, zadatak i ciljevi istraživanja

Predmet, zadatak i ciljevi istraživanja u okviru ove teme, jeste tema iz oblasti drumskog saobraćaja, da se prvenstveno obezbijedi u što većoj mjeri neprekidan tok na autoputevima koji se za svakog korisnika prekida samo kod polazne i odredišne tačke. U Bosni i Hercegovini nije do kraja uređen sistem za potpunu funkciju naplate korištenja puteva iz razloga nedovršene, ali započete izgradnje novih i rekonstrukcije starih predratnih putnih komunikacija sa kojih bi se mogla stvarati nova vrijednost i ulaganja u novu putnu infrastrukturu. Primjera radi želimo navesti putni pravac Banja Luka–Gradiška koji je u funkciji, ali ne ubire putarinu sa kojom bi se povećali prihodi koji bi se ulagali u novu putnu mrežu.

Dok na dionici novoizgrađenog putnog pravca Sarajevo–Vranduk, kako se dionica završava, postavljaju se naplatne kućice za ubiranje novčanih sredstava za korištenje novosagrađenog dijela puta. Interoperabilnost može biti i dodatna funkcija već postojećeg naplatnog sistema, ali je jako značajno koliki se organizacioni, tehnički i finansijski napor mora uložiti u realizaciju ove funkcije.

1.1. Metode istraživanja i sistematika rada

Riječ „metodologija“ potiče od grčkih riječi: *methodos* i *logos*, što u prijevodu znači riječ, govor ili nauka o metodama naučnog istraživanja. Najjednostavnija definicija metodologije kaže da je to nauka o metodama naučnog istraživanja. U širem smislu, metodologija je nauka o cjelokupnosti svih oblika i načina istraživanja pomoću kojih se dolazi do sistematskog i objektivnog znanja. Pored toga metodologija se definiše i kao naučna disciplina u kojoj se ispituju i eksplicitno izlažu različite opšte i posebne naučne metode. U svrhu ostvarenja definisanih ciljeva, prilikom obrade, stvaranja saznanja i donošenja zaključka o ekonomskoj isplativosti njihove primjene, biće korištene različite metode od kojih su najvažnije: induktivna metoda, deduktivna metoda, metoda analize, statistička metoda i metoda klasifikacije.

1.1.1. Induktivna metoda

Induktivni način zaključivanja ima veliko značenje u nauci. Vrijednost induktivnog zaključka neposredno zavisi od ova četiri faktora:

1) vrijednost induktivnog zaključka raste sa povećanjem broja istraženih činjenica i slučajeva;

2) činjenice reprezentativne za određenu pojavu imaju veće značenje od slučajnih i nevažnih činjenica;

3) vrijednost se induktivnog zaključka povećava ako je njegovo značenje provjereno i verificirano;

4) vrijednost se induktivnog zaključka temelji na opštim načelima naučne metodologije.

Ima više vrsta indukcije, a spomenut ću samo one najvažnije: potpuna indukcija, nepotpuna indukcija, anološka indukcija, univerzalna indukcija i kauzalna indukcija.

1.1.2. Deduktivna metoda

Ova metoda predstavlja sistematsku i dosljednu primjenu deduktivnog načina zaključivanja u kojem se iz opštih stavova izvode posebni zaključci (iz opštih postavki se dolazi do konkretnih zaključaka). Deduktivna metoda u širem smislu služi u nauci za različite svrhe, a naročito: za objašnjenje činjenica, za predviđanje budućih događaja, za otkrivanje novih činjenica, za dokazivanje postavljenih teza i za naučno izlaganje.

Svaka dedukcija vrijedi samo onoliko koliko se zasniva na naučnim činjenicama. One koje se temelje na činjenicama redovno dovode do raznih konstrukcija koje nemaju svoju upotrebnu vrijednost, odnosno nemaju veze sa stvarnošću.

1.1.3. Metoda analize

Metoda analize je postupak naučnog istraživanja i objašnjava stvarnost putem razdvajanja složenih misaonih tvorevina na njihove jednostavnije dijelove, elemente i istraživanje svakog dijela za sebe i u odnosu na druge dijelove odnosno cijeline. Prema gnoseološkoj funkciji postoje analize:

1) deskriptivna, kada se opisuju elementi neke cijeline i

2) eksplikativna, kada se pokušava objasniti određena cijelina na temelju njezinih dijelova.

Prema složenosti analiza se može podijeliti na: elementarnu, kauzalnu, funkcionalnu.

Prema cilju/ usmjerenosti analiza se dijeli na: strukturalnu – kada se utvrđuje struktura pojave, genetičku – kada se pokušava istraživanje razvoja predmeta i komparativnu – kada se razmatraju odnosi jedne pojave ka drugoj.

1.1.4. Statistička metoda

Ova metoda je u 20. stoljeću postala jedna od najvažnijih naučnih metoda. Ovu metodu s pravom nazivaju opšte naučnom metodom jer se vrlo često koristi u naučno-istraživačkom radu u svim naučnim oblastima. Statistika se kao metoda vrlo brzo razvija tako da se gotovo svakodnevno javljaju nove statističke metode, (statistički postupci) koje korištenjem savremene kompjuterske opreme i savremenih programa omogućuju vršenje najsuptilnijih analiza, odnosno

rješavanje vrlo kompleksnih predmeta naučnog istraživanja. Elaborirajući bitne momente statističke metode mnogi stručnjaci navode pet relativno različitih kom-pleksnih bitnih momenata i faze statističke metode:

- Izbor i utvrđivanje statističke mase kao predmeta primjene statističke metode i prikupljanje podataka i informacija o jedinicama statističke mase;
- Statistička analiza;
- Tabelarno i grafičko predstavljanje statističkih serija i matematičkih funkcija;
- Ocjena ili sud u pravnoj sredini cijele skupine i
- Izvođenje općih zaključaka, tumačenje rezultata statističke analize i postavljanje hipoteza o zakonitosti masovnih pojava.

Najveće gnoseološko značenje statističke metode sastoji se u tome što se jedino pomoću statističke metode mogu na relativno egzaktan način saznati opšte određenosti, pravilnosti i zakonitosti masovnih pojava.

Međutim statistička metoda ima svojih nedostataka od kojih su najvažniji sljedeći:

- Statističkom metodom neposredno se saznaje samo kvantitativna, odnosno numerička određenost pojava. Ovo je načelan nedostatak i jednostranost statističke metode,
- Statističkom metodom se nastoji, na temelju pojedinačnih podataka, spoznati opšta zakonitost i određenost ne samo konačnih nego i beskonačnih skupina masovnih pojava. Osnovni problem ovdje predstavlja pitanje mogućnosti spoznaje opšteg na temelju pojedinačnog, i posebnog, i
- Poseban nedostatak i problem statistike se nalazi u primjeni metode uzoraka prema kojoj: 1) uzorak treba da bude reprezentativan, i 2) uzorci se biraju ne po nekom načelu, nego slučajno.

Prema naučniku Petzu, za savremenog naučnika postoje četiri nivoa na kojima on treba statistiku i to:

1. Poznavanje statistike potrebno je zbog praćenja naučne i stručne literature;
2. Poznavanje statistike potrebno je pri obradi rezultata, prikupljenim istraživanjem ili eksperimentom, radi deskripcije, objašnjenja i analize tih rezultata;
3. Poznavanje statistike potrebno je u naučnom istraživačkom radu radi zaključivanja iz konkretnog slučaja na opšti zakon i
4. Poznavanje statistike potrebno je pri planiranju istraživanja i eksperimenata.

1.1.5. Metoda klasifikacije

Smatra se da je ova metoda najstarija i najjednostavnija naučna metoda. Klasifikacija je sistemski i potpuna podjela opšteg pojma na posebne, koje taj pojam obuhvaća. Klasificiranje se može definisati kao postupak određivanja mjesta nekog pojma u sistemu pojmova. Najjednostavniji način klasificiranja je podjela pojmova. Klasifikacije mogu biti: prirodne i umjetne.

Postoje utvrđena pravila klasifikacije i to:

- Pojam ili predmet koji se klasificira mora biti jasno određen,
- Klasifikacija se mora vršiti na temelju jedinstvenog načela, a to je načelo diobe, Klasifikacija mora biti potpuna.

- Ona ne smije biti preširoka ili preuska.
- Članovi diobe, odnosno vrste roda moraju biti precizno i jasno razgraničeni jedni od drugih.
- Oni se razgraničavaju na taj način što se međusobno isključuju.
- Najviši pojam klasifikacije, odnosno rod mora predstavljati karakteristiku sadržaja vrste.

1.1.6. Sistematika doktorskog rada

U prvom uvodnom dijelu prezentovan je saobraćaj kao sistem i njegov uticaj na ostale sisteme i dijelove u globalnom smislu. Također pojašnjeni su: predmet, zadatak i ciljevi istraživanja, opisane metode naučno-istraživačkog rada koje su korištene pri njegovoj izradi, te prikazana sistematika dijela.

Drumski saobraćaj jeste saobraćaj koji se odvija na putevima za javni prevoz, i on ima svoja jasna pravila koja su uređena zakonima Bosne i Hercegovine i primjenjeni su na razne učesnike u saobraćaju kao i veliki broj opštih pravila koja važe za sve učesnike u saobraćaju kako kod nas tako i u zemljama Evropske unije i drugim međunarodnim konvencijama.

Jedna od osnovnih primjera konvencije na globalnom nivou jeste Bečka konvencija iz 1968. godine koja je donijeta kako bih pojednostavila drumski saobraćaj u odnosu na druge saobraćaje i njihove komunikacije.

2. Zaključak

Iz gore navedenog možemo donijeti zaključak o razvoju drumskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini, gdje je potrebno dosta ulaganja u postojeću infrastrukturu koja je poprilično zaostala iz razloga što je Bosna i Hercegovina u predratnom periodu razvijala isključivo željeznički saobraćaj, a u poratnom periodu iz nepoznatih razloga ovaj vid saobraćaja je potpuno zanemaren.

U Bosni i Hercegovini došlo je do manjih pomaka u poratnom periodu kada je u pitanju razvoj infrastrukture za potrebe drumskog prevoza kako roba tako i putnika, te je Vijeće Evrope odobrilo određena sredstva za obnovu i rekonstrukciju postojeće putne mreže i izgradnje novih saobraćajnica kao na primjer koridora 5 C od Sarajeva preko Zenice–Doboja–Gradiške, do veze sa autoputem Beograd–Zagreb, prema pravicima istoka i juga.

LITERATURA

- Glavni projekat za čeonu naplatno mjesto Jošanica, *IPSA Insitut Sarajevo*, 2007. Investitor: Ministarstvo prometa i komunikacija.
- Idejni projekat za čeonu naplatno mjesto Jošanica, *IPSA Institut Sarajevo*, 2007. Investitor: Bosna putevi Sarajevo.
- Jusufranić, I. (1998). *Prevoz putnika u gradovima. Sarajevo*:Fakultet za saobraćaj i komunikacije.
- Svodna studija finansijsko-tržišne opravdanosti autocesta u RH*, Zagreb 2000. *Službene novine FBiH*, 14. Februar 2002.
- Smjernice za projektovanje, građenje, *održavanje* i nadzor na putevima Ipsa institut, 2007. Magazin Start od 02. 06. 2009. broj 273.
- Čekić, Š. (1999). Osnovi metodologije i tehnologije izrade znanstvenog i stručnog djela. Fakultet za saobraćaj i komunikacije.
- Batanović, V., Despotović, M., Šenborn, A. (2000). *Sistem za naplatu putarine*. Društvo za puteve Jugoslavije, Budva 2000
[ghhttp://www.hrvatskiprijevoznik.hr/index.php/Vijesti/Vijesti-cestovni-prijevoz/Naplata-cestarina-u-EU.html](http://www.hrvatskiprijevoznik.hr/index.php/Vijesti/Vijesti-cestovni-prijevoz/Naplata-cestarina-u-EU.html)
www.index.hr/.../elektronicka-naplata-cestarine.aspx -

Ernata Doli-Begovic

ROAD TRAFFIC AND ITS DEVELOPMENT

Summary

Road traffic is one of the important factors in the economy development of the European Union countries, both in terms of its function and participation in key economic indicators. Road transport accounts for about 7 % of total employment and national income, absorbs about 40 % of public investment, consumes about 28 % of energy, causing a number of negative environmental effects, different intensities of individual branches and traffic aspects. The role and importance of road traffic transport system and its development, growth, employment and competitive positioning strength has been confirmed on the example of the intense development of transport policy and it establishes the Trans-European Transport Networks among member states of the European Union. In Bosnia and Herzegovina, the road traffic occupies about 72 % in public transport capacity because rail transport is not operational because of the war-devastated infrastructure.

Key words: development, road transport, utilization, capacity.

ČITANJE I STVARANJE ČITALAČKE KULTURE KOD UČENIKA

SAŽETAK: U radu se čitanje i čitalačka kultura analiziraju iz perspektive učenika, uz sagledavanje svih faktora koji ih mogu unaprediti. Za formiranje i razvoj čitalačkih navika dece važan je odnos njihove porodice prema knjigama, a taj proces se nastavlja i u školi u kojoj podsticanje čitalačkih interesovanja, unapređivanje navika i razvijanje čitalačke kulture uopšte predstavlja jedan od važnih zadataka nastave književnosti, posebno u mlađim razredima osnovne škole. U ovom radu analizira se i uticaj televizije i novih medija na razvoj čitalačke kulture, pri čemu ćemo pokušati da istaknemo značaj komplementarnosti knjige i novih medija i ukazati na njihove potencijale koji se mogu iskorisiti u razvoju čitalačke kulture i navika.

KLJUČNE REČI: čitanje, knjiga, čitalačka kultura, škola, porodica, mediji.

1. Uvod

Predmet ovog rada jeste pre svega analiza faktora koji doprinose stvaranju i razvijanju čitalačke kulture kod učenika, pri čemu se poseban akcenat stavlja na uticaj škole, porodice, ali i medija, kako tradicionalnih tako i novih medija. Za formiranje i razvoj čitalačkih navika dece i mladih važan je odnos njihove porodice prema knjigama i čitanju od ranog uzrasta, a od polaska u školu pa tokom čitavog školovanja važno je koliko se i na koji način koriste udžbenici, knjige i drugi izvori znanja u nastavi, važan je i izbor udžbenika, knjiga i lektire, odnos nastavnika prema knjigama, pristupačnost i opremljenost biblioteka.

U ovom radu analizira se i uticaj televizije i novih medija na razvoj čitalačke kulture, pri čemu ćemo pokušati da istaknemo značaj komplementarnosti knjige i novih medija i ukazati na potencijale televizije koji se mogu iskorisiti u razvoju čitalačke kulture i navika. Potencijali novih medija ogledaju se u principu u njihovom kulturnom značaju i njihovoj opšteobrazovnoj vrednosti. Ako se bavljenje digitalnim medijima u obrazovanju ne svede na medijsko-didaktička pitanja – i time u užem smislu na mogućnosti poboljšanja procesa učenja – onda će na videlo dospeti drugi zadaci, koji se odnose na promene izražene pojmom „digitalne kulture”. Digitalni mediji stvaraju nove uslove samorazumevanja i razumevanja sveta i deca i omladina ih koriste naročito u procesu neformalnog učenja. O ovom obliku sticanja znanja i mogućnostima da se on poveže sa institucionalizovanim procesima učenja do sada se malo zna. Bavljenje digitalnim medijima trebalo bi zato da uđe u obrazovnu svakodnevicu i da za osnov ima razumevanje korelacije između kulture i tehnike.

Metodologija rada obuhvata u prvom redu teorijsko prikupljanje naučnih podataka zasnovanog na analizi sadržaja relevantne literature, ali i dokumenata institucija, uz navođenje rezultata i zaključaka najznačajnijih istraživanja koja se odnose na predmet rada. Kod nas su rađena mnoga istraživanja o problemu čitanja odnosno nečitanja knjiga, pa možemo navesti istraživanje koje su 2007. godine uradili Pavle Ilić i saradnici¹. Istraživači su pokušali da daju

---

¹ Ilić, P., Gajić, O., Maljković, M. (2007). *Kriza čitanja kompleksan pedagoški, kulturološki i opštedruštveni problem*. Novi Sad: Gradska biblioteka.

odgovore na pitanje zašto omladina ne čita i ne voli da čita. Ako izuzmemo neke zaključke koji se odnose prevashodno na školu, oni su uzroke nečitanja pronašli u jakom uticaju mas-medija na mlade, preokupiranošću informaticom (internet, elektronska pošta, mobilni telefoni), a tu se može dodati i preterano gubljenje vremena na tzv. društvenim mrežama. Oni takođe nalaze da je tempo svakodnevnog života i egzistencijalni problemi ono što opterećuje ovaj uzrast, i, najzad, ogromna književna produkcija koja nas sve zatrpava tako da nismo u mogućnosti da pronalazimo prave vrednosti. U istraživanju Ilića i saradnika dati su i predlozi rešenja za prevazilaženje krize čitanja. Njihovi predlozi uglavnom su usmereni ka školi i nastavnicima i nastavi jezika i književnosti.

Cilj rada jeste formiranje pedagoških preporuka koje mogu doprineti unapređenju čitanja i čitalačke kulture učenika, kao i razumevanje promenjenih okolnosti u kojima se sam proces čitanja realizuje. Kultura, knjige i čitanje čine neraskidivo jedinstvo. Kultura, kao svet simboličnih i osmišljenih tvorevina čovekovog stvaralaštva, otvara životni prostor za čitanje i razumevanje. U kontekstu ovakve uloge svet kao kulturna realnost pretvara se u jednu ogromnu knjigu koja uključuje znanja, verovanja, umetnost, moral, zakone, običaje, a takođe i informatičke sposobnosti i navike koje je sazdao i usvojio čovek kao član društva. Čitalac se sudara sa složenom hijerarhijom nivoa koje mora da prođe uranjajući u tekst knjige. Kultura u celini može da se posmatra kao tekst. Međutim, izuzetno je važno naglasiti da je to složeno ustrojen tekst koji se razlaže na hijerarhiju tekstova u tekstovima i formira složene ukrštaje tekstova.² Za knjigu bismo mogli reći da je u izvesnom smislu mikromodel celokupne kulture - tako reći sva njena dostignuća utisnuta su u knjizi; knjiga akumulira celokupno viševjekovno ljudsko iskustvo. Čitanje je sâm život knjige i zato je njena sudbina u potpunosti vezana za fenomen čitanja. Problemima knjige i čitanja uglavnom se pristupalo sporadično i jednostrano (sociološki, pedagoški itd.); međutim, jedno šire proučavanje ovih pojava trebalo bi da se odvija na osnovama uzajamnog prožimanja različitih nauka i naučnih disciplina.³

Glagol "čitati" ne podnosi imperativ, piše francuski pisac Danijel Penak na samom početku esejističke knjige *Kao u romanu*⁴, koju bismo mogli kategorisati kao odu čitanju čiji je primarni cilj da dekonstruiše iluzije i manipulacije što stotinama godina prate kult knjige. Penak stavlja akcenat na čin pripovedanja i potrage za pričom, smatrajući ih najvažnijim u čitanju kao socijalnoj praksi. Čitanje ne može da se svede na prinudu, niti sme da postane način kažnjavanja, ukazuje autor, ali se, isto tako, moramo postepeno oslobađati iluzije o njegovom privilegovanom i neprikosnovenom statusu u civilizaciji i kulturi. Iako je kultura štampe privilegovala tekst kao vid posredovanja znanja i iskustva, knjiga nije, niti može biti, superiorna zamena za lični doživljaj stvarnosti. Linearnost knjige je, takođe, jedan od mitova koji se mora dekonstruisati: čitanje nije isključivo pravo volinjsko i progresivno, čitalac ima puno pravo da preskače stranice, da ne završi knjigu, čak i da u biranju onoga što čita bude krajnje neselektivan. Penak ukazuje da se ritual čitanja ne sme pretvarati u moralnu obavezu, te da se knjiga ne sme suprotstavljati masovnim medijima kao obaveza zabavi, ili kao kazna nagradi.

² Kardanova, M. (2009). Kultura čitanja u ritmu granične racionalnosti. U: Aranitović, D. (ur.) *Biblioteka kao ogledalo vaspeljene*. Beograd : Službeni glasnik, 424-437, str. 425.

³ Božić, J. (1999). *Antropologija knjige i čitanja*. Beograd : Narodna biblioteka Srbije, str. 1.

⁴ Penak, D. (1998). *Kao u romanu*, Čačak: Gradac.

2. Uticaj porodice na formiranje čitalačke kulture

Porodica i porodični kontekst imaju najveći značaj u ranijoj dobi razvoja deteta za sve aspekte detetovog razvoja, pa tako i za razvoj čitalačke kulture. Oni znatno doprinose razvoju predčitačkih veština i motivaciji deteta za samostalno čitanje, što je dovedeno u direktnu vezu sa budućim uspehom deteta u školi. Stoga, za razvijanje kulture čitanja kao sveukupnosti interesa, veština i odnosa prema knjizi i čitanju, dete ima najviše prilika unutar porodice. Nekoliko je razloga za to:⁵

- porodična situacija malom detetu predstavljaju prirodne mogućnosti za učenje, učenje se dešava u realnom životnom kontekstu,
- roditelji i dete imaju zajedničko iskustvo koje im omogućava dalju nadogradnju i međusobno razumevanje poruka,
- brojne su mogućnosti za neprekinuti razgovor između roditelja i deteta,
- učenje se zbiva u kontekstu koji za detetov socio-emocionalni život ima najveći značaj.

Za podsticanje i razvijanje čitalačkih navika i interesa izuzetno su važne bliske socijalne i emocionalne veze u porodici, jer osim fizioloških potreba dete ima i druge jednako važne potrebe koje treba zadovoljiti. Svako dete bi trebalo da živi u emocionalno stabilnoj sredini u kojoj će rasti sigurno i zaštićeno. Potreba za ljubavlju i pripadanjem je od egzistencijalne važnosti za dete. Zato samo u sredini u kojoj se dete oseća voljeno, sigurno i prihvaćeno od dragih osoba, postoje pretpostavke da će se razviti u emocionalno stabilnu i zadovoljnu osobu.⁶

Istraživanja su pokazala da su znanje o dečjoj literaturi i interes za nju bitni preduslovi za kasniji uspeh u čitanju i interes za čitanje. Čitanje priča deci u ranijoj dobi osposobljava decu za razvoj mišljenja i pomaže im u njihovom mentalnom razvoju. Slušajući roditelje kako im čitaju, deca uče kako funkcionišu knjige i priče i kako se koristi jezik u procesu mišljenja. Roditelji bi trebali da podstiču interes deteta za čitanje i knjige. To mogu postići:⁷

- razgovorom s detetom, posebno u situacionom kontekstu (dete uči osnove sintakse i semantike)
- skretanjem pažnje na pisane poruke iz detetove okoline kao podsticaj za čitanje (nazivi, reklame, znakovi i sl.)
- čitaju i sami kako bi deca imali podsticajni model
- učiniti da čitanje postane svakodnevice deteta (razvijati tzv. rituale čitanja, npr. pre spavanja ili u određeno vreme kada i ostali ukućani čitaju)

Uključenost roditelja i uspešnost opismenjavanja je britansko istraživanje koje ističe da su porodični kontekst i porodična pismenost ključni pri vaspitanju jednog mladog čitaoca. Čitanje i upoznavanje sa knjigom mora početi kod kuće pa su u ostraživanju nastojali da utvrde aktivnosti koje roditelji sprovode kod kuće, a koje utiču, podstiču i doprinose razvoju pismenosti i čitalačkih navika deteta. Istraživači su pritom došli do nekoliko bitnih zaključaka:⁸

⁵ Stričević, I. (1999). Uloga obitelji u razvijanju čitateljske kulture djece predškolske dobi. U: Javor, R. (ur.) *Kako razvijati kulturu čitanja*. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, str. 87

⁶ Maleš, D. (1996). *Druženje djece i odraslih: poziv na zajedničku igru*. Zagreb: Školska knjiga, str.10

⁷ Stričević, I. (1999). Uloga obitelji u razvijanju čitateljske kulture djece predškolske dobi. U: Javor, R. (ur.) *Kako razvijati kulturu čitanja*. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, str. 88

⁸ Close, R. (2001). *Parental Involvement and Literacy achievement*. Dostupno na: http://www.literacytrust.org.uk/assets/0000/0423/Parental_involvement_2001.pdf (09.12.2014.)

- Vrednovanje uticaja roditelja na pismenost dece bilo je teško sprovesti zbog metodoloških problema i zato što je teško odvojiti uticaj roditelja od uticaja drugih faktora (npr. socioekonomski status). Uprkos tome, mnogi indikatori upućuju na tvrdnju da roditelji mogu pozitivno uticati na pismenost deteta.
- Rana intervencija roditelja je važna jer razne aktivnosti koje roditelj sprovodi kod kuće (npr. čitanje priča deci, posjedovanje knjige, korišćenje biblioteke, razvijen odnos dete - roditelj) smanjuju posledice velike promene koju dete doživljava odlaskom u školu.
- Razvijeni programi za roditelje u dečjim bibliotekama pomažu roditeljima u radu sa decom.
- Neki roditelji imaju otpor prema radu sa decom, jer i sami imaju problema sa čitanjem ili ne poznaju dobro jezik kojim govore njihova deca (problem doseljenika u Britaniji).
- Deca koja su slabi čitaoci ili deca koja tek uče da čitaju imaju velike koristi od aktivnosti aktivnosti koje od roditelja traže da se aktivno uključe u razgovor i analizu teksta koje dete čita.

Nakon ovog istraživanja zaključeno je da ima još puno neistraženih tema. Jedna je od važnih preporuka je ta da je potrebno istražiti uticaj roditelja na čitalačke navike i ponašanje s obzirom na:

- detetov čitalački razvoj,
- uticaj pola,
- metode kojima se roditelji nižeg ekonomskog statusa i slabih čitalačkih sposobnosti i nedovoljne pismenosti uvode u rad sa decom
- uticaj tehnologije na stepen pismenosti u kući i roditeljsku uključenost u rad sa decom.

U tekstu *Uticaj roditelja na pismenost dece*, slovenački autor L. Knaflič izveštava o istraživanju koje je iznedrilo zanimljive zaključke:⁹

- Obrazovanje roditelja značajno utiče na nivo pismenosti njihove dece. Rezultati proveravanja pismenosti roditelja-ispitanika povezani su sa stepenom njihovog obrazovanja i u proseku se povećavaju sa povećanjem stepena obrazovanja.
- Nivo pismenosti se odražava i u određenim navikama u provođenju slobodnog vremena.
- Posedovati knjige i čitati knjige nije isto.
- Roditelji se razlikuju po tome koliko se bave decom oko čitanja i po tome koliko su spremni da učine na tom području.

Čitalačke navike dece povezane su sa obrazovanjem njihovih roditelja i sa načinom na koji učenici vide odnos svojih roditelja i porodice prema knjigama i čitanju. Po nekim istraživanjima čak 60% srednjoškolca opaža da se u njihovoj porodici ne čita iako se deklarativno cene knjige. Osim toga, za sagledavanje razvijenosti čitalačkih navika današnjih mladih neophodno je imati u vidu da su odrastali u vreme društvene krize u kojoj su kulturnopotporni sistemi bili urušeni.¹⁰

⁹ Knaflič, L. (2002). Utjecaj roditelja na pismenost djece. *Hrčak*, br. 15-16, 13 – 14.

¹⁰ Plut, D., Krnjaić, Z. (2004). *Obrazovanje i društvena kriza: dokument o jednom vremenu*. Beograd: Institut za psihologiju.

3. Uticaj učitelja na formiranje čitalačke kulture

Nastava srpskog jezika u osnovnoj školi odvija se na tri različita ali komplementarna područja: nastava jezika (gramatika i pravopis); nastava književnosti i nastava kulture izražavanja (usmeno i pismeno izražavanje). Prema Predlogu obrazovnih standarda za kraj obaveznog obrazovanja, na tri nivoa definisani su zahtevi za srpski jezik koji se odnose na rezultate učenja u oblasti čitanja, pisanja, gramatike i književnosti.¹¹ Tokom prva četiri razreda stiču se osnovna znanja iz gramatike i pravopisa, dok se u starijim razredima stečeno znanje ponavlja, proširuje, sistematizuje i utvrđuje. Jezička pismenost je prva na listi ciljeva celokupnog procesa obrazovanja. Sistemom obrazovanja i vaspitanja obezbeđuje se sticanje jezičke, matematičke, naučne, umetničke, kulturne, zdravstvene, ekološke i informatičke pismenosti, neophodne za život u savremenom i složenom društvu.¹² Jezik i govor su neraskidivo povezani sa mišljenjem i njegovim razvojem.¹³ Iako mišljenje može da bude nezavisno od jezika, jezik u velikoj meri pomaže tačnijem mišljenju i potpunijem doživljavanju sadržaja naše svesti.¹⁴ Neometano odvijanje govora i mišljenja predstavlja bitan preduslov za obavljanje nastave svakog predmeta, a posebno nastavnog predmeta srpski/maternji jezik. Cilj nastave jezika jeste da učenici ovladaju osnovnim zakonitostima srpskog književnog jezika na kojima će se usmeno i pismeno pravilno izražavati.¹⁵ U samom jezgru programskih zahteva nalaze se: opismenjavanje učenika na temeljima ortoepških i ortografskih standarda srpskog književnog jezika; upoznavanje gramatike i pravopisa srpskog jezika; ovladavanje normativnom gramatikom i stilskim mogućnostima srpskog jezika; razvijanje smisla i sposobnosti za pravilno, tečno, ekonomično i uverljivo usmeno i pismeno izražavanje na srpskom jeziku.

Cilj nastave srpskog jezika i književnosti tokom osnovnoškolskog perioda jeste, dakle, da učenici upoznaju, dožive i osposobe se da tumače odabrana književna dela iz srpske i svetske baštine. Od nastave književnosti očekuje se da realizuje sledeće zadatke: da u učenicima razvije osećanje za autentične estetske vrednosti u književnoj umetnosti; da ih osposobi za samostalno čitanje, doživljavanje, razumevanje, svestrano tumačenje i vrednovanje književnoumetničkih dela raznih žanrova; razvije potrebu za knjigom i naviku za samostalno korišćenje bibliotekom, kao i postupno ovladavanje načinom vođenja dnevnika o pročitanim knjigama. Stvaralački pristup u nastavi književnosti doprinosi razvoju želje i potrebe učenika za samaostalno literarno stvaralaštvo i neguje osećanje poštovanja i potrebe čuvanja sopstvenog nacionalnog i kulturnog identiteta na delima srpske književnosti.¹⁶

Učenik osnovne škole nije izgrađen čitalac, zato „neprestano treba poticati njegov interes za čitanje, razvijati navike i kulturu čitanja”.¹⁷ Podsticanje čitalačkih interesovanja, unapređi-

¹¹ (2007). *Predlog obrazovnih standarda za kraj obaveznog obrazovanja*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja.

¹² (2003). *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*. *Službeni glasnik RS – Prosvetni pregled*, 62.

¹³ Vigotski, L. (1983). *Govor i mišljenje*. Beograd: Nolit.

¹⁴ Bugarski, R. (1996). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa.

¹⁵ (2006). *Pravilnik o izmenama Pravilnika o nastavnom planu i programu osnovnog obrazovanja i vaspitanja*. *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik*, br. 9.

¹⁶ Marković, P. S. (2012). *Novija istraživanja čitalačkih interesovanja i navika učenika razredne nastave*. *Književnost za decu i omladinu – nauka i nastava*, knj. 15, 249–262, str. 250.

¹⁷ Rosandić, D. (1984). *Književnost u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga, str. 101.

vanje navika i razvijanje čitalačke kulture uopšte predstavlja jedan od važnih zadataka nastave književnosti, posebno u mlađim razredima osnovne škole. Na buđenje, oblikovanje i usmeravanje čitalačkih interesovanja učenika utiču opšta inteligencija, veština čitanja, iskustvo, okruženje, ekonomski nivo, dostupnost štampanog materijala, hronološki uzrast, pol. Dakle, pored psiholoških karakteristika učenika i ostalih socijalnih faktora (porodica, šira društvena sredina), uloga škole, odnosno učitelja u podsticanju interesovanja učenika za čitanje je ključna.

Nastavom književnosti u mlađim razredima osnovne škole postavljaju se temelji čitalačkih interesovanja, sposobnosti i navika učenika, podstiče i razvija se kompetentan čitalac književnih dela i izgrađuje njegov čitalački ukus. U toku ovog perioda najmlađi osnovci prolaze kroz proces koji ima za cilj da ih osposobi da samostalno biraju, istražuju i pronalaze čitalačko štivo, odnosno da iz kategorije slušalaca koji su primali sadržaje koje je neko drugi birao za njih (predškolski period) pređu u kategoriju samostalnih čitalaca, koji znaju i umeju da odaberu sadržaje koje će čitati. Uticaj porodice koji je dominantan u predškolskom periodu kombinuje se sa uticajem koji škola, odnosno učitelj počinje da ostvaruje. Uloga učitelja u ovom procesu je važna i odgovorna jer on podstiče, razvija i usmerava čitalačka interesovanja i sposobnosti svojih učenika. Stepem čitalačkog razvoja, koji bi mogao biti shvaćen i kao nivo izgrađenosti čitalačkog ukusa i razvijenosti čitalačkih navika, uslovljen je i određen razvijenošću čitalačkih interesovanja, stepenom razvijenosti literarnih sposobnosti (posebno sposobnosti percipiranja književnog dela, njegovog doživljavanja i saznavanja) i bogatstvom učenikovih literarnih, moralnih, socijalnih, estetskih i drugih iskustava.¹⁸

Poseban problem istraživanja u metodici nastave književnosti čine književna interesovanja. U ovim istraživanjima metodika se koristi saznanjima psihologije imajući u vidu činjenicu da interesovanja pripadaju psihološkim kategorijama. Psiholozi različito definišu interesovanja, ali im je zajedničko stanovište da su interesovanja specifična usmerenost čovekove svesti i aktivnosti prema određenim sadržajima.¹⁹

Čitalačka interesovanja imaju presudnu ulogu u razumevanju pročitano kod uspešnijih čitalaca.²⁰ Upoznavanje čitalačkih interesovanja učenika može u velikoj meri unaprediti njihove čitalačke navike i pomoći im da postanu stalni čitaoci. Prepoznavanje čitalačkih interesovanja učenika značajno je i kao motivacioni faktor za čitanje, a čitalački obrazac odraslih obično je određen čitalačkim navikama koje se formiraju u osnovnoj školi.²¹

Upoznavanje čitalačkih preferencija učenika je osnovni preduslov kako motivisanja za čitanje, tako i podsticanja njihovih čitalačkih navika. Učenici mogu proširiti svoja čitalačka interesovanja, međusobno se motivisati za čitanje i izrasti u zainteresovane čitaoce ako učitelji.²²

- učine dostupnim raznovrstan materijal za čitanje (prema književnim rodovima, tematici i slično);

¹⁸ Šabić, G. (1983). *Lirska poezija u razrednoj nastavi*. Zagreb: Školska knjiga.

¹⁹ Ingliš, V. N., Ingliš, A. Č. (1972). *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*. Beograd: Savremena administracija.

²⁰ Larsen, A. (1999). *A study of the Reading Interests of High-ability Readers in North Carolina Elementary School*. Wilmington: University of North Carolina.

²¹ Halsted, J. W. (1988). *Guiding gifted readers: From preschool to high school*. Columbus, OH: Ohio Psychology.

²² Purić, S. D. (2012). Učitelj i čitalačka interesovanja učenika mlađeg školskog uzrasta. *Književnost za decu i omladinu – nauka i nastava*, knj. 15, 213–227, str. 214.

- pomognu učenicima da izgrade strategije samoizbora štiva koje je u domenu njihovih interesovanja;
- podstaknu učenike da se usredsrede na poželjne karakteristike teksta;
- omoguće učenicima da razmenjuju iskustva o pročitanoj u interakciji sa vršnjacima (u diskusijama, pisanjem i različitim umetničkim tehnikama).

U tumačenju književne umetnosti u nastavi u mlađim razredima osnovne škole, pored umetničkih vrednosti svakog pojedinačnog dela uvažava se i žanrovska oformljenost, a u meri u kojoj su ostvarene u svakom konkretnom književnom delu. Odnos između književnog dela i književnog žanra "nameće potrebu da se nastavni rad na tekstu usklađuje sa posebnostima teksta, ali i sa razumevanjem žanra i čitalačkom aktivnošću koja je njime usmerena".²³

Sfere interesovanja prema književnim žanrovima menjaju se tokom dečjeg razvoja i dragoceni su izvori za analize.²⁴ U periodu mlađeg školskog uzrasta učenici se interesuju za bajku, basnu i priču, odnosno za prozne tekstove koji imaju zanimljivu i uzbudljivu fabulu. Pokazuju interesovanje i za književne likove sa kojima se identifikuju i koji ih privlače svojim postupcima i doživljajima. U lirskoj poeziji naročito su im interesantni motivi koji odgovaraju njihovim sklonostima: iz dečijeg i životinjskog sveta i pejzažni motivi. Doživljavanju poetskih tekstova učenike mlađeg školskog uzrasta približava i sklonost i smisao za pesnički način izražavanja. Dramska dela najmlađi učenici prihvataju kao elemenat igre, identifikuju se sa likovima, pokazuju razvijenu sposobnost fantazijskog mišljenja i osećaj za scenski govor.²⁵ Učenici mlađeg školskog uzrasta nisu homogena grupa, pa i njihova čitalačka interesovanja variraju u zavisnosti od individualnih osobenosti.

Uspešno ovladavanje čitanjem i pisanjem nameće se, dakle, kao osnovni obrazovni zadatak škole, pismenost je instrument u stalnoj upotrebi tokom života. Od najranijih dana deci treba aranžirati sredinu podsticajnu za razvoj govora i pismenosti - svaku aktivnost vezanu za dete važno je prevoditi u govornu, okružiti dete pisanim produktima govora, papirom, bojama, olovkama. Takođe važno je deci ukazivati na pisane poruke i vezu pisane i izgovorene reči - putem knjiga, oglasnih tabli, etiketa, firmi na prodavnicama i sl. Tekstovi koje deci predočavamo moraju da budu u visini dečjih očiju, krupni, kako bi deca mogla da ih uoče, razumljivi za decu; igrati se igara deljenja i sastavljanja reči, uočavanja rimovanja, veze pisane i izgovorene reči.

Stimulisanje deteta na čitanje kroz igru, odnosno igru kroz čitanje, je od ogromne važnosti, stoga što dete u svojim igrama ponavlja utiske koje je upravo doživelo, reprodukuje i imitira, čime njima ovladava i bolje ih razumeva. I fikcija je sastavni deo igre, ali je još francuski psiholog Pjer Žane jasno pokazao da je dete svesno privida kojim se služi. Kada kuva ručak od papirića, ono odlično zna da ono što naziva ručkom ostaje papir. Dete se zabavlja svojom slobodnom fantazijom u odnosu na stvari. Zapravo, njegova igra predstavlja neprestano pretakanje fantazije u posmatranje i obrnuto, to jest njihovo smenjivanje, zbog čega njegova posmatranja nisu lišena fikcije, a fikcije su prožete neprestanim posmatranjima.²⁶

²³ Bajić, Lj. (2008). Uloga žanra u nastavi književnosti. U: *Obdobja 25: Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode*. Ljubljana: Filozofski fakultet, 167–176, str. 169.

²⁴ Todorov, N. (2006). *Učenici i bajke*. Sombor: Pedagoški fakultet, str. 20.

²⁵ Rosandić, D. (1984). *Književnost u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga, str. 126.

²⁶ Valon, A. (1985). *Psihički razvoj deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kod dece školskog uzrasta izbor literature treba u izvesnoj meri da bude usklađen sa školskim programom, ali ne i da bude njegova formalna dopuna. Naprotiv, kao protivteža opštosti i formalizmu školskog programa i njegovoj usmerenosti ka proseku dečje populacije, treba voditi računa o razvoju detetove individualnosti, za šta je lični izbor literature i korišćenje biblioteke veoma pogodno sredstvo.

4. Uticaj medija na formiranje čitalačke kulture

Gutenbergova štamparska revolucija, kao najznačajnija epoha razvoja knjige, započinje sredinom 15. veka, u vreme kada knjiga u Evropi postaje veoma tražena roba, kada u gradovima raste broj pismenog stanovništva, kada je studentima neophodna stručna literatura i kada otkriće klasičnih antičkih rukopisa izaziva široko interesovanje učenih ljudi. Štampa je ubrzo počela da osvaja i preoblikuje društvenu svest i sve oblasti života. Tako će, na primer, Biblija štampana na narodnom jeziku ubrzati rušenje stare crkvene hijerarhije i podstaći nastanak i širenje protestantizma. Još su očiglednije promene u čitavom nizu institucija zasnovanih na štampi, kakve su knjige i časopisi, obrazovni sistem, izdavačka delatnost, biblioteke i slično.

Nastanak i razvoj kodeksa na papiru, kao uobičajene forme knjige, jedan je od odlučujućih momenata u povesti čuvanja, pretraživanja i korišćenja informacija u zapadno-evropskom svetu, koji se po svom značaju i uticaju može porediti sa otkrićem i usavršavanjem alfabetskog pisma. Opšta prihvaćenost štampanog papirnog kodeksa predstavlja dobar primer informacionog i komunikacionog medija koji je podjednako pogodan i efikasan, lak za izradu, čuvanje i korišćenje. Štampanu knjigu čini srećan spoj alfabetskog pisma, kodeksa kao oblika publikacije, papira kao materijala i tehnologije štampanja pomičnim štamparskim slogom.

Brzi napredak štamparske veštine označiće početak velikih, često i revolucionarnih promena u kulturnom, duhovnom, ekonomskom i političkom životu. Veliki broj primeraka štampanih knjiga omogućio je da knjige budu ne samo široko dostupne, već i znatno jeftinije od svojih rukopisnih prethodnica. Takođe, identičnost svakog primerka jednog izdanja omogućila je niz drugih prednosti u korišćenju knjiga: indekse, citiranje, bibliografske zapise i slično. Format knjige se smanjuje tako da knjige postaju pogodnije za prenošenje i čitanje. Knjiga dobija važnost kakvu nije imala u čitavoj dotadašnjoj istoriji, postajući najvažnije i najdelotvornije sredstvo za prenoše i širenje naučnih i svih drugih informacija i moćna poluga celokupnog civilizacijskog napretka.²⁷ Usavršavanje štamparskih mašina otvoriće eru masovne, jeftine i opšte-dostupne knjige, koja i danas traje. Međutim, nova komunikaciona sredstva u 20. stoleću dovešće pred velike izazove Gutenbergovu civilizaciju štampane knjige.

U prošlim vekovima, pismenost se odnosila na pisanu komunikaciju pre svega (na učenje pisanja i čitanja) i značila je razumevanje sadržaja i njegovu smislenu interpretaciju, slovima i rečima, na listu papira. O svetu koji nas okružuje i stvarima koje su se desile u prošlosti saznavalo se uglavnom putem pisane reči. Razvojem medija od publike su zahtevane uvek neke nove veštine. Tako je u vreme razvoja štampe bilo neophodno razviti sposobnost čitanja i pisanja, kako bi se razumeo sadržaj koji je tim medijem distribuiran. Pojavom televizije medijsko obrazovanje je u razmatranje unelo reprezentaciju i interpretaciju audiovizuelnog sadržaja, a koncept

²⁷ Stipčević, A. (1985). *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.

„pismenosti” proširio se na sposobnost publike da primi, dekodira i interpretira audiovizuelne poruke. Danas, u svetu visokorazvijene tehnologije, pismenost se pre svega odnosi na „kompjutersku pismenost”, odnosno sposobnost da se u svetu multimedijalnih poruka saznaje, uči i interpretira svet tim novim multimedijalnim jezikom koji uključuje ne samo pisanu reč, govor, već i zvuk i sliku. Komunikacija u novim, interaktivnim, socijalno raznovrsnim i tehnološki konvergentnim medijima, se više ne odvija od jednog izvora prema mnoštvu primalaca. Otvorena je mogućnost mnogobrojnih povezivanja ljudi i sadržaja, stvaranja raznovrsnih kanala za kreiranje i razmenjivanje poruka. Ovakva komunikacija olakšava participaciju građana u demokratskim procesima, pa se od medijske pismenosti očekuje da korisnicima, u ovom slučaju deci, pomogne u razvijanju novih veština koje će im omogućiti da postanu „kompetentni korisnici”.²⁸ Medijska pismenost 21. veka podrazumeva razvijanje seta kulturnih i socijalnih veština, koje mladima omogućavaju da aktivno učestvuju u takozvanoj „participativnoj kulturi.”

Sonja Livingston²⁹ pravi podelu na tradicionalne pismenosti (pismenost u štampi, audiovizuelna pismenost, kritička pismenost, vizuelna pismenost, oralna/govorna pismenost, kulturna pismenost, socijalna pismenost) i nove pismenosti (kompjuterska pismenost, cyber pismenost, internet pismenost, network pismenost, digitalna pismenost, informaciona pismenost). Ovo prošireno shvatanje pojma pismenost obuhvata visokorazvijene veštine kritičkog i kreativnog mišljenja „znati kako identifikovati ključne koncepte, kako napraviti vezu između mnoštva ideja, kako postaviti važna pitanja, formulisati odgovor, identifikovati greške – što obezbeđuje kako intelektualnu slobodu tako i ostvarivanje pune građanske participacije u demokratskom društvu”.³⁰

4.1. Knjiga

Ideja o knjizi tokom niza vekova ostala je stabilna i nepromenjena. Morfologija knjige je, takođe, uz neznatne izmene, ostala verna ideji svog praizumitelja: knjiga se sastojala od savijenih i sašivenih ili lepljenih delova štampanih tabaka i poveza. Odštampani delovi knjige sastojali su se od naslovne strane (preliminarni – nulti tabak) i tekstovnog dela sa podelom na poglavlja.³¹ Kod dela iz oblasti nauke podrazumevao se još i dodatni deo sa napomenama uz tekst, likovnim delom i spisakom literature, a kasnije i sa precizno definisanim impresumom, pa zatim i kataloškim zapisom u publikaciji (*Cataloguing in Publication* – CIP). Najveće promene nastale su u tehnološkom postupku stvaranja knjige. Vladavina tzv. olovne štampe linotipa i monotipa naglo je zamenjena sedamdesetih godina prošlog veka ravnom i digitalnom štampom. Uporedo sa ovim inovacijama u svet knjige ušla je i naglašena upotreba boja (tzv. kolor-štampa). Korice su plastificiranjem i lakiranjem postajale funkcionalnije i trajnije. Sveukupno, knjiga je postajala lepša a neiscrpane mogućnosti ukrašavanja i dizajnerskog rada dale su joj nove kvalitete.

²⁸ Buckingham, D. (2005). Constructing the „Media Competent” Child: Media literacy and Regulatory Policy in the UK. *Medien Padagogik*, 1-14, str. 4.

²⁹ Livingstone, S. (2004). Media Literacy and the Challenge of New Information and Communication Technologies. *The Communication Review*, 7, 3–14, str. 4.

³⁰ (2008). *Literacy for the 21st Century, An Overview & Orientation Guide To Media Literacy Education*. Edition 2. Media Kit, Center for Media Literacy.

³¹ Klajn, H. (1979). *Mali leksikon štamparstva i grafike*. Beograd: „Jugoslavija“.

Razvojem obrazovanja, kulture i pismenosti povećavao se broj autora i broj knjiga što je sve uslovalo i brzi razvoj izdavaštva i štamparstva. Bibliotečke police i ormari su se vremenom prepunili i trebalo je naći adekvatan način za rasterećenje skučenih bibliotečkih prostorija. Velike svetske biblioteke su, po ugledu na arhivare, počele proces mikrofilmovanja knjiga, a naročito onih koje bi se čuvale u dužem vremenskom periodu. Eksplozija naučnih otkrića u elektronici u prošlom veku tako dovela je i do otkrivanja novih modela arhiviranja knjiga i rukopisa. Reč je o digitalnom zapisu koji će predstavljati još jedan veliki korak u preinačenju tradicionalnog shvatanja knjige. Moglo bi se reći da je papirna knjiga definitivno dobila značajnog konkurenta tzv. elektronsku knjigu. Knjiga je prvi put mogla postojati i u elektronskoj verziji u kompjuteru na hard disku, na kompakt disku, na fleš memoriji, ali i na e-rideru, čitaču koji će biti direktni i pravi naslednik i konkurent papirne knjige.

Veoma je važna činjenica da se dete u društvu s knjigom oseća kao u svom vlastitom svetu, u kojem nema intervencije niti zaštite odraslih, u svetu za koji ono samo preuzima odgovornost. U tom svetu, iako je simulovan, dete je prepušteno intenzivnom preispitivanju sebe, suočavajući se sa najrazličitijim imaginarnim situacijama i važnim stavovima i životnim odlukama koje one nameću. Čitajući, deca usvajaju situacije, način razmišljanja i emocije junaka sa kojima se poistovećuju. Na taj način ona bitno proširuju svoj krug iskustva, oslobađajući pritom sopstvene nesvesne stavove i pružajući im potencijalnu mogućnost da lakše postanu osvešćeni. Složen psihološki mehanizam projekcije koji se javlja u procesu čitanja kao detetova subjektivna interpretacija štiva, u velikoj meri doprinosi razvijanju sposobnosti deteta da kroz praćenje života junaka, preplićući svoj identitet sa njihovim i kasnije ga, po završenom čitanju, razdvajajući, u objektivnom svetlu sagledava sopstveni Ego i Alter Ego i tako gradi temeljnu podlogu za razvoj samokritičnosti i mnogih drugih vrednih osobina koje proističu iz samospoznaje, a za koje bi u realnom životu steklo priliku tek mnogo, mnogo kasnije.

Knjige detetu pružaju prve uzore života kao celine, predstavljaju mu ga kao pojavu koja ima svoj razvoj, pa i kraj, života u kojem sopstveni roditelji nemaju nikakvu ulogu. Dok čita, dete oseća fatalizam radnje, neumitnost kojom se odlikuju prirodni i društveni procesi i situacije, čvrstinu tuđe volje, sve moguće oblike neprihvatljivosti, ali istovremeno ima utisak da nije puki svedok i posmatrač, već da može da želi, i u svojoj mašti pronade i iskonstruiše način na koji bi se te situacije povoljno razrešile. Knjige takođe pružaju deci uvid u neslućenu raznovrsnost ljudske prirode, u borbu dobra i zla koja daleko prevazilazi ono što im nudi porodični krug ili društvo vršnjaka. Pred detetom je takođe i mnogostrukost ljudskih iskušenja i prepreka na životnom putu koje jačaju njegovu spremnost i otpornost pred životnim nedaćama.

Knjiga je za dete zapravo produženi vid igre. Literarno štivo pruža mu perspektivu budućnosti koja daleko prevazilazi domašaj dečjih predstava o vremenu i istovremeno ga suočava sa procesima borbe, rivaliteta i društvenog prilagođavanja, blagovremeno ga pripremajući psihički i moralno za njihovo nastupanje kasnije u životu. Najzad, sadržaji iz knjiga koje dete upoznaje i kasnije živo prepoznaje su takođe i dragocen tematski materijal. U vidu jasnih i u detetu duboko proživljenih ilustracija oni mogu poslužiti kao uvod, ili povod za naknadne razgovore sa decom, i za ostvarivanje sistematskog pedagoškog uticaja.

4.2. Televizija

Medijsko obrazovanje koje je promovisano sredinom dvadesetog veka predstavljalo je rešenje problema koji su se javili nakon ekspanzivnog razvoja televizije. U to vreme, masovni mediji su smatrani uzrocima raznih problema u društvu. Najveći strah se odnosio upravo na televiziju i njene negativne uticaje na decu, pre svega zbog porasta scena nasilja, pornografije, kao i glorifikovanja neprimerenog ponašanja i korišćenja nedopustivih supstanci. Količina provedenog vremena ispred malih ekrana, zavodljivost istog, sadržaji koji nisu primereni dečijem uzrastu, ali i razvoj potrošačke kulture i potrošačkog mentaliteta, stvorile su potrebu za obrazovnom imunizacijom dece. „Cilj je bio da se zaštiti sistem vrednosti elitne kulture, društveni moral i politički sistem od pogrešnih uverenja i diskriminatorских ideologija potčinjavanja.”³² Ovaj protektivni pristup dominirao je u SAD i zasnivao se na oštroj kritici televizije. U tom smislu, uključivanje medijske pismenosti u školski sistem osamdesetih godina 20. veka, bilo je podstaknuto pre svega studijama koja su se bavila decom i televizijom.

Drugi, alternativni, pristup u središte koncepcije medijske pismenosti stavio je potrebe dece kao publike, zadovoljstvo koje deca mogu imati praćenjem medijskog sadržaja, društveni kontekst u kojem ona žive i u kojem te poruke nastaju i distribuiraju se, što ima velikog uticaja na način na koji oni intrerpretiraju medijske poruke. U Velikoj Britaniji, koja predvodi u procesu medijskog opismenjavanja, veliki doprinos i uticaj na razvijanje koncepta medijske pismenosti imale su kulturne studije. „One su polazile od stava da razvoj medija doprinosi demokratizaciji društva, te da pažnju treba usmeriti na dečije slobodno vreme koje u velikoj meri utiče na njihovo obrazovanje”³³ Deca su shvaćena kao aktivni korisnici medija, koji se međusobno razlikuju po uzrastu, ličnim osobinama, potrebama, kulturnom poreklu, životnom iskustvu i koji zajedno sa svojim nastavnicima aktivno učestvuju u preispitivanju medijskih poruka, koje mogu biti protumačene na različite načine.

Danas medijsko opismenjavanje podrazumeva „demistifikaciju medija i teži imunizaciji protiv njihovih negativnih uticaja”.³⁴ Dafna Lemiš, u knjizi *Deca i Televizija* daje najširu definiciju medijske pismenosti obuhvatajući njom „beskrajan proces istraživanja načina na koje tragamo za značenjima i stvaramo ih podsredstvom medijskih poruka i kao proces istraživanja načina na koji to drugi čine umesto nas.”³⁵ Sonja Livingston smatra da medijsko opismenjavanje može mnogo da doprinese procesu menjanja položaja korisnika medija od pasivnih u aktivne, od primaoca poruka do učesnika u javnoj komunikaciji i od potrošača do građanina. U multimedijalnom svetu deca su konstantno izložena velikom broju multimedijalnih poruka koje imaju velikog uticaja na njihovu percepciju, stavove i verovanja. Od medijskog obrazovanja se očekuje da pomogne najmlađima u razumevanju procesa stvaranja, distribuiranja poruka kao i načina za njihovo kritičko analiziranje kako bi aktivno participirali u društvu.

Svaka je tehnologija pokušaj da se svet učini boljim, i ujed no nastavak borbe sa problemima dijagnostikovanim u ranije ispisivanim poglavljima istorije ljudskog prosperiteta.

³² Lamiš, D. (2008). *Deca i televizija*. Beograd: Clio, str. 280.

³³ Ibid, str. 279.

³⁴ Ibid, str. 280.

³⁵ Ibid, str. 278.

Televizijski ekran i štampanu knjigu razdvaja tek mali prostor u kom se sabiraju njihove sličnosti: ipak, upravo prividna irelevantnost i zanemarljivost razmaka između ta dva sveta ukazuje da se njihove različitosti ne smeju ignorisati, kao i da nijedan od ta dva sveta nema apsolutnu ni automatsku prednost. U dobu kad se štampana i ekranska kultura bore za isti prostor, za iste rezultate i istu publiku, zaboravlja se da su realno i virtuelno dva sveta između kojih postoje provizorne i propustljive granice: svetove (uslovno rečeno) linearnosti i ikoničnosti deli uzan, ali dubok jaz. Radi se o štampanom i realnom svetu linearno i hijerarhijski postavljenih informacija, nasuprot virtuelnom svetu koji odlikuje interaktivni odnos sa čitateljem.

Svaka komunikaciona tehnologija predstavlja ogledalo i izraz kulture u okviru koje je nastala, ali u isto vreme ona u sebi nosi klicu promene i preobražaja te kulture. U istoriji čovečanstva do sada su zabeležene četiri ključne komunikacione paradigme: govor, pismo, štampa i elektronsko komuniciranje. Nove tehnologije i metode za prenos informacija nikada se ne mogu svesti samo na puka tehnička sredstva. Promene u osnovnim načinima komuniciranja i u tehnologiji medija za prenos znanja uvek zakonomerno izazivaju velike promene u svim oblastima društvenog života, u ekonomskoj, duhovnoj i kulturnoj sferi. Kao što je s pravom pokazao Maršal Mekluan, naročito u svojim studijama *Gutenbergova galaksija: nastajanje tipografskog čoveka*³⁶ i *Poznavanje opština-čovekovih produžetaka*³⁷, način na koji nešto saopštavamo, u velikoj meri određuje značenje, sadržaj i smisao onoga što saopštavamo. Medijum je poruka, a sredstva, metodi i tehnologije za beleženje, čuvanje, prenos i posredovanje znanja i informacija nisu samo pasivna ambalaža, već aktivni činioци u komunikacionom lancu i složeni procesi koji podjednako preoblikuju i ljude kao i postojeće tehnologije.

Pronalazak štampe u 15. veku dalji je revolucionarni korak u umnožavanju i širenju informacija koji je doprineo pojavi časopisa, a kasnije i masovnih medija, štampe i džepne knjige. Pronalazak radija i televizije još više ubrzava ove procese, a pojava kompjutera nagovestila je dolazak tzv. informatičke, bespapirne civilizacije i izbacila na tržište elektronsku knjigu na CD-ROM-u.³⁸ Tradicionalna i elementarna pismenost očigledno je nedovoljna za uspešan i kvalitetan život u savremenom društvu informacija i znanja. Novi, prošireni koncept pismenosti obuhvata skup veština kakve su računarska, medijska, digitalna i informatička pismenost. Pod informatičkom pismošću se podrazumeva proces doživotnog učenja i uspešnog prilagođavanja dinamičkom okruženju informatičkih tehnologija. Važno je naglasiti da nova tehnologija (kompjuteri, elektronske knjige, kompakt-diskovi itd.) ne podrazumeva samo tehnički usavršena sredstva: ona nosi sa sobom nov način razmišljanja, nov način delovanja – što dovodi do preobražaja osećajnosti i inteligencije. Prelaženje iz usmenosti u pismenost, kao i iz jedne pismenosti u drugu (npr. informatičku) – nije samo tehnički korak nego i prelomna tačka u obrascima učenja i saznanja.

Kakve su posledice tranzicije od kulture knjige do kulture ekrana? Prema Svenu Birkercu, posledice su veoma zabrinjavajuće: fragmentarizacija prostora i vremena, gubitak pažnje i posvećenosti, nestrpljivost, brzina i površnost, nedostatak želje za sistematskim istraživa-

³⁶ Mekluan, M. (1973). *Gutenbergova galaksija*. Beograd: Nolit.

³⁷ Mekluan, M. (1971). *Poznavanje opština: čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.

³⁸ Božić, J. (1999). *Antropologija knjige i čitanja*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, str. 5.

njem, gubljenje vere u pripovedanje, radikalni raskid sa tradicijom, odsustvo vizije, osiromašenje i erozija jezika, ukidanje privatnosti, totalna zavisnost od tehnologije.³⁹

Rezultati istraživanja u svetu i kod nas potvrđuju da je jedan od ključnih činilaca u formiranju psihološkog profila savremenih učenika televizijski i kompjuterski medij.⁴⁰ Tranzicione promene koje su dovele do velike društvene i ekonomske krize, poremetile su postojeći aksiološki sistem i stvorile konfuziju na društvenoj lestvici vrednosti. Novi oblici kulture ugrozili su knjigu kao temeljni znak tradicionalne kulture, koja svojim većim delom počiva na njoj.⁴¹ U situaciji u kojoj su sve autentične vrednosti kulture i umetnosti zamenjene pseudovrednostima, postaje iluzorno govoriti o postojanju svesti o potrebi i značaju čitanja. Začetak svesti o ovoj potrebi je u porodici, ali se od trenutka polaska u školu ona sistematski razvija i podstiče tokom časova nastave književnosti. Na ovom uzrastu postavlja se osnov čitalačkih interesovanja i kultivisanje literarnog senzibiliteta mladih čitalaca što je istaknuto i u programskim dokumentima za prvi ciklus školovanja.

Većina obimnih prozних dela koja nastavni program predlaže za čitanje imaju i ekrani-zovani oblik. Često smo u prilici da konstatujemo da učenici ponekad i ne čitaju knjigu koja im je za lekturu, već se o njenom sadržaju informišu gledanjem filma. Konkretizacija sveta dela ostvarena na filmskom platnu uvek se u mnogo čemu razlikuje od knjiške verzije. Naravno, koliko god filmska umetnost bila korisna i zanimljiva učenicima, nikako se ne bi smelo desiti da ugrozi štampanu reč, koja na poseban način razvija imaginativno i stvaralačko mišljenje učenika.⁴²

Takođe, važno je imati na umu i to da se savremena književnost „sve više određuje prema svojim suparnicima, pa se mora koncentrisati na specijalne književne vrednosti i tako književnost može samo da iskoristi nove medije”.⁴³ Veoma bi dobro bilo da koncept po kojemu jedan sadržaj izaziva interesovanje za drugi, potraje i da film i knjiga jedno za drugo ostanu podsticaj i motivacija, a poznato je da i film i knjiga predstavljaju bitne sadržaje u programima nastave maternjeg jezika i književnosti, jer, pored književnosti, i film je nastao kao potreba da se prevaziđu ograničenja i omeđenost ovozemaljskog, ili: „Putujući tako, otvorenih očiju i široka duha, kroz prostor i vreme čovek je zapazio i manu svoje očne mrežnice te je odmah pretvorio u vrlinu: konstruisao je optičke igračke te ih usavršio do kinematografa i televizora da bi utro putove novim medijima, delatnostima i umetnostima.”⁴⁴

³⁹ Birkerts, S. (1994). *The Gutenberg elegies: the fate of reading in an electronic age*. New York: Faber and Faber.

⁴⁰ Kejić, B. (1998). Modaliteti korišćenja slobodnog vremena učenika. *Nastava i vaspitanje*, 47:2, 245-253.

⁴¹ Ilić, P., Gajić, O., Maljković, M. (2007). *Kriza čitanja kompleksan pedagoški, kulturološki i opšt društveni problem*. Novi Sad: Gradska biblioteka, str. 9.

⁴² Vučković, Lj. D. (2012). Čitalačka interesovanja učenika petog razreda osnovne škole. *Književnost za decu i omladinu – nauka i nastava*, knj. 15, 195–211, str. 209.

⁴³ Šijački, O. (2010). Mašta i stvarnost u književnosti za decu. *Detinjstvo – časopis o književnosti za decu*, god. 37, br. 1–2, 121–123, str. 122.

⁴⁴ Težak, S. (2002). *Metodika nastave filma*. Zagreb: Školska knjiga, str. 7.

5. Zaključak

Čitanje književnih dela treba da doprinese formiranju estetski, etički, intelektualno i radno zdrave i sposobne mlade ličnosti, da joj otvori duh za sve što je vredno u kulturi i umetnosti, što je čestito i valjano u odnosima među ljudima i u životu. Deci je potrebno predstaviti knjigu kao nešto s njima intimno povezano, nešto čemu se mogu poveriti i prepustiti bez ikakve opasnosti, stida ili straha, a što je istovremeno dragocen izvor saznanja, pouke, zabave i radosti. To je proces zbližavanja, upoznavanja i prepuštanja koji stoga mora biti postepen, blag i neosetan. Nametanje čitanja od učitelja, a naročito roditelja, za sobom povlači niz neželjenih posledica kojih buduća odrasla ličnost može i ne mora biti svesna. Jedna od najznačajnijih jeste permanentni otpor ili inhibicija prema čitanju, koji rezultiraju mogućnošću javljanja otežane komunikacije, zatvorenosti prema kritici, nedovoljnim poznavanjem sopstvenog bića i okolnog sveta, društvenom neprilagođenošću, ograničenjem mašte, a posebno nerazvijenošću apstraktnog mišljenja.

Nalazi ovoga rada imaju značajne pedagoške implikacije. Oni ukazuju da je neophodno razvijati čitalačke navike učenika kroz proces nastave i učenja i podsticati učenike da koriste knjige i savremene medije. Razvijanje čitalačke pismenosti i kulture korišćenja knjige omogućavaju učenicima da i van školskog konteksta i kroz aktivnosti u slobodnom vremenu budu u stanju da koriste i druge izvore znanja i da tragaju za informacijama u štampi i na internetu. Mnoga istraživanja kod nas i u svetu zaokupljena su problemom nečitanja ili krizom čitanja. Kriza čitanja je pre svega školski problem i ona najviše pogađa nastavni proces. Nastavnici su nespremno dočekali nove ideje o knjizi i čitanju kao i tehničke inovacije zasnovane na hipertekstu i hipermediji. Neophodno je koristiti različite mogućnosti savremenih tehnologija kao podršku za razvijanje i obogaćivanje čitalačkih navika mladih (na primer, mogućnosti elektronskog čitanja knjiga, povezivanje i „umrežavanje” čitalaca za razmenu ideja i stavova o pročitanom i tako dalje), „približiti” biblioteke mlađim generacijama i preispitati izbor obavezne lektire.

LITERATURA

- Bajić, Lj. (2008). Uloga žanra u nastavi književnosti. U: *Obdobja 25: Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode*. Ljubljana: Filozofski fakultet, 167–176.
- Birkerts, S. (1994). *The Gutenberg elegies: the fate of reading in an electronic age*. New York: Faber and Faber.
- Božić, J. (1999). *Antropologija knjige i čitanja*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije.
- Buckingham, D. (2005). Constructing the „Media Competent” Child: Media literacy and Regulatory Policy in the UK. *Medien Padagogik*, 1-14.
- Bugarski, R. (1996). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa.
- Close, R. (2001). *Parental Involvement and Literacy achievement*. Dostupno na: http://www.literacytrust.org.uk/assets/0000/0423/Parental_involvement_2001.pdf (09.12.2014.)

- Halsted, J. W. (1988). *Guiding gifted readers: From preschool to high school*. Columbus, OH: Ohio Psychology.
- Ilić, P., Gajić, O., Maljković, M. (2007). *Kriza čitanja kompleksan pedagoški, kulturološki i opštedruštveni problem*. Novi Sad: Gradska biblioteka.
- Ingliš, V. N., Ingliš, A. Č. (1972). *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*. Beograd: Savremena administracija.
- Kardanova, M. (2009). Kultura čitanja u ritmu granične racionalnosti. U: Aranitović, D. (ur.) *Biblioteka kao ogledalo vaspeljene*. Beograd : Službeni glasnik, 424-437.
- Kejić, B. (1998). Modaliteti korišćenja slobodnog vremena učenika. *Nastava i vaspitanje*, 47:2, 245-253.
- Klajn, H. (1979). *Mali leksikon štamparstva i grafike*. Beograd: „Jugoslavija“.
- Knaflić, L. (2002). Utjecaj roditelja na pismenost djece. *Hrčak*, br. 15-16, 13 – 14.
- Lamiš, D. (2008). *Deca i televizija*. Beograd: Clio.
- Larsen, A. (1999). *A study of the Reading Interests of High-ability Readers in North Carolina Elementary School*. Wilmington: University of North Carolina.
- Livingstone, S. (2004). Media Literacy and the Challenge of New Information and Communication Technologies. *The Communication Review*, 7, 3–14.
- Maleš, D. (1996). *Druženje djece i odraslih: poziv na zajedničku igru*. Zagreb: Školska knjiga.
- Marković, P. S. (2012). Novija istraživanja čitalačkih interesovanja i navika učenika razredne nastave. *Književnost za decu i omladinu – nauka i nastava*, knj. 15, 249–262.
- Mekluan, M. (1973). *Gutenbergova galaksija*. Beograd: Nolit.
- Mekluan, M. (1971). *Poznavanje opštila: čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.
- Penak, D. (1998). *Kao u romanu*, Čačak: Gradac.
- Plut, D., Krnjaić, Z. (2004). *Obrazovanje i društvena kriza: dokument o jednom vremenu*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Purić, S. D. (2012). Učitelj i čitalačka interesovanja učenika mlađeg školskog uzrasta. *Književnost za decu i omladinu – nauka i nastava*, knj. 15, 213–227.
- Rosandić, D. (1984). *Književnost u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stipčević, A. (1985). *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Stričević, I. (1999). Uloga obitelji u razvijanju čitateljske kulture djece predškolske dobi. U: Javor, R. (ur.) *Kako razvijati kulturu čitanja*. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba.
- Šabić, G. (1983). *Lirska poezija u razrednoj nastavi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šijački, O. (2010). Mašta i stvarnost u književnosti za decu. *Detinjstvo – časopis o književnosti za decu*, god. 37, br. 1–2, 121–123.
- Težak, S. (2002). *Metodika nastave filma*. Zagreb: Školska knjiga.
- Todorov, N. (2006). *Učenici i bajke*. Sombor: Pedagoški fakultet.
- Valon, A. (1985). *Psihički razvoj deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vigotski, L. (1983). *Govor i mišljenje*. Beograd: Nolit.
- Vučković, Lj. D. (2012). Čitalačka interesovanja učenika petog razreda osnovne škole. *Književnost za decu i omladinu – nauka i nastava*, knj. 15, 195–211.
- (2003).
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. *Službeni glasnik RS – Prosvetni pregled*, 62.(2006).
- Pravilnik o izmenama Pravilnika o nastavnom planu i programu osnovnog obrazovanja i vaspitanja. *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik*, br. 9.(2007).
- Predlog obrazovnih standarda za kraj obaveznog obrazovanja*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja.(2008).
- Literacy for the 21st Century, An Overview & Orientation Guide To Media Literacy Education*. Edition 2. Media Kit, Center for Media Literacy.

Valentina Krtolica, M.Sc.

READING AND CREATING READING CULTURE WITH PUPILS

Summary

This paper addresses reading and reading culture from the perspective of students, with consideration of all the factors that can improve them. It is important for the formation and development of the reading habits of children a relationship of their families with books and this process continues in the school in which stimulation of reading interests, improving and developing the habit of reading culture in general is one of the important tasks of teaching literature, especially in the elementary grades. This paper analyzes also the impact of television and new media to the development of reading culture, where we try to emphasize the importance of complementarity between books and new media and point out their potential that can be used for the development of reading culture and habits.

Key words: reading, books, reading culture, school, family, media.

ISTRAŽIVANJA

STAVOVI UČENIKA OŠTEĆENOG SLUHA O RASPROSTRANJENOSTI NASILJA

*„Krivi smo za mnoge propuste i pogreške,
ali naš je najveći zločin zlostavljanje djece,
negiranje temelja života.
Mnoge stvari mogu čekati, ali djeca ne mogu.
Njima ne možemo odgovoriti „sutra“, oni traže
„danas“ – Gabriela Mistral*

SAŽETAK: Vršnjačko nasilje ili buling predstavlja perzistentno, nepoželjno ponašanje kojim se drugim osobama namjerno nanosi šteta. Nema mnogo informacija o rasprostranjenosti vršnjačkog nasilja među učenicima oštećenog sluha.

Posljednjih godina sve više se prepoznaje se potreba sistematskog proučavanja nasilja u školama i njegovih različitih manifestacija. Cilj ovog rada je ispitati rasprostranjenost nasilja među učenicima oštećenog sluha, vrste nasilja kao i utvrđivanje evidentnih posljedica nasilja među učenicima. Dobiveni podaci potvrđuju prisutnost bullinga u školama. Učenici oštećenog sluha su fizički zlostavljani, ismijavani ili im se prijetilo. Bulling je učestalija kod dječaka oštećenog sluha u odnosu na djevojčice. Za dječake je karakteristično fizičko, a za djevojčice verbalno nasilno ponašanje. Iz odgovora ispitanika uočljivo je da mnogi ne govore o doživljenom nasilju.

KLJUČNE RIJEČI: nasilje, škola, učenici oštećenog sluha.

Uvod

Tema vršnjačkog nasilja u školskom okruženju ili bulling predstavlja specifičan oblik agresivnog ponašanja djece i omladine. Nasilje među djecom, popularno nazvano bullying, prepoznato kao kompleksan problem koji zahvaća 7 % do 35 % djece i adolescenata u Evropi, SAD, Australiji i Japanu. Nasilje u školama, ispoljava se u raznim oblicima i intenzitetima.

Nasilje je svjesna okrutnost usmjerena prema drugima s ciljem sticanja moći, i to; nanošenjem psihičke odnosno fizičke boli. Nasilništvo među učenicima se definira kao opetovana ili trajna izloženost djeteta negativnim postupcima jednog učenika ili više njih (Olweus, 1998).

Nasilje možemo podijeliti na: fizičko, verbalno, emocionalno, seksualno, ekonomsko i kulturalno. Fizičko nasilje je najuočljiviji oblik a podrazumjeva: udaranje, guranje, čupanje, štipanje. Verbalno nasilje podrazumjeva omalovažavanje, ismijavanje, širenje glasina. Najčešće prati fizičko nasilje. Emocionalno nasilje podrazumjeva namjerno isključivanje žrtve nasilja iz zajedničkih aktivnosti razreda ili dječije grupe. Seksualno nasilje podrazumjeva neželjeni fizički kontakt i uvredljive komentare. Kulturno nasilje uključuje vrijeđanje na nacionalnoj, religijskoj i rasnoj osnovi. Ekonomsko nasilje uključuje iznuđivanje i krađu novca.

Uzroci nasilja među djecom su mnogobrojni. Iskustvo rata i poratna situacija, potom slabljenje odgojne uloge obitelji, narušavanje pozitivnog autoriteta roditelja, nastavnika, samo su neki od faktora koji utiču na pojavu nasilja među učenicima. Nedvojbeno je da su rat, poratne i tranzicijske napetosti uticale na porast nasilja u društvu, posebno među mladima. Iako je u posljednjih dvadesetak godina publikovan veoma veliki broj naučnih i stručnih radova čija je osnovna tema vršnjačko nasilje, samo se neznatan broj autora bavi ometenom djecom kao mogućim žrtvama ili počiniocima nasilja. Obično se smatra da su ometena djeca izložena većem riziku od vršnjačkog nasilja u poređenju sa djecom iz opšte populacije (Whitney, Smith, Thompson, 1994).

Nikakvo nasilje nad djecom ne može se opravdati, a svako nasilje nad djecom može se spriječiti.

1. Istraživanje

1.1. Problem i cilj istraživanja

Vršnjačko nasilje u kome učestvuju učenici oštećenog sluha, kao počinioci nasilnih radnji ili kao žrtve nasilništva, rijetko je ispitivano. Roz Dikson (Dixon, 2006) navodi neobjavljene rezultate istraživanja sprovedenog na Univerzitetu u Šefildu tokom koga su odrasle gluhe osobe govorile o osobnim iskustvima tokom obrazovanja. Kao najčešći oblici nasilja navode se: nazivanje gluhe djece pogrđnim imenima, udaranje, socijalno odbacivanje. Nasilje među učenicima sve je prisutniji u našoj zemlji. Svijest društva o problemu nasilja među učenicima na niskom je nivou. Iako je posljednjih godina obilježeno znanjima o pojavnim oblicima, uzrocima nasilja u školama za djecu s posebnim potrebama, smatramo da je istraživanje ovog problema nije adekvatno istraženo. Istraživanje ovog problema je nužno i neophodno, kako bi se preduprijedila ekspanzija nasilja među učenicima. Ovim istraživanjem uz pomoć dostupnih informacija i dobijenih rezultata istraživanja dobit ćemo realnu sliku o rasprostranjenosti, uzrocima i posljedicama nasilja među učenicima oštećenog sluha.

Cilj ovog rada je da ukaže na rasprostranjenost i osnovne karakteristike vršnjačkog nasilja među učenicima oštećenog sluha u Centru za obrazovanje, vaspitanje i rehabilitaciju slušanja i govora u Tuzli.

1.2. Zadaci istraživanja

Za realizaciju glavnog cilja definisani su sljedeći zadaci istraživanja:

1. utvrditi rasprostranjenost nasilja među učenicima oštećenog sluha;
2. utvrditi najčešće vrste nasilja među učenicima s obzirom na spol, dob, socio-ekonomski status, porodične prilike i demografske karakteristike;
3. utvrditi uzroke nasilja u

1.3. Hipoteze istraživanja

- H₁ Pretpostavlja se da je nasilje među učenicima oštećenog sluha više rasprostranjeno nego što pokazuju stvarni podaci;
- H₂ Pretpostavlja se da je u najvećem broju slučajeva najviše zastupljeno kombinovano nasilje (fizičko i psihičko);
- H₃ Pretpostavlja se da su najčešći oblici nasilja među učenicima oštećenog sluha psihičko nasilje;
- H₄ Pretpostavlja se da škola kao odgojno-obrazovna ustanova ima veliku ulogu na prevenciji nasilja

2. Metode rada

2.1. Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja sačinjavali su učenici oštećenog sluha od 4-8. razreda (17 učenika) iz Centra za obrazovanje i vaspitanje i rehabilitaciju slušanja i govora i 12 učenika oštećenog sluha koji su integrirani u srednje škole sa području Tuzlanske županije. Ukupno 29 ispitanika.

2.2. Mjerni instrument

U radu je korišten upitnik sastavljen od 12 pitanja konstruisan za potrebe ovog istraživanja.

2.3. Metode obrade podataka

Obrada podataka izvršena je analizom frekvencija i postotaka, te su neki podaci predstavljeni i grafički.

3. Rezultati istraživanja i diskusija

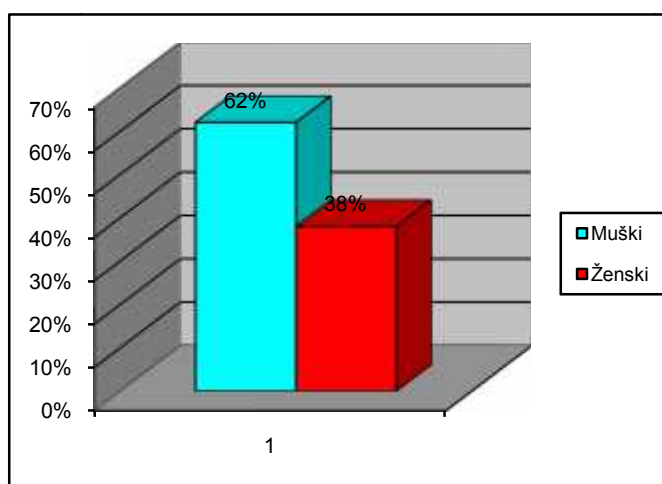
Nasilje u školi kompleksan je problem u cijelom svijetu i negativno utiče na školsku klimu i pravo učenika na sticanje znanja, ali i cjelokupan djetetov razvoj. To je oblik zlostavljanja, ali i antisocijalnog ponašanja koji pogađa sve socioekonomske, geografske i rasne dijelove društva. Nasilništvo među vršnjacima nesumljivo je veoma stara pojava. Činjenica je da neki učenici bivaju svakodnevno i sistematski uznemiravana i napadana od strane svojih vršnjaka opisana je u mnogim stručnim i naučnim djelima. Škola je mjesto u kojem djeca provode najviše vremena pored obitelji i koja uz obrazovnu funkciju, ima i odgojnu, ali i funkciju prenošenja društveno poželjnih oblika ponašanja.

Vajner i Miler (Weiner, Miller, 2006) smatraju da treba pažljivo proučiti karakteristike vršnjačkog nasilja u različitim tipovima škola za djecu oštećenog sluha. Ovi autori smatraju da su gluha djeca u podjednakoj mjeri izložena vršnjačkom nasilju u specijalnim i u redovnim

školama. U procesu odgoja i obrazovanja učenika oštećenog sluha bilo pri Centrima za obrazovanje i vaspitanje djece oštećenog sluha ili pri redovnim školama, veoma je značajno na vrijeme otkriti prve znakove nasilničkog ponašanja među učenicima oštećenog sluha i preventivno djelovati. Ovim istraživanjem pokušali smo doći do saznanja o rasprostranjenosti nasilničkog ponašanja među učenicima oštećenog sluha.

Tablica 1. Struktura uzorka u odnosu na spol

Spol ispitanika	f	%
Muški	18	62
Ženski	11	38
Ukupno	29	100

Ovo istraživanje zasniva se na podacima dobivenim anketnim ispitivanjem, konstruisanim za potrebe ovog rada, među učenicima oštećenog sluha koji pohađaju Centar za obrazovanje, vaspitanje i rehabilitaciju slušanja i govora, kao i među učenicima oštećenog sluha koji pohađaju redovne srednje škole od I-IV razreda. Uzorak našeg istraživanja činilo je 29 učenika oštećenog sluha oba spola (tablica 1., grafikon 1). Najveći broj činili su ispitanici muškog spola – 18 ili 62 %.

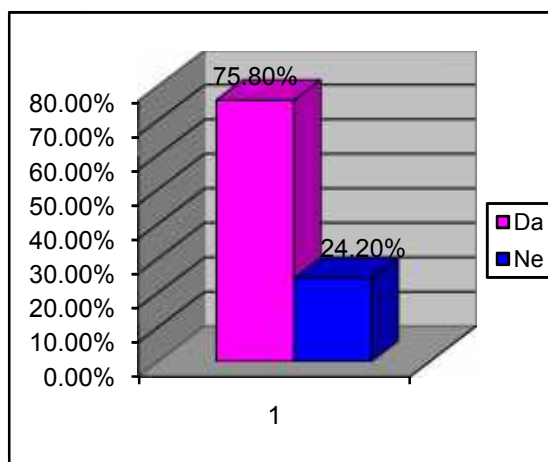
3.1. Procjena rasprostranjenosti nasilja među učenicima oštećenog sluha

U posljednje vrijeme u medijima aktualna je tema nasilja među učenicima. Priređuju se razne emisije, predavanja a brojke koje su dobijene raznim anketama su zastrašujuće. Takođe, prema medijskim izvješćima visoka je stopa nasilja. Kako stoji na Unicef-ovim web stranicama: „Na osnovu dosad poznatog može se s velikom vjerovatnoćom zaključiti da je oko 100.000 djece u Hrvatskoj izloženo malteretiranju od strane drugih učenika u školi.“ Vođeni ovom činjenicom interesovala nas je rasprostranjenost nasilja među učenicima oštećenog sluha, jer nema mnogo informacija o vršnjačkom nasilju među ovim učenicima. Na postavljeno pitanje: „Da li si ikada bio izložen nasilju?“, ispitanici su dali slijedeće odgovore: (tabela 2, grafikon 2).

Tablela 2.
Da li si bio izložen nasilju?

Odgovori Ispitanika	f	%
Da	22	75,8
Ne	7	24,2

Grafikon 2. Rasprostranjenost nasilja među učenicima oštećenog sluha

Rezultati istraživanja (tabela 2. grafikon 2) pokazuju visok stupanj rasprostranjenosti nasilja među učenicima osnovnih škola. Od ukupno 29 ispitanika, 22 njih ili 75,8 % bili su žrtve nasilja.

3.2. Analiza nasilja među učenicima s obzirom na spol

Gotovo nijedno obilježje socio-patoloških pojava ne pokazuje toliko važne karakteristike kao što je to slučaj sa spolom. Stoga u istraživanju pokušali smo utvrditi da li je nasilje među učenicima učestalije među ispitanicima muškog ili ženskog spola.

Tablela 3. Procjena nasilja među učenicima s obzirom na spol
Da li si bio/la izložen nasilju?

Spol Ispitanika	f	%
Muški	19	86,4
Ženski	3	13,6
Ukupno	22	100

Analizirajući pokazatelje u tabeli 3. možemo uočiti da je najveći broj ispitanika muškog spola bio izložen nasilnom ponašanju svojih vršnjaka čak njih 19 ili 86,4 % u odnosu na ispitanike ženskog spola.

3.3. Oblici vršnjačkog nasilja

Iako se posljedice nasilja među učenicima mogu razlikovati prema karakteru i težini nasilja, kratkoročne i dugoročne posljedice su veoma često ozbiljne i štetne. Nasilje može dovesti do fizičke i psihičke patnje žrtava nasilja. Zbog toga u našem radu analizirali smo vrste nasilja među učenicima oštećenog sluha.

Tabela 4.

Oblici vršnjačkog nasilja	f	%
Nazivali su me pogrđnim imenima, vrijeđali, pokazivali neprimjerene geste	11	50
Ismijavali su me	2	9,1
Pričali su laži o meni, pokušavajući da odvrate ostale učenike od mene	3	13,6
Namjerno su isključili me iz kruga svojih prijatelja	-	-
Oduzimali su mi novac i druge stvari, uništavali su moje stvari	-	-
Udarali su me, gurali, gađali	6	27,3
Ukupno	22	100

Rezultati prikazani u tabeli 4. pokazuju da najčešći oblici vršnjačkog nasilja: 11 ili 50 % nazivanje pogrđnim imenima, pokazivanje neprimjerenim gestom, pričanje laži kod 3 ispitanika ili 13,6 % a najmanji broj ispitanika izjasnio se za kategoriju odgovora ismijavali su me 2 ili 9,1 %. Takođe, evidentano je iz rezultata istraživanja da je kod 6 ispitanika ili 27,3 % pristutno fizičko nasilje.

3.4. Pokazatelji nasilništva među učenicima s obzirom na mjesto nasilništva

Da bismo dobili kompletniji uvid u problematiku nasilja među učenicima oštećenog sluha, analizirali smo najčešća mjesta izvršenja nasilništva (tabela 5)

Tabela 5. Najčešća mjesta nasilništva među učenicima

Mjesta nasilništva	f	%
Učionica kada nema nastavnika	15	68,2
Hodnici	-	-
Školsko dvorište	4	18,2
Put od kuće do škole	3	13,6
Ukupno	22	100

Evidentno je iz tabele br. 5 da je najveći broj ispitanika kao mjesto nasilništva naveo učionicu kada nema nastavnika i to njih 15 ili 68,2 %. Takođe, 4 ispitanika ili 18,2 % navode da je to školsko dvorište i put od kuće do škole 3 ispitanika ili 13,6 %.

3.5. Analiza učestalosti nasilja među učenicima oštećenog sluha

Posebno značajan oblik vršnjačkog nasilja u školi je ono koje se sastoji u ponovljenom nasilju među učenicima. Kao mjera nasilja u jednoj sredini može se uzeti učestalost nasilnih postupaka. Vođeni ovom činjenicom u našem istraživanju htjeli smo ispitati učestalost nasilnih radnji među učenicima oštećenog sluha (tabela 6).

Tabela 6. Učestalost nasilja među učenicima

Odgovori ispitanika	f	%
Nisam bio/la izložen/a nasilju	7	24,2
Jednom	8	27,5
2-5 puta	12	41,4
Još uvijek sam izložen/a nasilju	2	6,9
Ukupno	29	100

Analizirajući distribuciju učestalosti nasilja u istraživanju (tabela.6) možemo vidjeti da je 12 ispitanika ili 41,4 % bilo izloženo nasilju 2-5 puta. Zabrinjavajući je podatak da 2 ispitanika oštećenog sluha ili 6,9 % još uvijek izloženi nasilništvu od strane svojih vršnjaka.

Tabela 7. Ko je nad tobom izvršio nasilje?

Odgovori ispitanika	f	%
Dječak	19	86,3
Djevojčica	3	13,7
Ukupno	22	100

Najveći broj ispitanika 19 ili 86,3 % se izjasnilo da je dječak u najvećem broju slučajeva bio počinitelj nasilja među učenicima.

3.6. Prevencija nasilja među učenicima

Veoma važan aspekt prevencije nasilja među učenicima je povjeravanje nastavnicima ili roditeljima o doživljenom nasilju.

Tabela 8. Kome ste se povjerali o doživljenom nasilju?

Odgovori ispitanika	f	%
Nastavniku	11	50
Roditelju	7	31,9
Drugom iz škole	-	-
Bratu, sestri	1	4,5
Nikome	3	13,6
Ukupno	22	100

Iz tabele 8. uočljivo je da najveći broj ispitanika 11 ili 50 % povjerilo se o doživljenom nasilju nastavnicima. Takođe, evidentno je da 7 ispitanika ili 31,9 % povjerilo roditeljima. Možemo uočiti da 3 ispitanika oštećenog sluha nikome se nije povjerio o doživljenom nasilju.

Tabela 9. Smatrate li da nastavnici preventivno djeluju na pojavu nasilja među učenicima?

Odgovori ispitanika	f	%
Da	27	93,1
Ne	2	6,9
Ukupno	29	100

Vidljivo je da najveći broj ispitanika 27 ili 93,1 % smatra da nastavnici čine dovoljno na prevenciji nasilja među učenicima.

Tabela 10. Šta učenici oštećenog sluha predlažu da bi se spriječilo nasilje u školama?

Odgovori ispitanika	f	%
Osiguranje stručne pomoći unutar škole	2	6,9
Kontakt telefoni	2	6,9
Radionice, predavanja	15	51,7
Dodatnu edukaciju nastavnika za rad s nasilnim učenicima	10	34,5
Ukupno	29	100

Kad analiziramo stavove ispitanika o prevenciji nasilja među učenicima oštećenog sluha, najveći broj ispitanika smatra da bi dodatna edukacija nastavnika imala bi veliki značaj na prevenciji nasilja među učenicima, kao i organizovanje radionica i predavanja.

4. Zaključna razmatranja

Rezultati našeg istraživanja govore da je od ukupnog broja ispitanika 22 ili 75,8, % bilo izloženo nasilju od strane svojih vršnjaka. Najveći broj ispitanika muškog spola bio je izložen nasilnom ponašanju svojih vršnjaka čak njih 19 ili 86,4 % u odnosu na ispitanike ženskog spola. Najčešći oblici vršnjačkog nasilja među učenicima oštećenog sluha su: 11 ili 50 % nazivanje pogrđnim imenima, pokazivanje neprimjerenim gestom, pričanje laži kod 3 ispitanika ili 13,6 % a najmanji broj ispitanika izjasnio se za kategoriju odgovora ismijavali su me 2 ili 9,1 %. Evidentno je da najveći broj ispitanika kao mjesto nasilništva naveo učionicu kada nema nastavnika, njih 15 ili 68,2 %. Očigledno je da najveći broj ispitanika 19 ili 86,3 % se izjasnilo da je dječak u najvećem broju slučajeva bio počinitelj nasilja među učenicima. Većina učenika oštećenog sluha (11 ili 50 %) povjerovalo se nastavnicima o doživljenom nasilju. Analizirajući stavove ispitanika o prevenciji nasilja među učenicima oštećenog sluha, najveći broj ispitanika smatra da dodatna edukacija nastavnika imala bi veliki značaj na prevenciji nasilja među učenicima, kao i organizovanje radionica i predavanja.

LITERATURA

- Ajduković, M. (2001). „Uticaj zlostavljanja i zanemarivanja djece“, *Dijete i društvo*. Zagreb.
- Buljan-Flander, G., Kocijan-Hercigonja, D. (2003). *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Zagreb.
- Dobrenić, T., Poldrugač, V. (1974). *Neki društveno-moralni stavovi omladine s poremećajima u ponašanju*. Zagreb: Fakultet za defektologiju, Sveučilišta u Zagrebu.
- Franc, R., Ivičić, I. (2007). *Kriminal i nasilje kao društveni problem – percepcija javnosti*. Osijek.
- Krizmanić, M., Kolesarić, V., Petz, B. (1991). *Uvod u psihologiju*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Nikolić, S. (1982). *Psijhijatrija dječije i adolescentne dobi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Smirnof, V. (1970). *Psihoanaliza deteta*. Beograd: Kultura.
- Treiber, R., Hamon, E. (1998). *Djeca i mi*, Landkristag, Boden, Wurttemberg.

Amra Imsiragic, M.Sc.
Almira Kurtic

ATTITUDES HEARING IMPAIRED STUDENTS THE PREVALENCE OF VIOLENCE

Summary

Peer violence or bullying is a persistent, unwelcome behavior that others might be harmed The intended. There is not much information on the prevalence of bullying among students with hearing impairments.

In recent years, increasingly recognize the need for systematic study of school violence and its various manifestacija. Cilj this study was to examine the prevalence of violence among students with hearing impairment, the types of violence as well as determining the obvious consequences of violence among students. The obtained data confirm the presence of bullying in school. Students with hearing impairment are physically abused, ridiculed or their prijeto. Bulling is more common in boys impaired than girls. For boys the characteristic physical and for girls verbally abusive. From of answers is evident that many do not talk about their experiences of violence.

Key words: violence, school, students with hearing impairments.

ANALIZA RELACIJA IZMEĐU MATERIJALNIH PRILIKA MLADIH I OBLIKA ASOCIJALNOG PONAŠANJA

SAŽETAK: Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 634 djece i mladih iz osnovnih i srednjih škola sa područja Bosne i Hercegovine, tj. sa područja zapadnog dijela Republike Srpske i zapadnog dijela Federacije Bosne i Hercegovine, proporcionalno njihovom učešću u strukturi učenika u osnovnim i srednjim školama sa područja zapadnog dijela Bosne i Hercegovine. Osim toga, istraživanje je realizovano i preko Centara za socijalni rad zbog obuhvatanja učenika iz nekompletnih porodica, djece bez roditeljskog staranja kao i djece i mladih koji ne pohađaju školu.

KLJUČNE RIJEČI: mladi, socijalno-iskustveni status, asocijalno ponašanje.

Uvod

Poseban predmet analize jeste relacija između socijalno-iskustvenih obilježja djece i mladih (materijalne prilike u kojima žive) kao faktora ili korelata asocijalnog ponašanja kod djece i mladih. Polazimo od toga da je manifestovano asocijalno ponašanje veoma kompleksna pojava koju u manjoj ili većoj mjeri determiniše veliki broj različitih faktora te da je pored osobina ličnosti počinioca asocijalnih djela ne samo opravdano nego i nužno sagledati i druge relevantne faktore, prije svega u oblasti *ambijentalnih uslova i porodičnih odnosa*, te utvrditi da li oni i u kojoj mjeri determinišu asocijalno ponašanje mladih iskazano u nekoliko različitih aspekata: bježanje od kuće i škole, krađe, nasilničko ponašanje, zloupotreba opojnih sredstava i druge.

1. Ispitivanje

U istraživanju relacija između materijalnih prilika učenika i oblika asocijalnog ponašanja sagledavan je: intenzitet asocijalnog ponašanja, neadekvatno ponašanje u školi i različiti oblici počinjenog nasilja. Analizirana je povezanost samo sa onim obilježjima za koje se može pretpostaviti da su u značajnijoj korelaciji sa asocijalnim ponašanjem.

Oblici asocijalnog ponašanja (intenzitet asocijalnog ponašanja, neadekvatno ponašanje u školi i različiti oblici počinjenog nasilja) tretirani su kao zavisne varijable, a materijalne prilike učenika kao nezavisne varijable.

Za analize relacija između tako operacionalizovanih materijalnih prilika učenika i oblika asocijalnog ponašanja, te za interpretaciju tih relacija, izračunati su Hi-kvadrati, kao adekvatan statistički postupak kojim se mogu testirati različite hipoteze o postojanju statistički značajnih razlika među kompariranim i analiziranim varijablama. U skladu sa takvim metodološkim konceptom istraživanja postavljen je i niz posebnih hipoteza.

---

* draganamilojkovic66@gmail.com

Opšta je pretpostavka da se mogu očekivati statistički značajne razlike između socijalno-iskustvenih i ličnih obilježja učenika, s jedne strane i oblika asocijalnog ponašanja, s druge strane. Drugim rečima, u analizi relacija između tako operacionalizovanih socijalno-iskustvenih i ličnih obilježja učenika i oblika asocijalnog ponašanja pošlo se od alternativne hipoteze, tj. od pretpostavke da različita prethodna iskustva učenika i život u različitim konkretnim socijalnim uslovima može biti izvor razlike u raširenosti i intenzitetu oblika asocijalnog ponašanja učenika.

Ovako formulisana posebna hipoteza zasnovana je na shvatanjima da loši materijalni uslovi u kojima djeca žive djeluju nepovoljno na zadovoljavanje osnovnih životnih potreba i da mogu da kod djece podstaknu različite oblike asocijalnog ponašanja kako bi takvim ponašanjem nadoknadili neimaštinu i nedostatke u zadovoljavanju svojih svakodnevnih životnih potreba.

2. Materijalne prilike u kojima živi i raširenost asocijalnog ponašanja

U skladu sa tako postavljenom hipotezom analizirani su i dobiveni rezultati o međusobnoj povezanosti materijalnih prilika u kojima učenici žive i raširenosti asocijalnog ponašanja. Dobiveni rezultati pokazuju da su utvrđene statistički značajne razlike u raširenosti asocijalnog ponašanja s obzirom na to u kakvim materijalnim prilikama učenici žive.

Na takve zaključke upućuje i dobiveni Pearson Chi-square: 25.5265, koji je uz 8 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 ($p=.001269$), kako se može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u Tabeli 1.

Tabela 1. Materijalne prilike u kojima živi i raširenost asocijalnog ponašanja

materijalne prilike	raširenost asocijalnog ponašanja			Σ
	nikako	povremeno	često	
veoma dobre (pripadam imućnijima)	60 86.96%	9 13.04%	0 0.00%	69
dobre (pripadam dobro stojećim)	201 83.06%	40 16.53%	1 .41%	242
osrednje (pripadam srednjem sloju)	226 85.93%	36 13.69%	1 .38%	263
loše (nekako sastavljam kraj sa krajem)	32 69.57%	11 23.91%	3 6.52%	46
veoma loše (jedva preživljavam)	6 75.00%	2 25.00%	0 0.00%	8
Total	525 83.60%	98 15.61%	5 .80%	628

Pearson Chi-square: 25.5265, $df=8$, $p=.001269$

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da najveći stepen ispoljenog asocijalnog ponašanja manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama, tj. koji se izjašnjavaju da nekako sastavljaju kraj sa krajem, kako se izjasnilo 6,52 % da „često“ i 23,91 % „povremeno“ ispolji neki od oblika asocijalnog ponašanja.

Zatim, slijede učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju, koji asocijalno ponašanje „povremeno“ ispoljavaju u 25,00 % slučajeva.

S druge strane i među učenicima koji žive u boljim materijalnim prilikama rašireno je asocijalno ponašanje i to tako što oni koji pripadaju dobro stojećim u 16,53 % slučajeva asocijalno ponašanje ispoljavaju „povremeno“, a oni koji žive veoma dobro, tj. koji pripadaju imućnijima u 13,04 % slučajeva.

Na osnovu tako distribuiranih rezultata izveden je zaključak da je potvrđena postavljena pretpostavke da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu raširenosti asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama.

3. Materijalne prilike u kojima živi i raširenosti neadekvatnog ponašanja u školi

Utvrđena je statistički značajna razlika i u raširenosti neadekvatnih oblika ponašanja u školi između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama, kako se to može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u Tabeli 2.

Dobijeni rezultati pokazuje da svi učenici, bez obzira na materijalne prilike, ispoljavaju oblike neadekvatnog ponašanja u školi, ali da najveći stepen neadekvatnog ponašanja u školi manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama, tj. oni koji se izjašnjavaju da nekako sastavljaju kraj sa krajem, kako se izjasnilo njih 8,70 % da „često“ ispoljavaju takve oblike ponašanja, te 41,30 % da „povremeno“ ispolji neki od oblika asocijalnog ponašanja. Zatim, slijede učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju, koji asocijalno ponašanje „povremeno“ ispoljavaju čak u 75,00 % slučajeva.

S druge strane i među učenicima koji žive u boljim materijalnim prilikama rašireno je asocijalno ponašanje i to tako što oni koji pripadaju dobro stojećim u 37,19 % slučajeva asocijalno ponašanje ispoljavaju „povremeno“, a oni koji žive veoma dobro, tj. koji pripadaju imućnijima u 27,544 % slučajeva „povremeno“ i u 2,90 % slučajeva „često“. Takođe i učenici koji žive osrednje, tj. koji pripadaju srednjem sloju, u 41,06 % slučajeva „povremeno“ ispoljavaju oblike neadekvatnog ponašanja u školi i 1,14 % slučajeva „često“, dok u samo 57,79 % slučajeva ne ispoljavaju „nikako“.

Tabela 2. Materijalne prilike u kojima živi i raširenost neadekvatnog ponašanja u školi

materijalne prilike	raširenost neadekvatnog ponašanja u školi			Σ
	nikako	povremeno	često	
veoma dobre (pripadam imućnijima)	48	19	2	69
	69.57%	27.54%	2.90%	
dobre (pripadam dobro stojećim)	152	90	0	242
	62.81%	37.19%	0.00%	
osrednje (pripadam srednjem sloju)	152	108	3	263
	57.79%	41.06%	1.14%	
loše (nekako sastavljam kraj sa krajem)	23	19	4	46
	50.00%	41.30%	8.70%	
veoma loše (jedva preživljavam)	2	6	0	8
	25.00%	75.00%	0.00%	
Total	377	242	9	628
	60.03%	38.54%	1.43%	

Pearson Chi-square: 31.2535, df=8, p=.000127

Te razlike su i statistički značajne jer je dobiveni Pearson Chi-square: 31.2535, koji je uz 8 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 ($p=.000127$).

Na osnovu tako distribuiranih rezultata međusobne povezanosti materijalnih prilika u kojima učenici žive i raširenosti neadekvatnog ponašanja u školi može se zaključiti da je potvrđena postavljena pretpostavka, tj. da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu raširenosti neadekvatnog ponašanja u školi između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama.

4. Materijalne prilike u kojima živi i raširenost počinjenog nasilja

Takođe su utvrđene značajne razlike i u raširenosti ispoljenog nasilja između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama. Te razlike su i statistički značajne jer je dobiveni Pearson Chi-square: 47.1594, koji je uz 8 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 ($p=.000000$), kako se to može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u Tabeli 3.

Tabela 3. Materijalne prilike u kojima živi i raširenost počinjenog nasilja

materijalne prilike	raširenost počinjenog nasilja			Σ
	nikako	povremeno	često	
veoma dobre (pripadam imućnijima)	61 88.41%	8 11.59%	0 0.00%	69
dobre (pripadam dobro stojećim)	232 95.87%	6 2.48%	4 1.65%	242
osrednje (pripadam srednjem sloju)	248 94.30%	12 4.56%	3 1.14%	263
loše (nekako sastavljam kraj sa krajem)	38 82.61%	2 4.35%	6 13.04%	46
veoma loše (jedva preživljavam)	6 75.00%	2 25.00%	0 0.00%	8
Total	585 93.15%	30 4.78%	13 2.07%	628

Pearson Chi-square: 47.1594, $df=8$, $p=.000000$

Analiza tako predstavljenih rezultata pokazuje da svi učenici, bez obzira na materijalne prilike u kojima žive povremeno ispoljavaju oblike neadekvatnog ponašanja u školi, ali da najveći stepen ispoljenog nasilja manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama. Tako se među onim učenicima koji se izjašnjavaju da nekako sastavljaju kraj sa krajem njih 13,04 % izjasnilo da „često“ ispoljava nasilje i 4,35 % da nasilje ispoljava „povremeno“. Zatim, slijede učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju, koji asocijalno ponašanje „povremeno“ ispoljavaju čak u 25,00 % slučajeva.

S druge strane i među učenicima koji žive veoma dobro, tj. koji pripadaju imućnijima raširenost počinjenog nasilja evidentirana je samo kao „povremena“, kako se izjasnilo 11,59 % učenika, i kod učenika koji žive dobro u 2,48 % slučajeva ispoljeno nasilje se javlja „povremeno“, a u 1,65 % slučajeva „često“. Takođe i učenici koji žive osrednje, tj. koji pripadaju

srednjem sloju, u 4,56 % slučajeva „povremeno“ ispoljavaju oblike nasilja i 1,14 % slučajeva „često“, dok u 94,30 % slučajeva ne ispoljavaju „nikako“.

Na osnovu tako distribuiranih rezultata međusobne povezanosti materijalnih prilika u kojima učenici žive i raširenosti ispoljenog nasilja može se zaključiti da je potvrđena postavljena pretpostavka, tj. da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu raširenosti ispoljenog nasilja između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama.

5. Zaključna razmatranja

Ukupni rezultati međusobne povezanosti materijalnih prilika u kojima žive mladi i raširenosti asocijalnog ponašanja, neadekvatnog ponašanja u školi i ispoljenog nasilja kod učenika pokazuju da je potvrđena polazna hipoteza, jer je utvrđena statistički značajna razlika između materijalnih prilika u kojima žive djeca i mladi i neadekvatnog ponašanja u školi, raširenosti asocijalnog ponašanja i ispoljenog nasilja. Drugim riječima, materijalne prilike u kojima žive djeca i mladu mogu biti snažan izvor razlika u ispoljavanju različitih oblika asocijalnog ponašanja.

LITERATURA

- Alport, G. V. (1969). *Sklop i razvoj ličnosti*. Beograd: Kultura.
- Barber, B. & Eccles, J. (2003). *The joy of romance: Healthy adolescent relationships. Adolescent romantic relations and sexual behavior: theory, research, and practical implications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bowlby, J. (1994). *The Making & Breaking of Affectional Bonds*, Routledge, London and New York.
- Cooney, M. T. (1997). Parent-Child Relations across Adulthood. *Handbook of personal Relationships*, John Wiley & Sons, 451-68.
- Criminal Justice & Behavior (1987). *American Association for Correctional and Forensic Psychology*, volumen 4.
- Dahl, R. E. (2006). A Tumultuous Stage In Children's lives, *Children, Youth & Family*, University of Pittsburgh, Pittsburgh.
- Hoffman, J.A., Weiss, B. (1987). Family Dynamics and Pressing Problems in College Students, *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 18, No. 2, 157-163.
- Hošek, A. (1995). „Ličnost lopova“, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Ilić, D. (1995). „Analiza motiva koji stoje u osnovi prestupničkog ponašanja“, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Kron, L. (1995). „Ničim provocirano latentno nasilje: katatimični homicid“, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Kurdek, L. A., Fine, M. A., & Sinclair, R. J. (1995). School adjustment in sixth graders: Parenting transitions, family climate, and peer norm effects. *Child Development*, 66, 430-445.
- Krneta, D. (2004). *Odabrana poglavlja iz edukacijske psihologije*, Teacher Training Centre, Banjaluka.
- Mrvić-Petrović, N., Nikolić-Ristanović, V., Wolf, B. (1995). „Faktorska struktura neotkrivenog kriminalnog ponašanja u doba maloletništva“, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.

- Mccurdy, S. J., Scherman, A. (1996). Effects of family structure on the adolescent separation-individuation, *Adolescence*, Vol. 31.
- Momirović, K., Hošek, A., Radovanović, D., Radulović, D. (1995). „Uticaj konativne dezorganizacije i amoralnosti na intenzitet kriminalnog ponašanja“, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Nill, A. (1990). *Slobodna deca Samerhila*. Beograd: BIGZ.
- Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Overturf, J. V. (2003). Adolescent Behavior and Family Relationships, Annual Meeting of Population Association of America, Minneapolis.
- Stefanović, T. S. (2001). Afektivno vezivanje – transgeneracijski pristup, Empirijska istraživanja u psihologiji VII, Beograd.
- Vranješević, J. (2001). Promena slike o sebi: autoportret adolescencije. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Woodworth, R. S. (1958). *Dynamics of behavior*. Menthven, London.
- Wolf, B., Radovanović, D. (1995). „Kanoničke relacije kognitivnih i konativnih karakteristika sa latentnim dimenzijama otkrivenog devijantnog, delinkventnog i kriminalnog ponašanja maloletnih kriminalaca“, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*. Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Dragana Milojkovic-Covic, M.Sc.

ANALYSIS OF RELATION BETWEEN THE MATERIAL OPPORTUNITIES OF YOUNG PEOPLE AND A FORM OF ANTI-SOCIAL BEHAVIOUR

Summary

The study was conducted on a sample of 634 children and young people from both primary and secondary schools in Bosnia and Herzegovina, i.e. from the area of the western part of the Republic of Srpska and western part of the Federation of Bosnia and Herzegovina, all correspondingly to their share and participation in the structure of students in primary and secondary schools from the area of the western part of Bosnia and Herzegovina. In addition, the investigation was completed and carried out through the help of the Centres for Social Work involving the students of incomplete families, children without parental care as well as children and young people who do not attend school.

Key words: Young people, social-experiential status, anti-social behaviour.

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Časopis *NIR* izlazi dva puta godišnje i objavljuje izvorne radove iz svih oblasti istraživanja prirodnih, društvenih i humanističkih nauka. Radovi koji su već objavljeni ili ponuđeni za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji ne mogu biti prihvaćeni, kao ni oni koji ne zadovoljavaju naučne kriterijume Uredništva.

U časopisu *NIR* publikuju se radovi obima do jednog autorskog tabaka (autorski tabak ima 30.000 znakova, uključujući i razmak između znaka, sažetak, rezime i literaturu). Izuzetno od ovoga može se odstupiti u dogovoru sa Uredništvom.

Časopis *NIR* sadrži rubrike: *Istraživanja, Studije i članci*.

Svi tekstovi treba da budu kucani fontom Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5.

Tekstovi pisani na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, ekavskim ili ijekavskim narečjem, treba da budu pisani ćirilicom/latinicom. Strana imena autora koja se spominju u tekstu treba da budu transkribovana i ispisana ćirilicom/latinicom, a prilikom prvog pomena, treba da budu napisana u zagradi originalnim jezikom i pismom. Prezimena autora u zagradama, prilikom harvardskog načina navođenja, takođe treba da budu napisana na jeziku i pismu na kojima je izvornik. Pojedine reči i izrazi mogu biti, iz naučno-stručnih potreba, pisani na originalnom jeziku i pismu. Svi citati na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku treba da budu pisani ćirilicom/latinicom.

Rukopis ponuđen za štampu treba da ima sledeće elemente: ime i prezime autora, naslov rada, sažetak, ključne reči, tekst rada, rezime na engleskom jeziku (uključujući i naslov rada) i naučni aparat (redosledom kojim su ovde navedeni).

Zaglavljje:

1. Titula autora, ime i prezime autora, ustanova u kojoj je autor zaposlen i kontakt (e-adresa), na početku rada u levom bloku (font 10); i za autora i za koautore navode se svi podaci.
2. Naslov rada – piše se na sredini, velikim slovima (font 12) i boldom. Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1.1., 1.1.1., itd.).

Sažetak (način pisanja: SAŽETAK:) (font 10) bi trebalo da sadrži precizno određene spoznajne i interpretativne ciljeve rada, sažeto definisane postupke i metode i rezultate rada. Sažetak ne treba da bude duži od 900 znakova s razmacima (100 do 250 reči) i ne bi trebalo da premaši 10% dužine teksta rada. Ne treba citirati literaturu u sažetku.

Posle sažetka slede ključne reči (način pisanja: KLJUČNE REČI:) (font 10). U ključnim rečima, kojih ne bi trebalo da bude više od deset, treba ukazati na glavne probleme istraživanja.

Izvori se citiraju ili navode u tekstu, u okruglim zagradama, na sledeći način: prezime autora knjige ili rada i godina izdanja – npr. (Radovanović, 1986); ako se želi uputiti na određenu stranicu – npr. (Radovanović, 1986: 58); ako ima više autora sa istim prezimenom – (Ivić, P.

1998: 89) (Ivić, M. 1970: 45); ako autor ima više radova iz iste godine – npr. (Bugarski, 1996a) (Bugarski, 1996b).

Izvori se mogu citirati i na sledeći način: u [3] se koristi...

U fusnotama (font 10) daju se samo komentari autora.

Korisne informacije

Skraćenice i akronimi

Definišite skraćenice i akronime kada ih koristite prvi put u tekstu, pa i u slučaju kada su već definisane u sažetku. Opštepoznate skraćenice ne moraju se definisati. Nemojte koristiti skraćenice u naslovima ili poglavljima, osim ako je neizbežno.

Jedinice

1. Koristite međunarodni sistem jedinica (SI) ili CGS sistem. (SI sistem ima prednost.) Izuzetak su jedinice koje se koriste u komercijalnim nazivima kao na primer „3.5-inch disketna jedinica“.

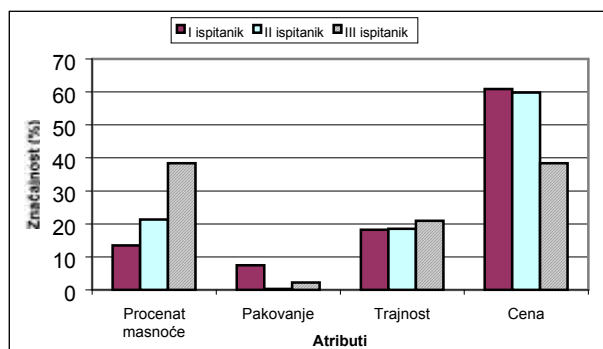
2. Izbegavajte mešanje jedinica SI i CGS sistema, to obično unosi pometnju zato što jednačine nisu usklađene u dimenzijama. Ukoliko morate upotrebiti jedinice različitih sistema, posebno istaknite jedinicu za svaki izraz u jednačini.

3. Nemojte mešati pune nazive i skrćenice jedinica: koristite „Wb/m²” ili „webera po kvadratnom metru“. U tekstu koristite pune nazive jedinica: „... nekoliko henrija“, a ne „... nekoliko H“.

4. Koristite nulu ispred decimalnog zareza: „0,25”, a ne „.25”. Koristite „cm³”, ne „cc”.

Slike i tabele

Naziv i broj slike ili grafikona centrirati u redu ispod slike (ikona „Naziv Slike“).

Slika 1. Naziv grafikona

Naziv i numeraciju tabela pisati u redu iznad tabele, od početka reda, kao što je prikazano u ovom uputstvu.

Tabela 1. Naziv tabele

Pogon	Proizvodnja po pogonima (kom)
I	20 000
II	15 000
III	24 000

Pri označavanju koordinata na slici koristite reči, a ne simbole ili skrćenice. U označavanju koordinata jedinice stavite u zagrade, ali nemojte ih označiti samo sa jedinicama. Npr. pišite „magnetizacija (A/m)“ ili „magnetizacija {A[m(1)]}“, a ne samo „A/m“. Ne označavajte koordinate s odnosom oznaka i jedinica. Npr. pišite „temperatura (K)“, a ne „temperatura/K“.

Predlažemo da za umetanje slika koristite tekstualni okvir (engl. text box), jer je u Microsoft Word dokumentu ova metoda puno stabilnija od direktnog umetanja slika.

Jednačine numerišite redom; brojeve jednačina pišite u zagradama poravnajte desno, kao (1) koristeći desni tabulator. Za formatiranje reda sa jednačinom koristiti ikonu „Jednačine“.

Ukoliko nakon otkucane jednačine na tastaturi pritisnete tipku „Tab“, a zatim ukucate redni broj jednačine, isti će automatski biti poravnan uz desnu ivicu.

Kako bi u tekstu Vaše jednačine bile kompaktnije, za deljenje možete upotrebiti kosu crtu (/), a za eksponencijalnu funkciju oznaku exp() sa odgovarajućim eksponentom u zagradi. Simbole za jednačine i varijable pišite kosim slovima, osim grčkih slova. Za oznaku minus koristite dugačku crticu, a ne kraći znak rastavljanja slogova. Ako su deo rečenice, iza jednačine stavite zarez ili tačku.

Jednačine pisati u jednoj koloni, sa numeracijom uz desnu ivicu, kao:

$$P(X = x) = \frac{e^{-\lambda} \lambda^x}{x!} \quad (1)$$

Zaključak

Budite kratki i navedite najvažniji zaključak Vašeg rada. U zaključku nemojte koristiti ni formule ni slike.

Literatura

Navesti samo naslove koji su direktno vezani za problematiku rada.

Literatura (bibliografija, izvori) (način pisanja: LITERATURA) (font 10) navodi se po azbučnom/abecednom redu, ako su izvori citirani prema harvardskom načinu navođenja. Tada se literatura navodi bez numeracije.

Ako je u radu zastupljen način citiranja izvora u uglastim zagradama, npr. [3], onda je numeracija u spisku literature obavezna. Literatura se navodi po redosledu citiranja/azbučnom/abecednom redu.

Za formatiranje spiska literature na kraju rada, koristiti ikonu „Literatura“, koja automatski vrši numeraciju.

Reference. Imena stranih autora navode se u originalu ili u bosanskoj/hrvatskoj/srpskoj transkripciji, fonetskim pisanjem prezimena, a zatim se u zagradi navodi izvorno, uz godinu publikovanja rada, npr: Dimanš (Dimanche, 1990). Odluka o korišćenju originala ili transkripcije

prepušta se autorima, ali izbor mora biti dosledan u celom članku. Ukoliko su dva autora rada, oba se navode u tekstu. Ukoliko rad ima od 3 do 5 autora, u prvom navodu se pominju imena svih, a u kasnijim navodima prezime prvog autora i skraćunica „et al.“. Ukoliko rad ima šest ili više autora, navodi se samo ime prvog i skraćunica „et al.“. U spisku literature navode se samo reference na koje se autor pozvao u radu, abecednim redom po prezimenima autora.

Bibliografska jedinica knjige treba da sadrži prezime i inicijale autora, godinu izdanja, naslov knjige (*kurzivom*), mesto izdanja i izdavača, npr:

Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Poglavlje u knjizi navodi se na sledeći način:

Day, R. L. (1988). Measuring preferences. U R. Ferber (Ed.) *Handbook of marketing research* (pp. 112 - 189). New York: McGraw-Hill. (Napomena: naslovi stranih publikacija treba da budu data u „sentence case“-u, sa početnim velikim slovom i ostalim malim. Ukoliko rad ima podnaslov, on se od naslova odvaja sa dve tačke, i počinje velikim slovom.)

Članak u časopisu treba da sadrži prezime i inicijale autora, godinu izdanja u zagradi, naslov članka, puno ime časopisa (*kurzivom*), volumen (*kurzivom*) i stranice, npr:

Dweck, C. S. & John, A. T. (1986). Motivational processes affecting learning. *American Psychologist*, 41, 1040-1048. (Napomena: nazivi članaka pišu se u rečeničnom formatu, u kom je samo prvo početno slovo veliko. Nazivi časopisa na engleskom jeziku pišu se tako da početna slova svih reči, izuzev veznika, budu velika.)

Kada je reč o web dokumentu, navodi se ime autora, godina, naziv dokumenta (*kurzivom*), datum kada je sajt posećen, i Internet adresa sajta, npr.:

Degelman, D. (2000). *APA Style Essentials*. Retrieved May 18, 2000 from: <http://www.vanguard.edu/psychology/apa.pdf>

Ako se jedan autor navodi više puta, navodi se po redosledu (godini) publikovanja reference, odnosno (ako ima koautore) po prezimenu prvog koautora. Ukoliko se navodi više radova istog autora u jednoj godini, godine treba da budu označene slovima a, б, в/a, b, c, polazeći od najskorije npr. (1995a), (1995b). Navođenje nepublikovanih radova (npr. rezimea sa naučnog skupa, manuskripta i sl.) nije poželjno. Ukoliko je takvo navođenje baš neophodno, treba navesti što potpunije podatke. Npr:

Mitrović, D. (2004). *Upitnička provera psihoanalitičkog konstrukta Elektro kompleksa putem poliemocionalnog načina odgovaranja*. Nepublikovana doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Prilog. U prilogu treba dati samo one opise materijala koji bi bili korisni čitaocima za razumevanje, evaluiranje ili ponavljanje istraživanja.

Fusnote i skraćenice. Fusnote treba izbegavati. Skraćenice takođe treba izbegavati, osim izrazito uobičajenih. Skraćenice koje su navedene u tabelama i slikama treba da budu objašnjene. Objašnjenja (legenda) se daju ispod tabele ili slike.

Radove treba dostaviti Uredništvu (branislav.egic@gmail.com i tamaragrujic77@gmail.com), u elektronskoj formi. Uredništvo zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa *NIR* i standardima bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika.

Svi radovi u časopisu *NIR* podležu recenziranju stručnjaka iz nadležne oblasti.

Svi rukopisi prispeli na vreme koji se uklapaju u predviđen obim i pripremljeni su u skladu s *Uputstvom*, biće štampani u časopisu *NIR*.

Uredništvo časopisa *NIR*

NIR

Časopis za nauku–istraživanje–razvoj
godina III, broj 6.
Brčko, decembar 2014.

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Velimir Sotirović

Urednici

Doc. dr Tamara Grujić, Prof. dr Ivan Tasić

Redakcija

Prof. dr Zoran Lovreković (Srbija), prof. dr Aleksa Macanović (BiH), prof. dr Branislav Egić (Srbija), prof. dr Giacomo Borruso (Italija), prof. dr Radmilo Todosijević (Srbija), prof. dr Bećir Kalač (Crna Gora), prof. dr Dušan Jarić (BiH), Prof. dr Ivan Tasić (Srbija), doc. dr Marinko Kre-soja (Srbija), doc. dr Tamara Grujić (Srbija), doc. dr Šaban Muratović (Srbija), doc. dr Vojkan Zorić (Srbija), doc. dr Marko Vasiljević (BiH), doc. dr Muharem Selimović (Brčko distrikt BiH).

Izdavač

Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH
M. Malića i I. Džindića bb, Brčko
internacionalni.univerzitet@gmail.com
www.iu-bd.org

Za izdavača

Prof. dr Velimir Sotirović, rektor

Prevod

Mr Kristina Vrcaković

Lektura i korektura

Doc. dr Tamara Grujić

Prelom teksta

Prof. dr Ivan Tasić

Korice i ilustracija na naslovnoj strani

Mila Melank

Štampa

„Grafo AS“ Karavukovo

Tiraž

300 primeraka

Časopis *NIR* izlazi dva puta godišnje

Recenzenti:

Prof. dr Velimir Sotirović, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Radenko Krulj, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica

Prof. dr Uroš Mladenović, Internacionalni univerzitet, Novi Pazar, Republika Srbija

Prof. dr Dragan Škobalj, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Ljubomir Čimburović, Internacionalni univerzitet, Novi Pazar, Republika Srbija

Prof. dr Zvonko Sajfert, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Dušan Jarić, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu

Dr Branko Blagojević, Vode Republike Srpske, Banja Luka, Republika Srpska

Uredništvo časopisa *NIR* ne zastupa stavove autora čije tekstove objavljuje.

Sva autorska prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukcija delova teksta.

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

001

NIR: časopis za nauku, istraživanje, razvoj / glavni i odgovorni urednik Velimir Sotirović. - God. 1, br. 1 (juni 2012)-. - Brčko :

Internacionalni univerzitet, 2012-. - 19 cm

Dva puta godišnje

ISSN 2233-1603

COBISS.BH-ID 19756294